MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві

ЛЬВІВ 1933

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ 1933

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ CLII ТОМУ

INHALT DES CLII. BANDES

МАЗЕПА

Людина й історичний діяч.

Написав *ІЛЬКО БОРЩАК.*

Доповідь на святочній академії Наук. Т-ва ім. Шевченка 11. вересня 1932 р.

Памяти дружини моєї Софії.

I.

Все, починаючи від перших років життя аж до смерти, було в ньому виїмкове, що дуже відріжняло його від минулих та майбутніх гетьманів. Покоєвий польського короля вживає всіх своїх сил, щоби з'єднати польську Україну з козацькою; вихований політично в часі розкладу королівської влади й розквіту шляхетських вольностей, Мазепа підносить абсолютну гетьманську владу на найвищий щабель; єдиний з усіх гетьманів після Хмельницького, що тримав найдовше булаву й стратив її сам, а не наслідком старшинської змови чи московської волі; приятель, принаймні назовні, царя протягом 21 років, андріївський кавалер, князь святої римської імперії, Мазепа в останніх буквально днях свого життя кидає все це в імя незалежної України. Коли до цього додати ще вельми складний характер гетьмана, що його так важко досліджувати, то нема чому дивуватися, що роман заволодів постаттю Мазепи Спокуса була надто велика й не могли їй опертися численні поети, мистці, музики, романісти ріжних націй та ріжних часів.

Але роман одна річ, а історія друга. Історія це оповідання про минуле, оповідання найдокладніше, скільки це можливо, на підставі документів, фактів і текстів. Історія не ствержує нічого, чого вона не певна й абсолютно певна. Навіть її гіпотези мусять випливати з сумлінних студій джерел. Першою прикметою історії мусить бути покірність текстам і треба добре стерегтися, аби не надуживати цих текстів до того, щоби вони казали те, що бажано лиш авторові історичної студії. Ніяка політика, навіть найпатріотичніша, не може тут бути виправданням.

Великий французький дослідник Ґастон Парі, приятель Драгоманова, праці якого він нераз реферував у французькій академії, написав у грудні 1870 р. (в часі облоги Парижа пруськими військами, час, здається, найсприятливіший для політичних пристрастей) такі рядки: „Я стверджую абсолютно й без жадного застереження, що наука має одну мету — правду задля правди, без турботи за наслідки, добрі чи злі, щасливі чи нещасливі, які ця правда може мати на практиці. Той, хто задля патріотичної, релігійної чи навіть моральної мети дозволяє собі у своїх студіях хоч найменший ухил від правди, негоден мати своє місце у великій ляборторії, куди допускають чесних, а не зручних".

Ці шляхетні рядки, писані більш, ніж 60 років тому й під якими з радістю підпишеться кожний історик, гідний цього імени, актуальні більше, ніж коли в наші дні, коли науці доводиться завзято й не завсіди з успіхом боронитися на всі фронти від політики.

II.

У протилежність до творів імаґінації історія була вельми скупа супроти Мазепи. Досі маємо тільки одну, буквально одну, наукову моноґрафію, що охоплює в цілості життя й діяльність Мазепи. Цей факт залишиться фактом, незалежно від того, чи на ньому заважили спеціяльні умови українського політичного життя, чи наш „никчемный плащ лѣности", на який нарікав уже канцелярист Самійло Величко.

У 1932 році українська історіоґрафія посідає лише одну наукову моноґрафію про Мазепу й вона написана 50 років тому. Я маю на увазі „Мазепу й мазепинців" Миколи Костомарова. Іронія долі захотіла, щоби ця моноґрафія була написана нашим славним істориком у часі, коли він пережив уже цілий траґічний процес, який привів колишнього автора вікопамятних „Книг битія українського народу" до гурту співробітників „Нового Времени".

Ще в 1860 р. Костомарів писав: „...Затаврована в свойому часі прокляттям, ця нещасна історична постать (Мазепи) мимоволі викликає до себе історичне спочуття, як можна так висловитися... Супроти України він поступав по свому щиро. Він хотів незалежности й свободи своєї батьківщини... Особа Мазепи ще чекає безсторонньої історії, якаб змалювала його не під впливом погляду, вибачного в першій половині XVIII в., але не до речі тепер, коли спори вже вирішені, все заспокоїлося"...

17 років пізніше, працюючи вже над своєю моноґрафією, Ко-

стомарів пише О. Лазаревському: „З якого роду джерелами я маю діло? З реляціями гетьманів, їх висланців, московських урядників... Щирости тут буває мало, а часто й свідома брехня або іґноранція“.

І ось не зважаючи на свої теоретичні тези 1860 р., на признання 1877 р. щодо підозрілости й непевности московських архівних документів, Костомарів дає в 1882—84 рр. „Мазепу“, де, вживши йогож таки вислову, не було ані „історичного спочування“, ані „безсторонньої історії“. Я не збираюся тут оцінювати моноґрафію Костомарова, але при цій нагоді не можу також і промовчати єдиного сучасного голосу, що рішуче розторощив ідеольоґію „Мазепи й мазепинців“, тим більше, що цей голос вийшов ізпід пера російського патріота, але вченого, для якого інтереси науки стояли на першому місці. Голос цей, тому, що з'явився за кордоном і належав людині, яку царат переслідував за її релігійні переконання, скільки я знаю, зовсім невідомий у нашій літературі. Маю на увазі єзуїта Мартинова, автора відомих у всіх слявістичних колах праць про церковні питання й палеоґрафію. Як тільки моноґрафія Костомарова з'явилася у світ, він дав її критичний огляд в поважному паризькому науковому журналі „Revue des Questions Historiques“[3]).

„П. Костомарів“, писав Мартинов, „осуджує Мазепу без жалости й найкатеґоричніше... Але чому властиво Костомарів думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав й яка, була ненависна українцям? Що він міг зробити польському королеві такі обіцянки, це цілком імовірне, але він міг їх зробити, щоби краще його обманути й щоби краще заховати свою гру. Це був із боку Мазепи політичний хід, дипльоматичний підступ... Ні, подібно Богданові Хмельницькому, Мазепа в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною (de rendre l' Ukraine independante) і він вибрав для цього момент як найсприятливіший. Росія конала під ударами ворожих армій. Швеція тріюмфувала, Польща була в аґонії. Союз із Швецією не представляв жадної небезпеки для політичної свободи України... Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна й щира“.

В цьому осуді концепції моноґрафії Косптомарова й сьогодні, в світлі всіх тих матеріялів, які з'явилися після 1884 р., не можна змінити ані одного рядка.

---

1) О козачествѣ, — „Современник“ 1860, т. 82. кн. 7.

2) А. Лазаревський, Очерки... Київ 1872. I, 104. Лист Костомарова з 23 вересня 1877 р.

3) Том 35, січень—лютий 1884.

Але коли ми маємо лиш одну наукову моноґрафію про Мазепу, ідеольоґія якої ціла наскрізь хибна, то на щастя є чимало знадібків до окремих моментів життя й діяльности гетьмана, які дають змогу намалювати картину цієї постаті, як людини й історичного діяча.

III.

Наперед спробуємо коротко звести разом документальні дані про Мазепині „діла й дні“.

Перше питання: коли народився Мазепа? Через недостачу документів, точно на це відповісти не можна. Із деяких вказівок сучасників виходить, що Мазепа народився біля 1640 року[4]). Батько гетьмана Василь Степан був „шляхтич і жолнер“, що пристав до української революції й був сотенним отаманом на Білоцерківщині; мати Марія чи Магдалина була з Мокієвських.

Де вчився Мазепа? Величко пише, що в київській академії, польські, пізніші джерела — в Полоцьку. Орлик у свому діярії виразно зазначує, зі слів Мазепи, що гетьман учився в Києві. Нема ніякого сумніву, що Мазепа був покоєвим Яна Казимира чи його дружини Марії Люїзи. Щодо перебування в західній Европі, Мазепа у розмові з французьким дипльоматом Балюзом оповідав, що відвідав Париж і південну Францію[7]); Орлик у листі до сина Григора каже, що Мазепа був в Італії й Німеччині[8]). Польські вказівки про перебування Мазепи в Нідерляндах викликають деякі сумніви. В 1659 р. Мазепа був уже в Польщі, 1663 р. возив клейноди Тетері й тогож таки року підчас походу Яна Казимира залишився на Україні назавжди.

Він пристав до Дорошенка й при ньому виконував дипльоматичні функції, але з тогочасних документів не видно, щоби він відогравав важнішу ролю в оточенні Дорошенка. Підчас одної місії у Крим Мазепа дістався в руки Сірка, а той відіслав його до Самійловича. Лівобережний гетьман післав його до Москви, але Мазепа залагодив тут зручно свої справи й вернувся на Україну. При Самійловичу став довіреною людиною, але коли кримський похід покінчився невдачею, Мазепа, сам залишаючись у тіні, кермує

---

[4]) Ближче про це у моїй статті „Коли народився Мазепа?“. „Діло“ з 24, 26 і 27 IV 1932; порівн. відповідь акад. М. Возняка, тутже 28. IV.

[7]) Див. додаток I.

[8]) З архіву Дентевілів.

старшинською змовою, яка закінчилася коломацькою радою: скинено Самійловича й вибрано гатьманом Мазепу.

Новообраний гетьман придушує повстання Петрика, бере діяльну участь в облозі Азова і в північній війні Росії зі Швецією. Йому вдається навіть окупувати українською армією Правобережжя.

1706 р. Мазепа входить у зносини з Карлом XII і Станиславом Лещинським, після довгих переговорів укладає в 1708 р. союзний договір зі шведським королем проти московського царя. 4 листопада тогож року Мазепа зі своїм штабом і частиною української армії прибуває до табору шведського короля в Горках. 8 липня 1709 р. відбулася полтавська баталія, яка скінчилася перемогою Москви. Мазепа кермував відступом Карла XII і врятував короля підчас втечі через Дикі Поля[9]). 1 серпня 1709 р. Мазепа прибув змучений до Бендер, де занедужав і помер там 2 жовтня 1709 р. о 10 годині вночі[10]).

Після врочистого богослуження у Варниці, підчас якого Орлик виголосив надгробне слово, Григор Орлик із одним волохом та двома челядниками Войнаровського відвезли тіло гетьмана до Ґалацу, де його поховали в манастирі св. Юрія".

IV.

Що найбільше вражає дослідника в Мазепі, це гармонійний розподіл у його натурі розуму, волі та почуття, розподіл надзвичайно рідкий.

З ранніх років і до останніх днів Мазепа цілим своїм сильним темпераментом віддає данину жіноцтву. Пасек виссав із пальця свою історію з диким конем, але не випадково звязав цю пригоду

---

[9]) Орлик у листі до сина Григора 9/20 VI 1730 пише:

„...Хоча повинен був шведський король відчувати всяку вдячність до небіжчика Мазепи, без якого після полтавської баталії був би мусів або життя втратити, або піти в московський полон, бо був доведений до крайности й не знав, куди йому звертатися, щоби врятувати свою королівську особу".

[10]) „В цей день, коли небіжчик гетьман Мазепа помер у Бендерах у 1709, я вислухав ex voto за його душу службу божу". Запис у діярії П. Орлика, 2 жовтня 1724 р.

[11]) Долю могили Мазепи вияснив румунський історик Кагальничано в своїй праці „Fragmentes tires des chroniques Moldaves". Jassi 1845. В. Антонович передрукував Кагальничанові вістки в „Киев. Стар." (1885, VII). У новіших часах Кагальничанові матеріяли були передруковані в „Стар. Україні", Львів. 1924. VI. Дивись також наш додаток.

з любовною інтриґою. Листи Мазепи до Мотрі Кочубеївної показують, що старий гетьман ні в чому не уступав молодому поколєвому. Ці листи своїм темпераментом можуть сміло ввійти в антольоґію всесвітньої епістольоґрафії. Сильніж мусіли бути почування майже 70-літнього мужчини, щоби „зачарувати" молоду дівчину, яка розірвала з батьками й навіть пішла на ганьбу, залишивши рідний дім для гетьманських покоїв!

„...Як я чув від пані белзької воєводини (Сєнявської) — пише французький посол Бонак[12]) — гетьман Мазепа, поза иншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче цього". Французький дипльомат уживає виразу „charme", що його наше слово „чари" не зовсім віддає. З усього видко, наскільки взагалі таку прикмету можна відчути по 200 роках із мертвих документів, — Мазепа був надзвичайним чарівником. Ніхто й ніколи не міг витримати його чару. Гоноровиті польські маґнати, на пів-дикі московські бояри, буйні запорожці, статечні турки, елеґантні французи й пуритани шведи — всі вони, стрічаючися з українським гетьманом, складали перед ним свою зброю.

В чому полягає його чар? Це залишається таємницею для нащадків, але одне добре відоме: міг говорити з кожним мовою свого розмовника. тобто мав той талант, що його Френсіс Бекон уважав ще в XVI віці за першу прикмету великої людини.

Капризна була людина Ян Казимир, почуття й думки його минались швидко, але молодий Мазепа до кінця заховав для себе королівську ласку.

Суворою й похмурою людиною був Дорошенко, важка була його рука й нелегко було з ним працювати, проте з Мазепою Дорошенко розпрощався не з власної охоти.

Напів дикий Сірко, яким татари лякали своїх дітей, той Сірко, що по словам „Gazette de France" навіть „у сні різав мусульман", піймавши Мазепу з ясиром від Дорошенка до хана, — відпускає його спокійнісенько після одної його промови!

Складна була постать цар Петро й великі були суперечності в його вдачі. Міг бути жорстокий, як ніхто, але міг і чарувати, як ніхто. Власний його син, якого чекав уже царський кат, вийшов від Петра очарований ним. Перший же день, коли майбутній російський імператор зустрівся з гетьманом України, міг бути останнім днем карієри Мазепи, а може й його життя. Цар щойно замкнув

[12]) Архів франц. мін. зак. справ. Pologne. Correspondance Politique. 1707.

Софію, скатував її прибічників, післав на Сибір Василя Ґоліцина, головного протектора Мазепи, — а Мазепа майже напередодні державного перевороту в Москві відзивався перед боярами про Ґоліцина: „Ніколи ще бісурмани не зазнали такого жаху, як перед князем Василем. Правда, Перекопу не взяли, але в стародавніх хроніках читаємо, що перський цар Дарій воював із величезною силою Крим, а все таки не взяв Перекопу"... Катастрофа Мазепи була така очевидна, що старшина, яка перебувала з ним у Москві, вже радилася, кому дати булаву, а „Gazette de France" поспішила навіть, 9-го листопада 1689 р. рознести по Европі, що „Князь Ґоліцин, княжна Софія, кілька бояр і козацький гетьман Мазепа були скарані на горло". Варшавський дописувач „Gazette de France" не мав жадного сумніву щодо долі Мазепи і це було тоді „opinio communis".

Відбулося побачення Мазепи з Петром, і гетьман побідив. Від того часу на ціле життя цар був під чарами Мазепи, не зважаючи на всі доноси, навіть найбільш уґрунтовані з найпевнішими доказами. Чари ці були такі сильні, що діставши вже офіціяльне повідомлення Меньшікова про відхід Мазепи, цар висловлює „велікоє удівленіє".

Руїна здеморалізувала старшину, яка більше нікому не вірила, нікого не хотіла слухати, а ось до Мазепи мала подиву гідний послух, була просто ним очарована. Не кажу про ідеаліста Орлика або лицарського Войнаровського, навіть такі крутії, як Горленко й Ломиковський, і ті сліпо йшли за Мазепою. „Ніхто бо — пише Орлик — не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю".

„Міг говорити з кожним мовою свого розмовника" — згадали ми вище, але до цього треба ще додати, що вмів гарно говорити. У двобої зі своїми розмовниками Мазепа переважав не тільки змістом розмови, але й формою. Був це, видко, першорядний оратор у римському значінні цього слова. Любив і кокетував навіть гарною оздобленою фразою, до якої набрав смаку чи то в клясі реторики київської академії, чи підчас принять у Люврі, чи підчас своїх італійських мандрівок. „Мова його — пише Балюз — взагалі добірна й чепурна". „Небіжчик Мазепа — твердить Орлик — вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив би". Ані досвідчений дипльомат Балюз, ані щирий Орлик, сам зрештою блискучий стиліст, на вітер не кидали таких

Не треба лише думати, що Мазепа належав до тих, що люб-

лять себе слухати й тільки для цього говорять, закохані у власному голосі. О, ні! Все в ньому було гармонійне. Говорив гарно, але тоді, як треба було, бо „більше любить мовчати й слухати инших“ — констатує мелянхолійно Балюз, якому не вдалося витягти від гетьмана його плянів. А Орлик із гордістю твердить, що „від небіжчика Мазепи навчився я, що коли у свій час треба висловлювати гарно свою думку, то нераз буває краще зовсім мовчати“.

V.

Перший та останній із гетьманів, він добре володіє пером. Коронний гетьман Яблоновський хвалить стиль писань Мазепи[13]). А Орлик авторитетно свідчить, що „небіжчик Мазепа майже завжди переглядав експедицію, яку мені диктував, і нераз потім виправляв її“. Пишучи цареві про якусь польську проклямацію на Україні, Мазепа підкреслює, що „лист цей писано не в Польщі, ані поляком. Це видко зі слів, яких нема в польській мові“.

Ми знаємо документально, що Мазепа володів із чужих мов польською, латинською, італійською, німецькою, більше-менше французькою та, за Орликом, „досить міцно“ татарською. Найрадше вживав латинської мови. При першій зустрічі з Балюзом у Батурині, згадавши минуле, гетьман цитує Горація: „Eheu! fugaces labuntur anni!“. Враження французького дипльомата під цим оглядом було, що „загалом він любить вельми оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й перфектним і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами“. А від Орлика знаємо, що любив, відвідуючи київську академію, промовляти перед академіками „мовою Тита Лівія та Ціцерона“. На смертній постелі мав силу ще згадувати Овідія, що також покінчив життя у наддунайських землях.

Ми не знаємо цілої лектури Мазепи[13]), але знаємо, що мав знамениту бібліотеку, яку геть-геть пізніше згадує Орлик, сам пристрастний бібліофіл: „Незабутня для мене й досі велична бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії все ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні“...

[13]) Соловйов. Исторія Россіи. III, 1120.

Руссе, про твір якого буде далі, називає його навіть „ученим“ (l. c. II, 40).

VI

Невідомий нам ближче венецький аґент, що провів два дні в Батурині в 1705 р., хвалить „велику інтеліґенцію гетьмана“ та „рухливість його розуму, який схоплює все краще за молодого“[14]. „А вже яка була розумна людина небіжчик Мазепа!“, захоплюється Орлик. Гетьман сам знає ціну своєї інтеліґенції й не без гордої іронії кидає старшині: „Спиститеся на мою совѣсть и на мой подлый розумышко“. А один із перших його біоґрафів, Жан Руссе, французький публіцист у Голяндії й член берлінської академії наук, не зважаючи на те, що користувався московськими матеріялами, підкреслює „тонкий та ніжний розум“ Мазепи[15].

Всіми цими природніми дарами користувався Мазепа, щоби розвинути до найбільшої досконалости своє політичне мистецтво. В такій ріжноманітній постаті важко зразу схопити, що було в ній найхарактеристичніше, як важко з першого погляду оцінити найкращий самоцвіт у величезній скарбниці. Але коли приглянешся ближче, маєш враження, що найхарактеристичнішим у Мазепі було мистецтво й наука політики в тому значінні цього слова, яке надавав йому ще Аристотель. У світовій ґалерії політиків, яка в дійсності не дуже велика, постать українського гетьмана повинна займати почесне місце.

Найчастішою лектурою Мазепи був „Князь“ Макіявелі, й рідко коли останній мав кращого учня, хоч протягом віків йому не бракувало учнів. Два особливо принципи з Макіявелі Мазепа твердо проводив у життя. Перший — „вміти зміняти шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру льва, що примушує тремтіти вовків“, другий — „таємниця це душа справи“.

Елястичність Мазепи дійсно виїмкова. Поставлений на чолі народу в надзвичайних, просто траґічних обставинах, народу, в якого анархія ввійшла в історичну традицію, народу, про якого твердження Бетлена Ґабора з р. 1628 „многоголова, бурхлива та безладна гидра, що часто кидається в ріжні боки“, залишилося вірним і за часів Мазепи, народу, який щойно пережив Руїну, що знищила майже всі його політичні й культурні здобутки, народу, оточеного двома зажерливими сусідами, з яких один уже загарбав половину його краю, а другий простягав руки до решти, — поставлений на

---

14) Венецький Державний Архів. Депеші з Польщі.

15) Перше видання праці Руссе (Rousset) вийшло в 1725—26 р. під псевдонімом: J. Nestesuranoi. Memoires du régne de Pierre le Grand.. La Haye. 4 vol 12°. Наш цитат: III, 136. Є італійський, голяндський та польський переклад.

чолі такого народу Мазепа мусить, як хоче осягнути успіхи, бути елястичним аж до найбільшого лукавства й „таємним“ до неможливости.

Цей аристократ від голови до ніг, який із погордою ставиться до Меньшікова „низького походження“, який кепкує з „хвастуна Станислава Лещинського, сезонового короля з ласки Карла XII-го“, який почуває відразу до андріївського ордера царя, „бо гетьманська ранґа“ — учить він Орлика — „вище за це“, цей аристократ, що звисока кидає Петрикові: „Як смієш ти себе титулувати гетьманом!... Ми знаємо, що твій батько був жебраком“, — він кланяється „тричі до землі“ царському висланцеві Михайлову, удає найкращого приятеля Меньшікова й запобігає назовні перед кожним московським урядовцем на Україні...

А яке лукавство!

Обманювати до кінця царя, якого шпигуни постійно вешталися по Гетьманщині, тримати в надзвичайному напруженню старшину, яка до кінця не знала, що зробить гетьман; користати з услуг аґента — княгині Дольської й говорити Орликові: „Бѣснуется тая баба, хочетъ мене, ношеного и искуснаго птаха, обмануть, — проклятая баба!“; закликати Карла XII, підготовити все для його зустрічі й, коли пришла вістка, що король вирушив на Україну, голосити перед старшиною в одчаю: „Діяволъ его сюда несет“; купувати, для більшої певности перед царем, маєтки в Московщині, знаючи добре, що вони все одно пропадуть, якби не скінчилася його задума; грати, як найкращий артист, ролю умираючого перед царським послом і для більшого переконання його, причащатися, а за день літати на коні, як молодий їздець; мати горді амбіції й принижуватися та брехати цілий час — чи все це не є шедевр скритости та лукавства?..

Багато років пізніше, на еміґрації, коли великий везир висловив побоювання, чи Орлик здібний заховати таємницю, останній зі серцем пише синові: „Слава Богу! Зміг я тримати таємниці небіжчика Мазепи, а вжеж усім відомо, як він нікому не вірив і як тяжко було заслужити його довіря“. Учень Макіявелі, з власного досвіду, надбаного на Україні, знав, що нікому не можна вірити до кінця і він довів це недовіря до перфекції.

Після довгих і довгих студій над Орликом Мазепа рішається — й то завдяки випадкові — відкритися перед ґенеральним писарем, але в якій характеристичній формі! „Не для того, чтобъ я о твоей вѣрности имѣлъ якое подозрѣніе... но розсуждая, что ты хотя человѣкъ разумный и совѣсти не подозрѣнной, однакъ еще

молодый..., опасалемся, дабы ты и съ великоросійскими и съ нашими всякого чина людми конверсуючи, или съ конфиденціи или съ неосторожности не вимовился предъ кимъ съ тѣмъ секретомъ"...

Маючи вже присягу Орлика, але читаючи в його очах вагання (а вони, як сповідається Орлик, дійсно були), повторює з притиском щодня: „Смотри, Орликъ, щобъ еси мнѣ додержалъ вѣрности... Я богатъ, а ты убогъ, а Москва гроши любитъ, мнѣ ничего не будетъ, а ты погибнешь".

Такі люди не шукають і не мають ані друзів, ані дорадників. Їм потрібні тільки добрі виконавчі аґенти. А таких Мазепа вміє вибирати. Він вибрав найкращих: Ломиковського, Зеленського, Скоропадського, Чечеля, Кеніґсена, Орлика, Горленка, Обидовського, Мокієвського, Згуру, Бистрицького, Максимовича, Апостола, Герциків, Нахимовського, Чуйкевича, Гамалію... (Ці прізвища подаю, як вони приходять на память, не надаючи спеціяльного значіння їх черзі). Не всі вони, правда, виявили себе як слід у рішучу хвилю, коли „важилася вся доля величезної війни". Не один „подався, не достояв, захитався, як тінь", але не вина Мазепи, що ґрунт, з якого він брав, був зіпсутий у самих підвалинах. Коли приглянемося до реєстру співробітників Мазепи, побачимо, що це здебільшого чужинці з походження, й люди незвязані з родовою старшиною або homines novi між цією старшиною. І це не було випадком. Мазепа, як усі справжні вожди, воліє мати біля себе людей, усім йому зобовязаних, на яких може тому більш покладатися, ніж на родову старшину, дух якої вже був отроєний московськими соболями.

Скоропадський захитався, Апостол дуже швидко змінив орієнтацію, Горленко, зневірений і розчарований роками еміґрації, зробив те саме пізніш. Але грек Згура, жид вихрест Нахимовський, — homo novus на Україні зі старого чеського роду, Пилип Орлик, Мировичі, Герцики, Бистрицький, висунені на перед політичного життя самим гетьманом, залишилися до кінця вірними його задумові. Саксонець Кеніґсен загинув на колоді, проте не впустив Меньшікова до Батурина, але Скоропадський без довгих вагань відкрив ворота Стародуба московському ґенералові...

VIII.

В ньому з молодих років панує сильна амбіція, амбіція людей, що знають собі ціну. Він любить владу не тільки задля її користей, але задля її самої. Першаж його поява на політичному овиді Укра-

їни характеристична під цим оглядом. Клейноди, що їх у 1663 р. привіз Мазепа Тетері, мав передати не молодий покоєвий, а холмський ловчий, який при урочистій церемонії мав мати перше місце[16]). Але невідомо докладніше, яким способом, — певне й тут виявилася зручність Мазепи, — Мазепа відсунув ловчого й сам передав клейноди. Тетеру, правда, покоєвий короля не очарував, і невдатний хмельничанин скаржився польському канцлерові на „молокососа Мазепу", мовляв, королівські клейноди прийшлося прийняти „від рук свого брата, який ніде ще нічим не відзначився". Наголос у цім реченні треба поставити на словах „від свого брата". Колишньому активному співробітникові та родичеві Богдана Хмельницького, бачите, більш імпонував польський високий достойник, ніж „свій брат"... А в тім, Тетеря був не перший і далеко не останній з українських політичних діячів, що воліли московського боярина, чи польського маґната, ніж „свого брата".

Випадок із Тетерою, видко, Мазепі не минув даром. Від того часу він проявлятиме свої амбіції в таких формах, що ніколи вже почуємо скарг, подібних Тетериній. Уже коломацька рада перейшла так, що хоч не лишається сумніву, хто був її інспіратором і автором, доказів певних нема. Роля Ґоліцина та старшини вся на долоні, але доведіть ролю Мазепи! Неможливо.

Балюз по кількох днях знайомости з Мазепою сконстатував у 1704 р.: „Він дуже є поважний у козацькій країні, де народ, загалом вільнолюбний, мало любить тих, що ним володіють".

Як бачимо, про любов ані слова. Учень Макіявелі знав вартість народньої любови й не шукав її. Йому було досить, по словам Балюза, поваги, а від себе додамо, остраху.

Жорстокий? Доказів на це не маємо. Правда, що Григорію Самійловичеві „голову оттяли, рубаючи разовъ три за для большої муки" (Самовидець), правда, що не вважаючи на Мотрю, він не скористав із свого права ласки щодо Кочубея та Іскри, але обидва ці випадки не можуть свідчити про жорстокість Мазепи, бо входять у страшний рахунок „державної рації", коли, за словами Рішеліє, „державний муж був би не мужем, а куркою, як би не був немилосерний". Молодий Самійлович, людина енерґійна й здібна, був великою загрозою для нового режіму, а справа Кочубея мало не зруйнувала цілого Мазепиного задуму.

Поза цим ніде, навіть у царських проклямаціях, таких дема-

[16]) Żródła do dziejów polskich. Wilno 1843. I. 34—43

ґоґічних, не знаходимо вказівок на жорстокість Мазепи. Мазепа її не потребував її. Жорстокість це прикмета слабих, а не сильних.

Він знає силу грошей і багатства свої зібрав не через скупість, яка була йому чужа, а задля своєї політичної акції. І він знаменито користується призбираними венецькими дукачами, еспанськими дубльонами, цісарськими талярами, турецькими секінами, французькими пістолями... Жертвує на церкви, на школи, на шпиталі, на друкарні, робить подарунки старшині, підкуплює московських достойників, — всі на його службі, починаючи від князя Ґоліцина, якому коломацька рада принесла 10.000 червінців від Мазепи. „Москва гроші любить" — це Мазепа добре памятає. Ціла армія гетьманських агентів працює для нього в Москві, Варшаві, Бахчисараю, Царгороді, не кажучи вже про Правобережжя. Недурно французький посол у Відні запевняє свій уряд, що „гетьман Мазепа має скрізь своїх людей". Ніколи в українській історії ніхто не кермував так зручно фінансовою армією, як Мазепа. Ніхто не вміє завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину. Без „щедрот" Мазепи Шафірову, Меньшікову, Ґоловкіну, Ромодановському, ледви чи численні доноси, що плили до Петербурга, малиб таку саму долю. Недурно з таким задоволенням записав цар у свому щоденнику „и тотъ городъ (Батурин) совсѣмъ сожгли и разорили до основанія, гдѣ зѣло много измѣнника Мазепы богатства взяли".

Як ті „тирани" Міляна й Фльоренції часів ренесансу, що їх постаті мимоволі виринають перед нами, коли займаємося Мазепою, він любив урочисті й розкішні прийняття. Балюз, який знався на таких річах, нотує „розкішні приняття гетьмана для козацької старшини в своїй резиденції". Палата Мазепи в двох верстах від Батурина, в передмісті Гончарівка, не в одному нагадує палату Сфорци чи Медічі. А приймаючи в Будищах Костя Гордієнка з запорозькою старшиною, Мазепа, навіть в умовинах таборового життя, розгортає цілий розкішний апарат.

Як справжній політичний муж, Мазепа не кохається в війні, боліючи инші засоби, але, як треба, вміє воювати й добре воювати. Збірка зброї, якою Балюз захоплювався в Батурині, не була там лише для окраси. Не були також трафаретними лестощами твердження панеґіриків, що він є „перший лицар і Гектор України". Таких епітетів навіть панеґірики не кидали легко в козацькій Україні. Та й Мазепа був надто інтеліґентний, щоби приймати лестощі, що не відповідали дійсності.

Постать Мазепи булаб неповна, якби сильний темперамент

і високий розум не доповнювався гармонійно рішучою волею. Довго й довго він обмірковує справу, але зваживши всі pro i contra й прийнявши рішення, переводить їх „як вихор". А після Полтави, коли всі втратили голову — й було від чого — Мазепа, який мусів би найбільше втратити голову, бо в один день зруйнована була праця цілого його життя, єдиний не розгубився і на 70-му році рішуче кермує відступом. Не виключене, що колиб Карло XII не вагався довго, а негайно приняв його поради, катастрофа під Переволочною не малаб місця.

VIII.

Як виглядав Мазепа? Яка була його зовнішність? Яке було те тіло, в якому знаходився такий дух?

На превеликий жаль, наука мусить сконстатувати, що нема жадного портрету Мазепи, який можна булоб приняти на віру без застереження. Щоби ще більше зробити постать гетьмана привабливою, доля подбала й про це. Не казатиму вже про леґіон фантастичних портретів, які з'явилися вже в нашому часі й які задля памяти Мазепи краще булоб не розповсюднювати, бо вони виссані з пальців. Але приглянься ближче до портретів старих.

Не зображує Мазепи т. зв. лаврський портрет, поміщений у „Київській Старині" 1887 р., як це доказав Лазаревський з питомою йому сумлінністю. Великий сумнів викликає портрет з ікони Воздвиження Ч. Хр., тепер у Національному Музеї у Львові, а вже напевно не належить Мазепі портрет родини Бутовичів, де на гетьмані... андріївська лента.

Портрет архідіякона Мігури з 1706 р. на тезисі київської академії зображує Мазепу, але алеґоричного, в панцирі, шоломі. Звязувати з таким зображенням справжнього Мазепу, це все одно, що судити про діячів світової війни по численних воєнних ґравюрах. Подібні міркування треба віднести до ґравюри Галаховського з 1708 р., зрештою захованої в дуже дефектній формі. Мало вартий щодо достовірности й портрет, поміщений в Europäische Fama 1704 р., автор якого мабуть ніколи й не бачив Мазепи.

Треба відкинути також портрет Норблена[17]).

[17]) Я довго вагався приймати думку Батовського, що це не портрет гетьмана Мазепи, але переконався в тому після пильного розгляду ескізів Норблена у паризькій Національній Бібліотеці: на одному з них бачимо типового старого жида XVIII ст. без шапки, на другому зявляється фантастична шапка, на третьому є вже підпис Norblin fc. 1775, четвертий мало відріжняється від третього, у пятому нова зміна костюму і нарешті шостий — роз-

Так отже, хоч як це не сумно, цілком автентичного портрету Мазепи ми не маємо. Покищо мусимо користуватися реляціями очевидців, що бачили Мазепу. Поміж ними вибираю двох: Балюза з 1704 р. і якогось аноніма з 1708 р. Балюз оповідає: „Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара й їздець із нього знаменитий". В невиданих паперах Вольтера, що переховуються в паризькій національній бібліотеці, є замітка якогось старшини, мабуть шведа, свідка першого побачення Мазепи з Карлом XII. По його оповіданню „Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні ґрації, та його горда голова з білими пуклями, довгі обвислі вуси, а понад усім цим величність, почуття гідности й суворість, яку злагіднювала елеґанція".

IX.

Така була людина. А політичний діяч? Яке його місце в українській історії?

У 1687 р., маючи трохи менше, ніж 50 років, Мазепа дістає булаву, на яку чекав довго й може з більшою нетерплячкою, як хто инший із гетьманів України. Булава була річ вельми непевна. Не було, може, тоді в цілій Европі влади менше некорисної, ніж гетьманська булава на Україні. Ані один із попередників Мазепи, з виїмком Хмельницького, що помер передчасно, не скінчив своїх днів із булавою в руках. Мазепа це добре знає. „Гетьман Мазепа — пише Григор Орлик у своїх замітках — з того часу, як обняв свій уряд, ужив усіх зусиль, щоби його затримати, ані на хвилину не забуваючи про нестійність влади на Україні, часто повторюючи мому батькові, що все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк і як собака". І він добре захищав свою владу, найчастіше, правда, як лис...

повсюджена ґравюра. Загальне враження, що це дійсно портрет жида, писаний з натури; це можливе, — сам я знав на Херсонщині й Київщині жидів з таким прізвищем. В найстарших катальоґах праць Норблена Notice necrologique sur J. P. Norblin, Paris 1830. 16 ст. та Fr. H. (Hillemacher). Catalogue des estampes... de J. P. Norblin, Paris 1848, ця ґравюра називається просто „Мазепа", без зазначення, що це портрет гетьмана. У нас ґравюру Норблена спопуляризував Пшездецький статтею в „Athenaeum", 1842 р.

[18]) Пор. мою працю „Великий Мазепинець Григор Орлик", ст. 145—147.

Гетьманська влада мала перманентну небезпеку, небезпеку тим страшнішу, що вона йшла від найближчих співробітників гетьмана, — старшини, що посідала знамениту зброю — доноси в Москву Цими доносами, що кидають таке похмуре світло на тодішню вищу українську верству, повні архіви московських приказів. Москва. очевидно, зі свого боку тільки раділа цим доносам, завдяки яким на Україні не могла скріпитися вища влада.

Мазепа ціле своє гетьманування мусів, як і його попередники, як і його наступники, числитися з доносами, але він єдиний зміг бодай зневтралізувати ці доноси. Своєю мудрою політикою він осягнув довіря в Москві, що давала йому змогу переводити в життя свою політику на Україні. Доки Україна звязана, все одно яким способом, із Москвою, невтральність Москви щодо внутрішніх справ України є передумовою якоїб то не було української політики.

Ще до отримання булави Мазепа сформулував досить красномовно свою політичну програму у відомій думі:

„Не маш любви, не маш згоды;
Отъ Жовтой взявши Воды:
През незгоду всѣ пропали.
Сами себе звоевали.
Ей, братища, пора знати.
Що не всѣмъ нам пановати,
Не всѣмъ дано всее знати,
И рѣчами керовати!
. . . .
Отъ всѣхъ не маш зычливости.
А ни слушной учтивости.
. . . .
Лѣпше було пробувати,
Вкупѣ лихо отбувати.
. . . .
Ей, Панове Енералы,
Чому есте так оспали?
И вы, Панство Полковники.
Без жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Не допустѣть горкой муки
Матцѣ своей болшь терпѣти!
Нуте враговъ, нуте быти!
. . . .

Сильна, автократична влада з суворою дисципліною задля вищих інтересів держави — такий є прозаїчний переклад думи Мазепи.

Але кожна влада мусить спиратися на якусь соціяльну верству, як тільки ця влада переходить з обсягу теорії до практики. Три верстви були тоді на Україні: старшина, в якої остаточний розрив із звичайними козаками не був іще доконаним фактом, духовенство, що частинно виконувало також і функції нашої інтеліґенції, та селяни.

Мазепа свідомо вибирає за базу своєї влади старшину, з якої хоче створити аристократичну верству, не зважаючи на те, що добре знав всі „шатості" цієї старшини між Москвою й Варшавою. Оригінального в цьому не було нічого, ані для загальної европейської історії, ані навіть для історії України. В Европі цей процес, як наслідок певного комплексу економічних чинників, перейшов геть-геть раніше й за часів Мазепи вже перетворювався в новий процес, при якому аристократія вкінці втратить усе своє значіння. На Україні-ж цей процес почався запізно, але ще перед Мазепою, який хотів довести його до кінця.

Властиво Мазепа й не мав вибору. Спиратися на селян, це булоб для тих часів анахронізмом обєктивним і субєктивним, беручи на увагу аристократичну вдачу Мазепи. На Україні — і в цьому лежала її траґедія — не було міцного міщанства, як в Европі, й через специфічний піввійськовий устрій козацької держави, не було з початком 18 в. навіть основи для розвитку цього міщанства.

І Мазепа щедро обдаровує маєтками старшину, суворо й немилосерно нищить усі спроби селян до еманципації. У спорах козаків із старшиною він стає по боці останньої. Знову таки, як у західній Европі свого часу, Мазепа хоче з старшини зробити освічену аристократію. Звідси й протекція української культури й зокрема київської академії, що зрештою пасувало й особисто освіченому Мазепі.

Він вельми добре розуміє політичну ролю духовенства в тодішній Україні й не самою лиш його побожністю пояснюються усі його щедроти. За те духовенство робить гетьманові велику пропаґанду, вихвалюючи його особисто та його політику. Духовенству вельми до вподоби й селянська політика Мазепи, бо психольоґічно й соціяльно воно звязане з старшиною.

Який же був білянс внутрішньої політики Мазепи?

Селяни, для яких Мазепа завжди був, і справедливо, старшинським гетьманом і приятелем царя, в рішучу хвилю не піддержали Мазепу, не вважаючи на свою ненависть до московських

урядників. Наука Макіявелі не підходить до селянської натури. Духовенство перше (й найганебнішим способом) зрадило Мазепу, показавши дійсну вартість усіх своїх йому похвал. Навіть старшина, ні яку ніби то найбільше міг числити Мазепа, далеко не вся пішла за ним. Отже в цілості внутрішня політика Мазепи збанкротувала, але всеж деякі позитивні риси й тут залишилися.

Мазепина політика всеж таки дала старшині ідеольоґічну основу національної аристократії, завдяки якій вона, хоч у вельми важких обставинах, ще сімдесять років відстоювала автономію краю, а навіть перетворившись у російське дворянство, висунула пізніше з поміж себе не одного діяча національного відродження. Ледви чи таке явище булоб можливе без двадцятилітнього гетьманування Мазепи.

Полетика, який в „Історії Русів", по словам Костомарова. „съ трудомъ скрываетъ тайное доброжелательство къ замыслу Мазепы[19]), Олекса Мартос у мундурі російського старшини, який нотує на могилі Мазепи в 1811 р.: „Онъ былъ другъ свободы и за сіе стоитъ уваженія потомства. Послѣ его удаленія изъ Малороссіи жители ея потеряли свои права, столь священныя, которыя Мазепа долго защищалъ съ свойственною каждому патріоту любовью и горячностю... Мазепа просвѣщеннѣйшій, человѣколюбивѣйшій человѣкъ, искуссный полководецъ и повелитель вольного, слѣдовательно счастливаго народа!!..."; Василь Горленко, нарешті, який аж у 1897 році захоплюється книжкою Уманця як „первымъ добрымъ словомъ о Мазепѣ съ 1709 г." — „Я давній инстинктивный и традиціонный мазепинецъ и съ радостью встрѣчаю фактическія подтвержденія своихъ симпатій къ Мазепѣ"[20]) або з гордістю пише в 1904 р. до свого приятеля, французького письменника Дені Роша (Roche): „...Какъ малороссъ я проклинаю полтавскую битву... Мой предокъ боролся вмѣстѣ съ Мазепой противъ деспотіи Петра[21]) — всі вони, Полетика, Мартос, Горленко, є нащадками Мазепиної стар-

[19]) „О козачествѣ" в журн. „Современникъ" 1860, VII.

[20]) Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка до П. Мирного. Київ 1928, стр. 49.

[21]) Велике невидане листування В. Горленка до французького письменника, літературного й мистецького критика, автора знаменитих моноґрафій про Левицького та Боровиковського, Denis Roche, завдяки зичливости останнього тепер у нашому розпорядженні й ми сподіваємось оголосити друком ці листи. Для характеристики Горленка це листування буде справжньою ревеляцією.

шини й, висловлюючись російською мовою з традиції й атавізму, в глибині душі своєї залишилися до певної міри мазепинцями.

Не пропали задурно й заходи Мазепи щодо культури. Зараз по катастрофі, в 1711 р., данський посол при царі (який, доречі, вельми грубо поводився з цим дипльоматом, віцеадміралом з фаху), відвідує Україну й нотує 16 червня: „У козацькій країні всі благоденствують і всі живуть у розкоші... У протилежність до росіян, кожний козак ходить до церкви з своїм молитовником. Вони під усіма оглядами незрівняно чистіші й охайніші за росіян... Хати гарні, вулиці чисті. У Росії нічого подібного я не бачив... Влада тут ввічлива, зустрічають хлібом і сіллю, не так, як я Росії“[22]).

Це свідоцтво, так сказати, по гарячих слідах Мазепи. Але почитайте, що пише в 1841 р. німець-Коль, або в 1851 р. анґлієць Генсон про Україну, й порівняйте, що майже одночасно, в 1839 р., пише про Росію маркіз де Кюстен, і ви побачите, який тривкий слід залишила на Україні культурна діяльність Мазепи.

X.

Кожне історичне явище, кожна історична постать це монолітний бльок, який треба оцінювати, як цілість, а не в окремих складових елементах. Так само не можна остаточно судити внутрішню політику Мазепи, як і його моральне обличчя, відірвавши ці моменти від останнього акту життя гетьмана. „Щоби мати дійсну уяву про людей — писав Ґете — треба їх знати на заході життя“. На заході свого життя лис і вовк заговорив, і не тільки заговорив, а підняв діло, як лев. Перед цим останнім актом Мазепи відходить на дальший плян усі инші риси його натури, рівно як і инші моменти його діяльности.

„Мы получили письмо ваше о нечаянномъ никогда зломъ случаѣ измѣны гетманской“, писав цар до Меньшікова, одержавши першу вістку про з'єднання Мазепи з Карлом. „Гетманъ Мазепа, забывъ страх божій, измѣнилъ нам“, твердить цар кілька день пізніше в листі до полтавського полковника. „Измѣнникъ, богоотступникъ, воръ... для собственной своей тщетной славы и властолюбія учинилъ, а шведа для того въ Украйну призвалъ, дабы поработить сей малороссійскій народъ...“

Такі — квітки царської літератури негайно по викриттю Мазепиної задуми. Читаючи цю літературу, сучасники мусіли — а на

[22]) En Rejse til Rusland under Tsar Peter. Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Jull. København, 1893.

це й розраховувала царська канцелярія — винести переконання, що вчинок Мазепи був не тільки огидливий, але й щось нечуване в історії, щось виїмкове, якийсь акт антихриста... Наслідки царської пропаґанди, вживши сьогоднішнього терміну, були потрясаючі по свому ефекті: не тільки сучасники на Україні повірили цій пропаґанді, але й уся майже українська історіоґрафія пішла слідом царської пропаґанди, або повторюючи її сліпо, або в кращому випадку обгортаючи українсько-шведський союз „загадковістю“.

Історично все це не видержує жадної критики. Ані „нечуваного“, ані „загадкового“ в акті Мазепи не було, а був цей акт лише останнім кінцем у ланцюгу, що тягнеться від часів Хмельницького.

Одним із найщиріших актів українського народу був переяславський акт. Україна по шістьох роках крівавої боротьби, що потрясла до глибини краєм, пішла з відкритим серцем на союз із Москвою, якій принесла знамениту програму для перебудови сходу Европи, програму, що в разі здійснення заощадилаб европейському сходові потоків крови.

Відстала культурно й політично Москва не зрозуміла програми Хмельницького, що була програмою всієї української політичної думки. Кнут, Сибір, жорстокі воєводи, хитрі крутії дяки, Андрусово — ось що дала Москва Україні у відповідь на її далекосяжну програму, однаково корисну й Київу й Москві. Не дивно, що всі гетьмани, починаючи вже від першого після віленського конґресу, шукали змоги або зовсім розпрощатися з Москвою, або принаймні зробити свій союз із Москвою найменш шкідливим для краю. Москва всіми способами піддержувала кандидатури на гетьманів ніби то найбільш їй вірних людей, але даремно. Діставши булаву, ці вірні люди, за якийсь час, починали „шататися“ і вкінці робилися „ворами“ та „измѣнниками“. Мав повну рацію цар Петро, коли з серцем проголосив у червні 1723 року, що „всі гетьмани були зрадниками і від цього держава (московська) багато терпіла лиха“. Ціла бо українська політична традиція, через московську зажерливість, кидала на „воровство“ людей, якщо вони ставали на чолі

Людина, яку, здається, найменше можна обвинувачувати в ідеалістичному розумінні історії, — Карло Маркс одного разу мусів сконстатувати: „Традиція попередніх ґенерацій це — кошмар, який тяжить як гора на думці живих людей“. Ця традиція не обманула й Мазепи, як не обманулаб і иншого на його місці. Тільки попередники Мазепи, не маючи його здібностей, не моглиб так поставити справу, як він.

Ледви чи инший гетьман міг би двадцять років зміцнювати Україну, готуючися до зриву, коли на московському троні сидів Петро. Петро, очевидно, теж був під впливом традиції, московської традиції, він теж був прямим продовженням попередньої доби. Тільки його методи були рішучіші й скажемо, ґеніяльніші. Тому боротьба з ним мусіла мати зовсім відмінний характер, ніж з його батьком Олексієм чи братом Федором. Це був ураган, порівнюючи з легким вітром його попередників, який нісся на Україну. Гідно зустрінути цей ураган могла тільки виїмкова людина. Як би супротивником останнього московського царя й першого російського імператора була инша людина, як Мазепа, московсько-український конфлікт при появі Карла XII теж певно виникнув би, тільки вельми швидко скінчивсяб і то звичайною поліційною операцією. Але доля поставила супротивником Петра Мазепу й конфлікт набрав характеру справжньої античної траґедії. Москва й Київ зударилися з такою силою, що відгуки цього зудару чути аж до наших днів.

XI.

Задум Мазепи в його головних рисах тепер досить добре відомий, як не брати під увагу, так сказати, інтимного його боку, вельми цікавого, але більше для характеристики самого Мазепи, ніж для його плянів. Про „загадковість“ задуму можуть сьогодні говорити неуки, або люди злої волі. Історія вже посідає досить фактів, щоби судити повстання 1708 р. Я вживаю тут вираз „судити“ в юридичному його значінні й спробую коротко з цього погляду розглянути справу союзу Мазепи зі шведським королем. Послухаймо, як у справжньому суді, зізнань самого винуватця, акту обвинувачення, свідків, що були учасниками Мазепи, та безсторонніх людей, зовсім незацікавлених у московсько-українському конфлікті.

„Предъ Всевѣдуючимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, что я не для приватной моей пользы, не для вышшихъ гоноровъ, не для болшаго обогащенія, ані для инныхъ яковыхъ нибудь прихотей, но для васъ всѣхъ, подъ властію и реиментомъ моимъ зостаючихъ, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска запорожскаго и народу малороссійскаго, и для подвышеня и разширеня правъ и вольностей войсковыхъ, хочу тое при помощи божой чинити, чтобь вы, зъ жонами и дѣтьми, и отчизна съ войскомъ запорожскимъ, такъ отъ московской, якъ шведской стороны не погибли. А если бымъ якихъ

нибудь приватныхъ моихъ прихотей тое дерзалъ чинить, побій менѣ Боже, въ Тройцѣ святой єдиный и невинная страсть Христова, на души и на тѣлѣ".

Ця зворушуюча й сьогодні сповідь мала місце перед Орликом 17 вересня 1707 р. Вона має інтимний характер, але ось юрдидичний документ, точки договору Мазепи з Карлом XII, передані у „дедукції прав України" Орлика.

§ 2. „Все, що завоюється з бувшої території Московського царства, належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись руському народові, передається й затримається при українській державі".

§ 4. „Іван Мазепа, законний володар України, жадним способом не може бути порушений у володінню цією державою. По його смерті стани України заховають усі вільності згідно з своїми правами й стародавніми законами".

§ 5. „Нічого не зміниться в тому, що досі зазначене було щодо гербу й титулу володаря України. Й. К. В. (Шведська) не могтиме ніколи присвоїти цього титулу й гербу".

Як бачите, документ рішучий. Змістом його є суверенність та соборність України. Про цю соборність уперто замовчувала московська політика та, скажемо, подекуди й наука, як дехто й сьогодні її замовчує, але тут уже входять у рахунок політичні мотиви. З наукового боку соборність грала величезну ролю в концепції 1708 р. Тільки союз із протестантським шведським королем, однаково ворогом Москви й Варшави, давав змогу приєднати до України Правобережжя, яке Мазепа фактично вже тримав, але як васаль царя. Захоплення правого берега Дніпра є справжнім політичним маневром, у здійснення якого Мазепа вклав усі ресурси своєї своєї натури, підюджуючи царя на поляків, вбиваючи в нього недовіря до них, і цілою складною грою осягнув, що не зважаючи на польсько-московський союз, завжди фатальний для України, могутня українська армія перейшла Дніпро й залишилася там. Справа з Палієм, оспівана народом, була лише епізодом, неминучим у тяжкій боротьбі, яку Мазепа провадив задля Правобережжя. Палій тільки різав панів і нічого крім долі Залізняка, як не Ґонти, його не чекало, а Мазепа з інвеститури Петра й навіть Августа фактично обєднав Україну, чекаючи випадку оформити це юридично.

А що кажуть співучасники Мазепи, й зауважте, вже після погрому?

„Цей славетний і високошановний вожд, якого великий вік

залишався без нащадків, який володів безмежними багатствами — все офірував задля свободи батьківщини... Він віддав навіть своє життя, щоби його батьківщина могла знищити московське ярмо".

Таке твердив Орлик у надгробному слові над Мазепою.

„Славной памяти... Іоаннъ Мазепа, подвигнувшися правдою и ревностію за цѣлость отчизны, правъ и вольностей войсковыхъ, а палаючи усерднымъ желаніемъ за дній гетманского своего владѣнія видѣти, и по смерти своей для вѣкопомной имени своего памяти зоставити тую же отчизну милую матку нашу... не тилко въ ненарушимыхъ, лечь и въ разширеныхъ волностяхъ квѣтнуючую и изобилуючую, отдался въ непреламанную оборону Н. К. Й. М. Шведскаго, Карла Дванадцатого"...

Таке читаємо в бендерській хартії, складеній не тільки, як досі вважалося, мазепинцями еміґрантами, але з участю й висланців із України Скоропадського. На жаль бракує мені сьогодні місця, щоби дати докази цього вельми важливого твердження; їх я зібрав у свому вступі до першого тому приготовленого до друку „Діярія" Орлика.

Послухаємо царя.

Після анатеми, терору, брехні й істерично-демаґоґічних вигуків, що „шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей малороссійскій народъ", після всього цього мусить перед Полтавою, в день, коли рішалася доля сходу Европи на два віки, нараз признати, що „король шведський і самозванець Лещинський перехилили на свій бік зрадника Мазепу й присягою умовилися відірвати Малу Русь, з р о б и т и з н е ї н е з а л е ж н е к н я з і в с т в о п і д в л а д о ю т о г о з р а д н и к а, п р и є д н а в ш и д о ц ь о г о к н я з і в с т в а й В о л и н ь[23]).

Я додам іще до цього невідомий досі факт, із голяндського державного архіву. 6-го травня 1709 р. царський посол Матвеєв, той самий, що з ласкавого дозволу Ґенеральних Штатів кинув у Европу цілу повінь усяких інсинуацій про Мазепу, признав у розмові з радником Ґенеральних Штатів Van Vredden-ом що „цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка зробити незалежну державу на Україні та ще з додатком земель польської України може збаламутити увесь козацький народ, народ вельми непостійний і злочинних нахилів, з яким і предки царя не могли дати собі ради[24]).

[23]) Голиков, Дѣянія Петра Великого III, 108.

[24]) Ориґінал голяндською мовою.

Habemus confitentem reum!

Зізнання безсторонніх невтральних свідків не менше красномовні.

Балюз ще за 4 роки прибуття Карла на Україну стверджує, що „ледви чи московський цар ним (Мазепою) улюблений, бо він ані слова не вимовив, коли я скаржився на московське життя. Проте про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду".

А втім, щодо Польщі, французька дипльоматія давно вже знала, з якою резервою, як не казати більше, ставиться до цієї держави колишній покоєвий Яна Казиміра. Ще в 1689 р. de la Neuville, аґент у Москві французького посла у Варшаві, побачившися таємно з Мазепою, хотів прихилити його на бік Собєського. Відмова була катеґорична, але, видно, чародій умів так представити цю відмову, що de la Neuville вихвалює „велику освіту цього володаря, який чудово говорить латиною". 12 вересня 1693 р. абат Полініяк, посол у Варшаві, після деяких розшуків щодо особи Мазепи сповіщає свій уряд: „Здається, що він мало заховав прихильности до тутешньої корони".

Поглянемо на пізніші голоси европейські, вже post factum, але ще сучасників Мазепи.

Голос француза: „Мазепа хотів визволити свою націю від якогоб то ні було ярма (de toute sorte de joug) і стати її першим незалежним володарем (le premier souverain"[25]).

Голос німця: „Гетьман від довшого часу шукав сприятливої нагоди, щоби знищити московське ярмо й стати незалежним".[26])

Голос італійця: „Мазепа переконував свій народ, яка люба є свобода тих народів, що живуть згідно з своїми правами, а не під владою чужинних володарів, і що короля Карла навмисно післав Господь Бог для визволення українського народу[27]).

Голяндський голос: „Anno 1708 Kosakorum dux seu imperator Joannes Mazeppa eques Ukrainae, ope Suecorum adiutus, regiam inter Kosakos adfectabat dignitatem"[28]).

---

[25]) Jean Rousset. Op. cit. III, 136.

[26]) J. W. Bardilus. Des... Printzens Maximilian Emmanuels... Reisen und Campagnen durch Teutschland... Ukraine... Stutgardt, 1730. Автор Йоган Венцель Барділі, пастор і духовник віртемберзького князя, приятеля Карла XII, у всіх його походах, бачив Мазепу у Горках.

[27]) Vita di Pietro il Grande... Venezia, apresso Francesco Pitteri, 1736. Автором цієї праці, що хоч була плягіятом із Руссе, Вольтера та инших, але витримала сім видань, був Антоній Катіфоро, абат італійський.

[28]) Christophori Cellarii... Geographia nova... Editio septima. Jenae, 1745.

А ось на останку ще один голос, свого роду opinio communis Маю на увазі слова відомої енциклопедії „Grosses vollständiges universal Lexicon“[29]... Тут читаємо, що Мазепа з'єднався зі шведами „aus Hoffnung ein souverener König der Kosaken zu Werden“.

Звертаю увагу, що поміж цими голосами француз Руссе був у звязку з російською пропаґандою, а італієць Катіфоро просто написав свою книгу на замовлення, але й вони мусіли признати ідейний зміст Мазепиного задуму, бо така була опінія цілої Европи, — на доказ цього можна булоб навести ще силу инших цитат.

Отже ми вислухали самого Мазепу, його прихильників, ворогів та людой безсторонніх щодо намірів гетьмана. Присуд може бути лиш один і його можна навіть не формулувати, такий він ясний.

XII.

Люди не завжди мусять відповідати за наслідки своїх намірів, а лише за самі наміри, очевидно, як що вони були чисті. Так, звичайні люди, але не державні діячі. Ці мусять відповідати не тільки за чистоту своїх намірів, але й за їх наслідки для народу. Ані один державний діяч, а тим більше вожд нації, не має права кинути фразу, хоч свіжу, але вже клясичну, фразу останнього німецького цісаря: „Я не хотів цього!“ Політика це передбачення, й політик мусить передбачати наслідки своєї діяльности. Це й є найвищий талант справжнього політика, й горе тому народові, якого вожд не вміє передбачувати.

Ми не знаємо й не можемо знати, що саме думав Мазепа у бендерські безсонні ночі, коли смерть уже стояла біля нього, й коли як віруючий християнин, готувався на найвищий суд. Не знаємо також, очевидно, з чого сповідався гетьман перед священиком, якого з його наказу спеціяльний гонець привіз із Яс. Але ми можемо припустити, й документально припустити, одно: Мазепа страждав, що „Господь Бог не благословив його задуму“, що його вчинок викликав страхіття терору на Україні, але не жалів, що підніс прапор повстання, бо знав, що й без цього все одно цар скінчив би з Україною, все одно терор прийшов би, але тоді не булоб місця для всього того позитивного, що дало в своїх наслідках повстання.

Під впливом російської пропаґанди поширився погляд, що

Автор. голяндець родом, професорував у Німеччині. Перше видання вийшло ще в 1709 р. Звертаю увагу на титул „Imperator“ Мазепи. Це єдиний випадок, де я зустрів цей титул, очевидно тут у значінні перших римських цісарів.

[29]) Leipzig und Halle, 1746.

Мазепа свідомо прибільшував у темних барвах старшині наміри царя щодо України. Ні, не прибільшував! В архіві французького міністерства закордонних справ є знаменитий під цим оглядом документ, якого тут подам лише зміст. Вже по Полтаві якийсь полонений у Москві шведський достойник, певно через якогось чужинця на царській службі, дістав з московського архіву проект царя, складнений ще в 1703 р. За цим проектом треба було, або дочекавшись смерти Мазепи, або навіть позбувшись його тим чи иншим способом, — знищити козаччину чи виселенням її на східні кордони Великоросії, чи терором, кольонізувати гетьманщину москалями та німцями з чужини, щоби „раз назавжди знищити огнище ворохобників“.

Ось що чекало Україну без Мазепиного задуму. І тому Мазепа може спокійно стати на суд історії й за наслідки свого задуму. З своєї могили він може сміло сказати: „Наслідки мого задуму, не зважаючи на Полтаву, були корисні для України“. Так, бо без Мазепиного задуму цар усе одно знищив би українську автономію, й не з меншим, а може з більшим терором. Але на Україні тоді не залишилосяб традиції збройної національної революції, а світ не дізнавсяб про кінець української козаччини, як не дізнався про кінець Донщини або навіть Грузії. Піднісши прапор революції свідомо й сформулувавши її програму, Мазепа відсунув кінець української автономії на сімдесять років і кинув назавжди в українські маси незалежницьку традицію, скроплену кровю. А звязавши свій задум із могутньою тоді Швецією, водночас ворогом і Москви й Варшави, Мазепа кинув на цілий світ гасло, яке так ґеніяльно сформулював Вольтер:

„Україна завжди прагнула бути вільною.“

— — — — — — — — — — —

Двісті років на безмежній території царської імперії, від Владивостока до Баку, проклинала казьонна православна церква, запобіглива служниця царату, Мазепу, як „зрадника, кривоприсяжника й Юду“.

Зрадник? Так, але зрадник зі зрадниками царями, що з перших днів Переяслава зраджували Україну!

Кривоприсяжник? Так, але кривоприсяжник із кривоприсяжниками царями, що присягали завжди „заховати пункти Богдана Хмельницького“, які навіть до останнього дня імперії фіґурували в „Повному зібранні законів“!

Юда? Так, але Юда з Юдами, що продавали за тридцять срібняків українські землі у Вільні, Андрусові, Москві, Бахчисараї, Царгороді й навіть у Відні та Льондоні!

Проте ніколи Іван Степанович Мазепа не був ані зрадником, ані кривоприсяжником, ані Юдою супроти України, до якої був повний „sancti amoris patriae"!

— — — — — — — — — — —

„Прошло сто лѣт — и что-ж осталось
От сильных, гордых сих мужей,
Столь полных волею страстей?
Их поколѣнье миновалось...
В гражданствѣ сѣверной державы,
В ея воинственной судьбѣ,
Лишь ты воздвиг, герой Полтавы,
Огромный памятник себѣ...

. . . .

Забыт Мазепа с давних пор;
Лишь в торжествующей святынѣ,
Раз в год анафемой донынѣ
Грозя, гремит о нем собор..."

Таке писав у незрівняній красою формі ґеніяльний російський поет сто років тому. Але не забув поет, що „Пушкины водилися с царями", що в ньому текла кров бояр і воєвод, з яких дехто господарював і на Україні, знав також поет, що першим читачем його поеми буде шеф жандармів... Звідси й епільоґ, що його ми щойно процитували.

Зате доля помстилася над ґенієм, вона відмовила йому передбачення будуччини Мазепи, яке знаходимо в инших ґеніяльних російських поетів. Бо минуло ще сто літ, — і щож? Назавжди розлетілася „северная держава", збудована на зраді, підступі, терорі й гніту народів. Память „героя Полтавы", будівничого цієї держави, недобрим словом згадується в його власній країні, не кажучи вже про инші країни.

Натомісць, не „забыт Мазепа", не „гремит більше анатема"! Ідея української незалежности й соборности, кинена Мазепою, не зникла, не зважаючи на „того Першого", на „ту Другу" та всіх їх наступників. Вона розквітла таким буйним квітом, що тепер уже ніхто й ніколи не зможе її придушити. На наших очах сталася остаточна перемога Мазепи в українсько-московській боротьбі, в якій Полтава була лише тимчасовим епізодом.

І святкуючи сьогодні память Мазепи в старому княжому Львові, ми можемо на кінці тільки повторити те, що 223 років тому

ствердив Пилип Орлик на берегах старої берладської волости галицьких князів — ізгоїв:

„Імя славетного гетьмана Івана Мазепи вічно житиме безсмертною славою в памяті нашого народу, бо він хотів дати йому змогу розвинути у повній свободі всі його безмежні можливості. Нехай ні військо, ні народ не стратить надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа вкінці завжди перемагає.“

ДОДАТКИ.[30]

I.

ЛИСТ ЖАНА БАЛЮЗА ПРО МАЗЕПУ (1704).

В почті, що прибув із Франції разом із Марією-Люїзою де Гонзаґ, дружиною Володислава IV. та Яна Казимира, був також Антуан Балюз, який потім виконував ріжні місії при польському дворі. Помер він у 1681 р.

5 грудня 1648 р. народився у Варшаві в Антуана Балюза син Жан Казимир, хрещеник Яна Казимира. Жан пізніше вступив до французької дипльоматичної служби, де його вельми цінили. Помер у 1718 р.

У 1702 р. Жан Балюз приїхав до Москви „зібрати відомості, чи в Москві спокійно й чи можливі у ній нові революції“[31]). Вертаючись у 1704 р. з Москви, Балюз, певно свідомо, вибрав шлях через Батурин.

Лист, який подаємо нижче й уривки якого ми цілий час цитували, переховується в рукописному відділі Паризької Нац. Бібл. (Fonds Baluze. vol. CCCLI); адресовано його до якогось родича Балюзового, дати нема, але писано його десь у кінці 1704 р.

„...З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надворну ранґу при королі Казимирі. Батько мій і він зналися

---

[30]) Вони мають увійти у виготовлену до друку праці „Слідами Мазепи у Франції“. що є третім томом із циклю „Франція й Україна“.

[31]) Арх. франц. мін. зак. спр. Russie. Corresp. politique. vol. 2. 28. IX. 1702.

добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському. *І. Б.).*

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я прибувши до Батурина, привітав володаря як найчемніше, як це належиться його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристіянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П. Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене нераз у Кракові, а потім зітхнувши, процитував: „Eheu! fugaces labuntur anni“!

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими нашими отцями езуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати инших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію. був навіть на принятті в Люврі, коли святкували піренейський мир (1659. *І. Б.*). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голяндські.

Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою военною відвагою й розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого приняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку

зброї, одну з найкращих, що я бачив в життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну конюнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його за надто молодого. Що особливо було мені приємне — це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величности (Людовика XIV. *І. Б.*), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, а відповідає, видко, дійсності: в салі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Й. В. Тамже, але в менше видному місці я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та инших володарів"...

II.

„GAZETTE DE FRANCE" ПРО МАЗЕПУ[32]). (1687—1708)

Імя Мазепи з'являється на сторінках „Gazette de France" офіціозу уряду, від моменту обрання його гетьманом, а саме, 6 грудня 1687 р. В числі під цією датою ми читаємо: „З Москви надійшли (через Варшаву) листи, що царі затвердили запорозьким гетьманом п. Мазепу (Mussapa), після того, як заарештували гетьмана Самойловича".

20 грудня, допис із Варшави з 21 листопада: „кружляють чутки, що гетьман Самойлович, якого привезли до Москви, отруївся. Одначе за иншими чутками його взяли вже в Москві на тортури, щоби довідатися подробиці його зносин із татарами й дізнатися імена його співзмовників".

14 лютого 1688 р.: „Московити основно розшукують співзмовників гетьмана Самойловича. Кажуть, що гетьман Мазепа, що його

[32]) Виписки з „Gazette de France" з 26 вересня 1708 р. до смерти Мазепи диви в нашій статті „Шведчина в тогочасній франц. пресі" („Українські Вісти" № 36. Париж. 1927).

заступив, також заарештований і має бути взятий на тортури, бо його теж обвинувачують у зносинах із татарами".

Але за два тижні у числі з 28 лютого 1688 (допис із Варшави 1688): „Козаки обрали гетьманом полковника (sic!) Мазепу Mazepa), що колись належав до почту небіжчиці королеви".

За варшавськими вістками 19 червня 1688: „Козаки відмовилися слухати гетьмана Мазепу, який через це прохав у царів дозволу залишити свій уряд".

5 листопада 1689 р. нова газетярська качка, з Варшави: „кружляють чутки, що московіти вирушили на Крим й що гетьмана Мазепу заарештували та відвезли до Москви, бо він не виконав свого обовязку".

9 листопада варшавський кореспондент сповістив паризьку ґазету, що „князь Ґоліцин, князівна Софія, кілька бояр і Мазепа. гетьман козаків, покарані на горло".

За день цей самий дописувач довідався, що „Мазепу лише позбавили гетьманського уряду, який повернули Самойловичеві".

Далі слід Мазепи зникає аж до 13 вересня 1692 р., коли читаємо: „У Варшаві кружляють чутки, що гетьман Мазепа з частиною своїх козаків приєднався до татар". Це без сумніву відгуки Петрикового руху. Під 6 груднем цьогож таки року ці відгуки вже яскравіші: Один із козацьких старшин, підняв велике число зі своєї нації, приєднався до татар, напав на Московію, де спалив і сплюндрував велику частину цієї країни".

Знову перерва на десять років. Тільки 23 березня 1702 р. знаходимо: „листи з України принесли, що козаки повстали проти царя під впливом кримських татар і тому, що цар увязнив гетьмана Мазепу, володаря козаків. Повстанці захопили та знищили фортеці, які цар мав на Дніпрі. Козаки спільно з татарами мають намір вирушити на Москву, що може причинитися до важливих наслідків у теперішній ситуації". (Ч. 15 з 15 квітня 1702).

„Останні вістки з України підтверджують повстання козаків." (Число з 22. IV.).

„Зовсім певні вістки надійшли з України про повстання козаків проти царя, що сильно перешкоджає плянам царя щодо Лівонії".

Очевидно, всі ці вістки не відповідали дійсності. Це тим дивніше, що „Gazette de France" давала назагал вістки строго перевірені. На Україні в тім часі вона, правда, не мала дописувачів. Читаючи ці вістки, які ніби попереджували події 1708 р. маєш вра-

жіння, що хтось через Гамбурґ і Варшаву навмисне їх розповсюджнював. Чи не сам Мазепа через своїх аґентів? Чи не маємо тут справи з відповідною підготовкою французької опінії до українсько-шведського союзу? Особливо під цим оглядом звертає на себе увагу вістка про повстання, що „сильно перешкоджає плянам царя щодо Лівонії“.

З цього часу імя Мазепи, тепер уже з правильною ортоґрафією, не сходить зі сторінок ґазети. Цілий ітінерарій Мазепи можна встановити по паризькій ґазеті, навіть із коментарями. 10 квітня 1706 р. наприклад читаємо: „гетьман Мазепа продовжує свій похід, але цей вожд такий потайний, що не можна дізнатися, що саме він думає“, або 9-го фервня 1708 р. „гетьман Мазепа нарешті прибув 17-то квітня до Білої Церкви, де його зустріли з великою урочистістю та гарматними сальвами“.

III.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ДИПЛЬОМАТ, БАРОН АДОЛЬФ Д'АВРІЛЬ НА МОГИЛІ МАЗЕПИ.

(1876).

Адольф д'Авріль, який помер 1904 р. у 80 р. життя, був свого часу відомим французьким дипльоматом, спеціяльно в балканських та дунайських справах. Колишній слухач викладів Міцкевича в „Collège de France“ Авріль є одним із перших славістів у Франції. Він писав про Шевченка й перекладав його. Докладніше про Авріля див. у нашій розвідці „Шевченко у Франції“, яка має появитися у збірнику Комісії Шевченкознавства НТШ.

У 1876 р. появилася в дуже обмеженому числі примірників книга Авріля, але без підпису автора (як високий урядовець він не міг підписати такої публікації): De Paris à l' Ile des Serpents à travers la Roumanie. la Hongrie et les Bouches du Danube. Paris, Ernest Leroux, 8⁰. p. 309.

Ось що ми знаходимо на стор. 38—40 цієї праці:

„Я перебував у Ґалаці одночасно з п. Катальничано, відомим істориком, що свого часу видав у Ясах збірку молдавських хронік. Ми спільно вирушили на розшуки могили Мазепи, кермуючися таким уривком з хроніки Миколи Костіна... (тут цитується відомий уривок). Монастир Св. Юрія обернули за господаря Кузи[33]) на

---

[33]) 1858—1866.

торговельну школу. Церква здається стародавня, але тому, що візантійський стиль досі існує в князівствах (Молдаво-Валахії), важко точно означити час поставлення церкви, тим більше, що її часто направляють та малюють білою фарбою. З півдня церква оточена ґанком із гарним виглядом на Дунай[34]) й на перші гори Добруджи. Праворуч брами знаходиться надгробний камінь із білого мармуру. Там прочитали ми славянськими буквами „Dimitrios pacharnik diroksi inpacie 1836 octobre 22". Надпис зроблено в честь цього кравчого, але над ним двоголовий орел, з яким звязана традиція Мазепи й ось як:

Коли хотіли поховати кравчого, знайшли надгробник із орлом, мабуть польським. Поруч була зброя й кістяк. Зброю зложили в церкві, де її тепер уже нема. Надпис над надгробником теж зник. Кости згідно з звичаєм зложили в лантух і поховали. Тільки орел із короною нагадує про знахідку.

Молдавські хроніки містять цікаві подробиці до історії Польщі, Угорщини й особливо України. Сумніваюся, щоб Костомарів і Меріме, який скоротив Костомарова для Франції, використали як слід це джерело".

---

[34]) Авріль має на увазі відомі статті Меріме в „Journal des Savants", де французький письменник зреферував „Богдана Хмельницького".

Микола Андрусяк (Львів).

Звязки Мазепи з Станиславом Лєщинським і Карлом XII

Ґетьманування Івана Мазепи припало на час, коли Московщина й Польща у вічному мирі 1686 р. потвердили попередній андрусівський договір про поділ України поміж себе. Обидві ці держави утворили союз для відібрання від Туреччини її володінь на північному побережжі Чорного Моря. Польща бажала відібрати від Туреччини частини Правобережжя й Поділля, втрачені в бучацькому договорі 1672 р., Московщинаж заміряла пробити собі вільний доступ до Чорного Моря, знищивши кримсько-татарські орди. Тереном воєнних діянь Московщини й Польщі проти Туреччини були українські й сумежні їм землі. Тому обом державам залежало на використанні України та її мілітарної сили для своїх цілей, — аванґардом у воєнних походах на татар були українські козаки, що багато прислужилися Московщині та Польщі при поборюванні турецько-татарських сил у тому часі.

Та вічний московсько-польський мир і протитурецький союз не були з політичного боку корисні для української державности. Вічний мир нищив заходи гетьманів обєднати українські землі, себто реставрувати державу Богдана Хмельницького: Правобережжя було втрачене для Гетьманщини й засуджене на вічну пустелю, а через те перервано також старі шляхи південно-західньої торговлі України (на Молдавію). Зновуж Україна, як терен воєнних протитурецьких і протитатарських діянь, стягала до себе значні московські військові сили й через те Московщина збільшувала тут свою військову й політичну перевагу, що наражувало Україну на неминучу руїну. Вкінці війна з Туреччиною, передовсім із Кримом розривала економічні взаємини України з Кримом і чорноморськими ринками; відчували це найбільше запорожці.

Шкідливість цих відносин зрозуміли добре сучасні українські політичні кола й вороже ставилися й до вічного миру й до антитурецької ліґи. Гетьман Іван Самійлович бажав повернути Право-

бережжя Гетьманщині та запобігти війні з Туреччиною й Кримом. а принаймні забезпечити невтральність України. Свою політику заплатив він утратою уряду.

Його наступник Іван Мазепа також недовірливо ставився до московсько-польської коаліції, але все таки під диктатом Москви не міг від неї відтягнутися[1]). І дальше, протягом довгих років свого гетьманування він ішов по лінії московської політики. Впливали на це ріжнородні причини.

В першу міру заважила тут мілітарна слабість Гетьманщини. Козацьке військо під реґіментом Мазепи було невелике супроти тодішньої чисельности московської армії[2]). На територіяльних полках гетьман не міг опертися зовсім певно, — полковники мали право відкликуватися до московського уряду[3]) і це підривало у корені авторитет гетьманської влади. Мазепа, так само, як його попередники, старався формувати наємні охотницькі полки, що числом 8 були під прямою владою й на удержанні гетьмана[4]). До тогож у всіх важніших городах України перебували московські залоги — в часі зриву Мазепи було на Україні до 7 тисяч москалів;[5]) це дуже вязало свободу рухів української влади.

Дуже напружені були відносини між Мазепою й Запоріжжям. Мазепу вважали запорожці за московського слугу, закидали гетьманові, що він дозволяє Москві будувати пограничні твердині, не хотіли признати кордонів царгородського миру; виступ Петра Іваненка знайшов сильну опору на опозиційно настроєній Січі, — частина запорожців піддалася під протекторат Криму. Мазепа відгрожувався. що зруйнує запорозьке „прокляте гніздо", Січ, рад був позбутися „проклятого пса", Гордієнка[6]).

---

[1]) О. Оглоблін: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р., Ювіл. Збірник на пош. Д. Багалія, Київ 1927, ст. 727—8.

[2]) Кількість козаків у поодиноких полках вагалася між 5 до понад 20 тисяч, тому докладного числа козацького війська за Мазепи не можна означити (М. Слабченко: Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи, Одеса 1909, ст. 35—9).

[3]) А. Стороженко: Родіонъ Григ. Дмитрашко, Кіев. Старина 1893. XL, 24—5.

[4]) В. Л. Модзалевскій: Къ исторіи компанейскихъ полковъ, Труды Черниговской Губ. Ученой Арх. Коммиссіи, Вип. XI, 1915, ст. 180—1.

[5]) G. A. Nordberg: Leben Carl d. XII, ч. II, Гамбурґ 1746. ст. 43—4: — Histoire de Charles XII, ч. II, Гаґа 1748, ст. 190.

[6]) Д. Яворницький: Ист. запор. козаковъ III, Пбрг 1897, ст. 34—433; — О. Оглоблін: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р., Ювіл. Збірн. на пошану Д. Багалія ст. 720—744.

Складне було становище Мазепи до Правобережжя. Зорґанізована наново Семеном Палієм правобічна козаччина змагала до обєднання з Гетьманщиною. Народне повстання 1700—2 рр. поширилося на Поділля й Волинь, козацькі полковники заявляли готовість піддатися під реґімент Мазепи, а Палій кілька разів заохочував гетьмана скористати з бажаної нагоди. Мазепа окупував Правобережжя, але арештував Палія й видав його царському урядові.[7])

Ця складна ситуація на українських землях, нескоординованість самих українських сил і змагань, боротьба ріжнородних течій — усе це довгі роки вязало Мазепі руки й не дозволяло розпочати акцію, що облегшила б важке політичне положення Гетьманщини, — хоч нестерпність його Мазепа добре відчував від самого початку свого гетьманування.

Зміну принесла щойно північна війна й окупація Польщі військами Карла XII.

На цьому місці бажаємо зайнятися питанням, коли почалися звязки Мазепи зі Швецією й якими шляхами вони розвивалися.

На основі листу Станислава Лещинського з 22 листопада 1708 р. до Версалю подає Борщак, що переговори польського короля з Мазепою почалися ще в 1703 р.[8]).

Та вислову Станислава, що над перетяганням козаків на шведський бік працює він „із Мазепою вже від пятьох літ (depuis cinq ans)“ не треба розуміти так, начеб то в 1703 р. було вже щодо цього порозуміння між ним і Мазепою.

Справді вже в 1703 р. помічаємо серед поляків концепцію одностайного фронту проти Московщини в союзі зі Швецією з приєднанням козаччини й Туреччини[9]). З донесень Мазепи до Москви довідуємося, що в тім самім часі були приязні взаємини між Палієм і Любомирськими, що перейшли на бік шведського короля. Палій мав заключити з Любомирськими договір, в якому зобовязувався помагати їм та шведам проти Августа II та Московщини[10]). Вкінці

---

[7]) В. Антонович: Содержаніе актовъ о козакахъ на правой сторонѣ Днѣпра, Арх. Ю. З. Росс. III, т. II, ст. 144—165; — Вовк-Карачевський: Борьба Польши съ козачествомъ, Київ 1899, ст. 337-349.

[8]) І. Борщак: Шведчина й французька дипломатія, Наук. Збірник Іст. Секції ВУАН за р. 1928, Київ, ст. 80.

[9]) J. Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709, Краків 1925, ст. 16.

[10]) С. Соловьевъ: Исторія Россіи, кн. III, 2-е вид. ст. 1302—4; — В. Антонович: Сод. актовъ о козакахъ на правой сторонѣ Днѣпра, Арх. Ю.-З. Росс. III, т. II. ст. 143—4, 170—1; — Н. Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изслѣд. кн. VI, т. XVI, Петербург 1905, ст. 524.

на 1703 р. припадають звязки стародубського полковника Михайла Миклашевського з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом, який піддавав проект федеративної злуки України з Польщею й Литвою на рівних правах. Для довершення цього акту Річпосполита мала розпочати війну з Московщиною, а замиритися зі Швецією. Коцел пробував зблизитися також до Мазепи то через гетьманського покоєвого Андрія Юрчевського, то через Миклашевського. Гетьман доніс про звязки Миклашевського з Коцелом до Москви й позбавив його на якийсь час полковництва[11]).

Вісткиж про спроби самого короля Станислава прихилити Мазепу на свій бік маємо щойно в 1705 р. В часі укладання у Варшаві шведсько-польського договору, що робив полякам надії на відібрання від Московщини втрачених давніше земель[12]), Лещинський висилає в жовтні 1705 р. до Мазепи домініканина Барґінського; цей мав приєднати гетьмана обіцянкою великих грошових сум та надання першого опорожненого воєвідства[13]). Можливо, що цей домініканин тотожний із шляхтичем Францом Вольським, що явився в тім самім часі у гетьмана під Замостям. Та гетьман не скористав із цієї оферти, повідомив про це царя, а шляхтича взяв на допити[14]).

[11]) О. Оглоблін: До історії української політичної думки на початку XVIII. в. Записки Іст.-Філ. Відділу Всеукр. Ак. Наук XIX, Київ 1928, ст. 231—241.

[12]) 8-а точка варшавського договору з дня 28. XI. 1705 говорить, що якщо шведський король або його союзні війська відберуть від Московщини землі, втрачені давніше Польщею, то звернуть останній по заплаченню коштів шведському королеві (J. A. Nordberg: Histoire de Charles XII, Гаґа 1748, т. IV, ст. 162). Фельдман (Polska w dobie wielkiej wojny północnej, ст. 125 і 130) подає, що Карло XII обіцяв відшкодувати Польщу за Курляндію та Лівонію колишніми її землями, відібраними від Московщини. А згадку про зміну деяких точок олівського миру (Nordberg, op. cit., IV. ст. 160) вияснює Фельдман (op. cit. 129) тим, що шведи відложили справу границь на пізніше.

[13]) J. Feldman, op. cit. 304.

[14]) Д. Бантиш—Каменський: Источники малороссійской исторіи, ч. II., Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ 1859, кн. I, ст. 48—51; — Письмо Орлика къ С. Яворскому, Основа, Петербург 1862, листопад, ст. 2; — Н. Костомарів: Собр. соч. Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 539 40. — Під королівською інструкцією для Вольського є дата: Варшава 23 вересня 1705 р., лист Мазепи до царя з повідомленням про це має дату: 24 жовтня (13 ст. ст.), а виписана Фельдманом з дрезденського архіву реляція з Варшави про вислання Барґінського має дату 7. X. 1705. Тому й можна утотожнювати Барґінського з Вольським. — Слід замітити, що в інструкції короля Вольському є згадка про уповноважнення королем п. Борковського переговорювати з Мазепою. Можна здогадатися, що польський король хотів ужити до посередництва проживаючого в Польщі брата ґенерального обозного Вас. Борковського, помершого в 1702 р. (Костомарів, op. c. ст. 417—8).

З кінцем листопада 1705 р. прибув Мазепа із Замостя до Дубна, де задержався на зимовий постій. Тут одержав він листа від наказного гетьмана Дмитра Горленка, прилуцького полковника, що з прилуцьким і київським полками був під Городном, зі скаргами на кривди від москалів. Одночасно прислав гетьманові його канцелярист Іван Черниш, що разом із Андрієм Войнаровським був при царській кватирі в Городні, копію царського наказу в справі вислання обох тих полків до Прусії для переформування в реґулярні, драґунські полки. Коли Орлик прочитав Мазепі ці листи, останній промовив: „Якогож нам добра далі надіятися за нашу вірну службу. й хтож би був такий дурень, як я, щоби під цю пору не прихилився до противної сторони на такі пропозиції, які Станислав Лещинський до мене прислав?“

Невдовзі приїхав до Дубна сам Горленко, що вдаючи недужого випросився у московського ґенерала Рена на відпустку, й повторив свої жалі. Кілька днів після його приїзду був Мазепа в домі кн. Вишневецьких на хрестинах дочки краківського каштеляна Януша. Там зійшовся він із кн. Анною з Ходоровських Дольською, вдовою по белзькім воєводі Константині Вишневецькім і по великім литовськім маршалі Івані Карлі Дольськім. З нею — по словам Орлика — мав Мазепа „денні й нічні конференції“[15]) і за її посередництвом повідомив гетьман Станислава про свою щиру до нього приязнь[16]).

Від того часу навязується майже безперервний звязок між гетьманом та партією Лещинського в Польщі[17]).

Коли Мазепа перебував у Минську (березень—квітень 1706 р.) одержав листа від Дольської[18]), яка впевняла його, що виєднає у короля Станислава чернигівське князівство для нього та бажані вольности для козаків[19]). Чи признання собі чернигівського князівства домагався сам Мазепа, щоби тим досолити Меншікову, який мав

[15]) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 2—3; — Н. Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст, 540—42.

[16]) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 4.

[17]) J. Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej, ст. 304.

[18]) Письмо Орлика, Основа листопад 1862, ст. 4.

[19]) Д. Бантиш-Каменський: Источники малоросс. исторіи, ч. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859. I, ст. 98 (донос Кочубея). — Також у мемуарі невідомого по імені приклонника Лещинського згадується про те, що Мазепа перейшов на шведський бік за обіцяне йому чернигівське князівство (K. Kantecki: Karol XII. w Polsce, Przew. Nauk. i Lit., Львів 1877, ст. 462).

просити у царя цього князівства для себе[20]), чи ця концепція була твором Дольської — невідомо.

Після повороту на Україну одержав Мазепа у Київі, в липні 1706 р. знову листа від Дольської, що в імені короля Станислава запевняла йому сповнення всіх його бажань та обіцяла прислати на це „асекурацію Станислава й ґарантію шведського короля". Одночасно просила починати намірене діло та надіятися на скору поміч цілої шведської армії з Волині[21]).

Очевидно, ця поміч шведів не могла бути така скора, як обіцювала Дольська. Не все щастилося шведам та їх партії в Польщі. Хоча в альтранштадському мирі 24 вересня 1706 р. Авґуст II зрікся польської корони[22]), то одначе заохочений опісля царем провадив далі війну й побив шведів та їх польських прихильників під Калішем 29 жовтня 1706 р. Наслідком цього ціла Польща знову признала королем Авґуста II, а також на Литві поправилася його ситуація[23]). Каліський погром прихильників Лєщинського вплинув також на його переговори з Мазепою; він мав тоді згодитися на зєдинення Правобічної й Лівобічної України в одно князівство під владою Мазепи[24]).

З другого боку пакості й насильства москалів у Гетьманщині та лихе, незавидне положення тих козаків, що з царського наказу були розкинені по цілому терені північної війни[25]), схиляли Мазепу на бік Лєщинського. Тим більше, що московські полководці ображали козацьких полковників; а цар поручив гетьманові слухати Меньшікова, що нераз видавав накази козацьким полковникам безпосередньо, іґноруючи зовсім Мазепу[26]).

Близька гетьманові козацька старшина була налякана словами Меньшікова на обіді в київському гетьманському дворі в липні

---

[20]) Оповідав про це козацькій старшині Мазепа (Письмо Орлика, Основа листопад 1862, ст. 6).

[21]) Ibid., ст. 4; — Н. Костомарів: Собр. соч., Истор. мон. и изсл. VI, т. XVI, ст. 547.

[22]) J. Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej, ст. 192—3.

[23]) Ibid., ст. 196—7.

[24]) S. Załęski: Jezuici w Polsce, т. III., ч. I, Львів 1902, ст. 431.

[25]) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 8; — Костомарів: Собр. соч. Ист. моногр. и изсл. VI. т. XVI, ст. 541—2, 553—4; — Д. І. Яворницький: Ист. запор. козаковъ III, ст. 340—1. 348.

[26]) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 3, 6—10; — Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 541, 548—50.

1706 р. та московськими знущаннями над козаками. Тоді миргородський полковник Данило Апостол сказав Мазепі: „Очі всіх на тебе уповають і не дай, Боже, тобі смерти, а ми останемо в такій неволі, то й кури нас загребуть“. А прилуцький полковник Дмитро Горленко додав: „Як ми за душу Хмельницького все Бога молимо й імя його благословимо, що Україну від ярма ляцького визволив, так навпаки і ми й діти наші у вічні роди душу й кости твої будемо проклинать, коли нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі оставиш“. А коли вони часто зверталися до гетьмана такими словами, він спершу велів їм їхати зі скаргами до царя, а опісля розрадив, тому що київський воєвода кн. Дмитро Михайлович Ґоліцин мав сказати Мазепі, що тим і собі наробить біди і їх погубить.

У квітні 1707 р. на заклик царя прибув Мазепа на воєнну нараду до Жовкви; після наради не пішов до царя на обід й у себе нічого цілий день не їв, був невдоволений і сердитий та нічого більше не сказав до ґенеральної старшини крім цих слів: „Якби я служив Богові так вірне й дорадне, то одержав би найбільшу нагороду, а тут, хоча б і в ангела перемінився, не міг би я службою й вірністю моєю дістати жадної подяки“. Серед такого його настрою прибув до нього до Жовкви єзуїт Заленський, і з ним Мазепа довго нараджувався й післав його в якійсь тайній справі до Станислава. Вертаючися з Жовкви, гетьман вступив до палацу Дольської, де знову застав якогось ченця-тринітаря, з яким також мав на самоті якусь конференцію.

Після повороту на Україну Мазепа коротко побув у Батурині й поїхав у червні до Київа, де докінчувано фортифікаційні роботи біля Печерської твердині. Там одержав царський наказ про переформування козаків на зразок слобідських полків „у пятаки“. Це так налякало старшину, що вона почала збиратися в домі ґенерального обозного Івана Ломиковського та миргородського полковника Апостола й нараджуватися над способом своєї оборони. Апостол узяв із печерської бібліотеки примірник „гадяцьких пактів“, які старшина на цих сходинах читала. Хоч — по словам Орлика — Мазепа не брав участи в цих нарадах[27]), то без сумніву мусів виявити найближчій до себе старшині свій плян прилучити Україну як князівство до Річипосполитої, виказуючи, що супроти гнету Москви нема іншого виходу. Це потверджують зацікавлення старшини „гадяць-

[27]) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 7—11; — Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 549—50, 558—9.

кими пактами", пізніші зізнання Апостола[28]) та згадки в доносі Кочубея[29]). Згодом виявив гетьман свій намір Орликові[30]).

З листу Орлика до Степана Яворського довідуємося, що у вересні 1707 р. прислав Станислав до Мазепи лист із зазивом уперединти козаків, щоби вони з'єдинилися із ним, як із наслідним їм володарем; обіцював цей народ по батьківськи приняти й задоволити[31]). Цей лист мав доручити якийсь післанець-волошин від Дольської. Останній приніс це від Станислава разом із трактатом у 12 точках для Мазепи й усього козацького війська; тому просила Дольська гетьмана прислати кого довіреного по цей трактат[32]). Щойно по двох днях велів Мазепа Орликові відписати до Станислава й Дольської. В листі до Станислава виказував гетьман неможливість з'єдинитися з ним тому, що в Гетьманщині є московська залога, а недалеко від України в Польщі, ближче ніж шведи, є московський цар зі своїми силами. Зновуж серед українців нема одної думки: „одні бажають бути в московській протекції, другі схильні до турецької протекції, треті смакують собі татарське побратимство, чинячи це з уродженої до поляків антипатії". Правобічніж козаки, боячися пімсти польського війська за недавні бунти, „не легко можуть прихилитися до Річипосполитої, і того ради треба спершу старатися довести до однодумства військо й цілий народ по обох боках Дніпра в Україні". При боці Мазепи є все кілька тисяч московського війська, що пильним оком глядить на всякі його вчинки й може знищити всякі противні почини. Одначе й Річпосполита є ще роздвоєна й тому, нехай старається Станислав передше її з'єдинити, щоб одноголосно признала його за короля. Мазепа ж тільки обіцював ні в чому не шкодити інтересам Станислава й шведському військові. А Дольській велів

---

28) Правда, із зізнання, що його склав Апостол після переходу на московський бік, виходить, що Мазепа щойно при з'єднанні зі шведами подав старшині до відома привілей Станислава з забезпеченням Україні таких вольностей, яких заживала Польща й Литва (Д. Бантиш-Каменський: Источн. малоросс. ист. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древ. Росс. при Моск. Ун. 1859, I, ст. 214). Одначе попереднє зацікавлення Апостола „Гадяцькими пактами" насуває здогад, що про це знав він вже давніше.

29) Мазепа вважав Скоропадського й Кочубея як бувших дорошенківців за своїх однодумців і тому не скривав перед ними своєї ворожнечі до Московщини, підсуваючи обережно думку про майбутню злуку з Польщею. (Ibid., ст. 98—101).

30) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 13—14.

31) Ibid. 12 і 29.

32) Письмо Орлика, Основа лист. 1862, ст. 11—12.

гетьман відписати, щоб вона задержала в себе вищезгаданий трактат[33]).

Ледви, чи ці листи вислав Мазепа до Дольської, або чи остання післала їх королеві. Духовник Карла XII Юрій Андрій Нордберґ записує в „Історії Карла XII" під жовтнем 1707 р., що приблизно в тім часі вислав Мазепа післанця з листом до Станислава. Гетьман, бачучи лякливість та розтіч москалів перед шведами, заявив свою готовість перейти з козаками на його бік під умовою, що Станислав забезпечить Мазепі у Карла XII протекцію й поміч. Шість чи сім тисяч московської залоги на Україні обіцював Мазепа вигубити та зробити з цих москалів „міст для шведів" — як звучали його власні слова[34]). З цього бачимо, що Мазепа й перед Орликом не звірявся з усіх тайн своїх переговорів із Станиславом.

З Мазепиною пропозицією звернувся Станислав до Карла XII. Шведський король уважав, що козаки можуть придатися до погоні за ворогом, але в бою на них не можна надто покладатися; він був певний, що власними силами вижене москалів із Польщі й не хотів при тому ділі ділитися славою з Мазепою. З помочі гетьмана думав скористати в майбутньому, коли доведеться йому воювати з царем у Московщині. Тому в справі Мазепи відповів Карло XII Станиславові ухильно; велів сказати гетьманові, що подасть йому ближчі інформації що зробити, коли прийде на це відповідна пора, а покищо просив зберегти те все в тайні[35]).

Такий успіх мала перша спроба Мазепи увійти в союз із Карлом XII за посередництвом Лещинського. Нордберґ, якому завдячуємо цю вістку, подає, що Карло XII зовсім не розглядав Мазепиних пропозицій тому, щоби не було підозріння його участи в козацькому повстанні, та що не мав довіря до козаків, які для власної безпеки покидали своїх союзників, коли прийшло до поважного діла[36]). За відкинення Мазепиних пропозицій у 1707 р. робить слушні докори Карлові XII шведський історик Фріксель. Він стверджує, що король з висоти своєї воєнної слави легковажив козацьку поміч у тому часі, коли Мазепа після відповідної підготовки до зриву з Мо-

[33]) Ibid., ст. 16–17.

[34]) G. A. Nordberg: Leben Carl des Zwölften, ч. II, Гамбурґ 1746, ст. 43—4; Histoire de Charles XII, Гаґа 1748, т. II. ст. 190.

[35]) Ibid. ст. 43—4 (нім. переклад), 190 (франц. пер.); — A. Fryxell: Lebensgeschichte Karl's des Zwölften. II. Бравншвайґ 1861, ст. 80; — Chr. v. Sarauw: Die Feldzüge Karl's XII, Липськ 1881, ст. 233—5.

[36]) G. A. Nordberg: Leben Carl des XII. ч. II, ст. 87—8; — Histoire de Charles XII, т. II, ст. 240.

сковщиною з кожним місяцем вичікував походу Карла XII на Москву[37]). Шведський король мав тоді дані до побіди; саме тоді вернувся він із Саксонії, його армія відпочила, була повна й одушевлена свіжою відвагою. Якби він був прийняв тоді зроблену йому пропозицію та в вересні рушив на схід, то його похід на Україну був би, може, повівся краще ніж у 1708 р. Москалі не мали би тоді часу пустошити край, пересувати війська, і в березні, а найдалі в квітні, міг він стануги на Україні. Тоді були як українські, так і донські козаки вороже настроєні до Москви й імовірно булиб приєдналися до шведської армії у великому числі. Одначе Карло XII, відкинувши пропозиції Мазепи, пробув майже чотири місяці в 1707 р. у Великопольщі, три місяці в Бабиновичах, отже щойно 6—7 місяців пізніше дійшов до України. В тому часі через його бездіяльність стрінули його ріжні невдачі, що значно охолодили великий запал козацької старшини[38]).

Одначе хибно думає Фріксель, начебто Мазепа через таке становище Карла XII до його пропозицій покинув усякі переговори з шведським королем та Станиславом[39]). Ледви, чи Станислав передав Мазепі відповідь Карла XII. З табору під Свєнтою над Вислою вислав Станислав дня 22 листопада 1707 р. універсал „гетьманові, наказному, полковникам, отаманам, осавулам, молодцям і всій черні війська нашого запорозького задніпрянського й усієї України". Польський король тут виразно пише, що знову прийшла нагода „привертати свій народ до власної вітчини й відірваний під чуже й незнане перед тим панування преславний козацький народ віддавати під найвищу опіку дідичних українних панів, найясніших польських королів", бо заключений союз із шведським королем проти московського царя заохочує впімнутися й відібрати від останнього всі краї, видерті Польщі неслушними й несправедливими договорами, навіть без війни. А числячи серед них „преславну українську землю з її воєвідствами" відзивається Станислав до них „як польський король, правдивий і від віків пан України, до своїх підданих, як милосердний батько до блудних синів" і взиває їх усіх, щоби скинули з себе ярмо чужого й несправедливого панування й верталися „до давніх свобід і вольностей та під батьківське й дідичне панування польського королівства". За це обіцював Лєщинський не тільки зберегти їх „у колишніх оздобах і багатствах", але

[37]) A. Fryxell: Lebensgeschichte Karl's XII., ч. II. ст. 80.
[38]) Ibid. II. ст. 127.
[39]) Ibid. II. ст. 80—81.

угрунтувати їх „у доскональших і більших гараздах, і як синів одної й нероздільної вітчини пригорнути до спільної матері Річипосполитої в правах, наданнях, ужитках, безпеках і всіх вольностях на віка утвердити“. Просив мати довіря до нього „як до свого короля й дідичного пана, задивляючись у той час у всім на свою чесну, найгіднішу всякої чести й нам (себто Станиславові) улюблену голову, вельможного Івана Степановича Мазепу, гетьмана військ наших запорозьких, та йому складаючи на імя наше й Річипосполитої послух. Через те усі одержуть забезпеку й охорону від усякої своєї руїни, й виєднають для цілого свого народу королівську шану й ласку, яку милосердно й батьківським серцем жертвуючи“, польський король поручав „цей універсал для загальної відомости по всіх полках і публичних місцях обявити й оголосити“[40]).

З цим універсалом Станислава прибув на Україну з кінцем 1707 р. єзуїт Заленський. Не доїжджаючи до Батурина задержався на дві милі в селі Оленівці й звідти повідомив Мазепу про свій приїзд. Було це другого дня Різдвяних свят і гетьман велів Орликові завести Заленського до свого хутора під Бахмачем. Звідти вночі спроваджував його Орлик двічі до гетьманського двора на Гончарівці біля Батурина, раз для авдієнції, другий раз для відправи.[41]) На авдієнції подав єзуїт гетьманові королівський універсал та доповів про кількість і умундурування шведського війська, про плян Карла XII машерувати на Москву з Литви та вислати з Польщі під Київ Лещинського; з останнім малаб з'єдинитися орда, як це мав обіцяти турецький посол. Мазепа — як подає Орлик — нічого не писав до Станислава, тільки велів Заленському задержатися у Винниці й чекати там дальшої відомости. Після того мав гетьман — на думку Орлика — на якийсь час перервати свої зносини з Лещинським з огляду на Кочубеїв донос.[42])

Справді з початком 1708 р. налякав Мазепу донос ґенераль-

---

[40]) О. Бодянський: Переписка и другія бумаги шведскаго короля Карла XII, польскаго Станислава Лещинскаго, татарскаго хана, турецкаго султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика, и Кіевскаго воеводы Іосифа Потоцкаго на латинскомъ и польскомъ языкахъ, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив., Г. III, № 1, 1848 III, Матеріялы иностранные, ст. 20—21.

[41]) Письмо Орлика, Основа, листопад 1862, ст. 17-18; — Д. Бантиш-Каменський: Источн. малоросс. исторіи II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859, I, ст. 103 (донос Кочубея); — Костомарів: Собр. соч., Истор. мон. и изсл. VI, т. XVI, ст. 568—9.

[42]) Письмо Орлика, Основа, листопад 1862, ст. 18—20; Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 569.

ного судді Василя Кочубея[43]) про його протимосковські заляни. З Кочубеєм був гетьман разом іще в Чигирині: тому як колишнього дорошенківця вважав його за свого приятеля й однодумця. А втім до цього мав гетьман підставу: в нього були небезосновні підозріння про змову Кочубея з Петриком, з яким симпатизували всі протимосковські опозиційні круги в Гетьманщині. Можна згодитися тут із здогадом Олександра Оглобліна щодо можливої участи Мазепи в справі Петрика: бо хоч гетьман і обвинувачував Кочубея у зв'язках із Петриком, то все таки не робив жадних репресій супроти запідозрених у змові з Петриком — Кочубея та колишнього полтавського полковника Федора Жученка[44]). Без сумніву Кочубей не зрадив би протимосковських намірів Мазепи, якби гетьман був не зразив його своєю нетактовною поведінкою з його дочкою Мотрею.[45])

Одержавши царське запевнення, що цар не сумнівається щодо Мазепиної вірности та що належно покарає кожного його обмовника, гетьман — по словам Орлика — мав каятися „на словах“ у своїх протимосковських замірах.[46]) Очевидно, було це тільки „на словах“ перед Орликом, бо після доносу колишнього дорошенківця Кочубея Мазепа мусів бути ще обережнішим у виявлюванні своїх тайних намірів.

В дійсності зносини Мазепи з Лещинським і тоді не перериваються. Саме тоді, в початках 1708 р. уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець[47]) заключив

[43]) Ibid., ст. 583—604. — Акти доносу зібрані Д. Бантиш-Каменським подав О. Бодянський (Источн. малоросс. ист. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859, I, ст. 61—155).

[44]) О. Оглоблін: Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика), Записки Іст.-філол. Відділу Всеукр. Акад. Наук, кн. XXIII, Київ 1929, ст. 189—219.

[45]) Костомарів: Собр. соч., Ист. мон. и изсл. VI. т. XVI, ст. 583—586.

[46]) Письмо Орлика, Основа 1862, листопад ст. 20.

[47]) Про нього пише невідомий із імені шведський майор-учасник полтавської битви — в мемуарі про „Карла XII на Україні“, що він був усе посередником між Мазепою та шведами й „ніхто не міг мати на нього підзору, бо він був православної віри, вигнанець і мандрував як старець, що не може знайти собі місця, де-б притулитись“ (G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III. Лондон 1740, ст. 196; — К. Тіандер: Карло XII на Вкраїні, Наше Минуле, Київ 1918, № 1, ст. 68. — Тіандер подає також за C. Hallendorff'ом вістки про автора мемуару (Ibid.. ст. 66—7). — На думку Костомарова (Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 572—3) мав згадувати про нього Василь Дрозденко, що оповідав про якогось ченця з листом Мазепи до Станислава в 1707 р.; одначе ця згадка могла відноситися і до єзуїта Заленського й до ченця-тринітаря. — Можливе, що цей архієрей був тотожний із сербським єпископом Рувимом, про якого згадує Кочубей у доносі, що він дня 8 червня 1707 р. „бывъ у Єго Милости на Гончаровцѣ, и отголь отыйшовши, былъ у м. -

у Сморґонах тайний союз із Карлом XII і Станиславом.[48])

В мемуарі про „Карла XII на Україні“, написанім учасником полтавської битви, шведським майором після 1721 р., є такі умови цього договору: Мазепа зобовязувався передати Карлові XII для зимового постою шведського війська Сіверщину з твердинями: Стародубом, Новгород-Сіверським, Мглином та іншими. В часі зимового постою Карла XII на Сіверщині Мазепа мав зібрати козацьке військо та прихилити на свій бік слобідських (білгородських) і донських козаків, що не були в тому часі вдоволені тиранською владою московського царя, а навіть комлицького хана Аюку. Приєднавши слобідських козаків, донців та комликів, Мазепа враз із ними й своїми козаками мав помагати Карлові XII воювати Московщину. Поживу для шведської армії зобовязався Мазепа доставляти з Гетьманщини й Слобідщини. Шведські й мазепинські війська мали відкинути царські війська на північ від Москви та р. Волги, де країна не така родюча, як на південь від Москви, й тому велика царська армія не могла би там ніяк проживитися. Союзники числили на те, що переполошені москалі не зможуть устоятися проти шведів у відкритому полі — як це досі було — хоч би навіть числом тричі перевищали, що московська армія невдоволена через недостачу по-

не въ дому и сказалъ, же Єго Милость, Панъ Гетманъ, вельми печалился и слезне плакалъ, что отъ Великого Государя наложенемъ коней вельми есть обтяженій и не знаетъ, что впередъ чинити“. (Д. Бантиш-Каменський: Источн. малоросс. ист. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859, I, ст. 101).

[48]) Chr. v. Sarauw: Die Feldzüge Karl's XII, ст. 238. — Джерело Сараува про те, що цей договір заключено в Сморґонах, мені невідоме. Анонімний автор мемуару про „Карла XII на Україні“ подає після згадки про кватерування Карла XII в Радошковичах та про три можливі шляхи маршу на Москву вістку про тайний новий союз Карла XII з Мазепою, але не подає місячної й денної дати договору (G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III, ст. 192—6). Мабуть на цім джерелі опирається Залєнський (Jezuici w Polsce т. III, ч. I, ст. 431), який пише, що щойно в Радошковичах пригадав собі Карло Мазепу й візвав до виконання пляну, пропонованого в 1707 р. В Сморгонах мав свою кватиру Карло XII від 19 лютого до 26 березня, а в Радошковичах від 27 березня до 17 червня 1708 р. (G. Adlerfeld, op. cit. III, ст. 4—17), — Надвірній історіоґраф Карла XII Ґустав Адлєрфельт щойно в травні 1708 р. говорить про зносини Мазепи з Лещинським, ціллю яких було схилити Карла до походу на Україну й визволити її зпід московського ярма (Ibid., ст. 16). А духовник Карла XII Нордберґ спостеріг схильність короля йти на Україну щойно в вересні (G. A. Nordberg: Leben Carl des XII, ч. II, ст. 87—8; Histoire de Charles XII, т. II, ст. 240). Нічого дивного, бо цей договір тримався в найбільшій тайні.

трібних засобів здебільшого розбредеться або піддасться шведам і в наслідку цього цар буде неодмінно побідженний. Крім вищезгаданих військ мали Карлові XII прийти з поміччю після заведення ладу в Польщі ще Станислав та шведський ґен. Крассав; військо Станислава мало йти на Московщину двома шляхами: коронне через Київ. литовське ж через Смоленськ. Тимчасом ґен. Лібекер на чолі 12 тис. армії в Інґрії мав заняти Петербург. а далі новгородську та псковську землі; в міру потреби мали спомагати Лібекера шведські відділи з Риги та Ревля.[49])

Як бачимо, цей договір відносився тільки до воєнних дій союзників проти Московщини, а про політичну будучину України в ньому зовсім не згадується. За те в договорі, заключенім одночасно між Мазепою й Польщею, поза точками мілітарного характеру, що зобовязували Мазепу виконати вищенаведені зобовязання супроти шведського короля, говориться й про політичну майбутність України. Україна. себто київське й чернигівське (сіверське) князівства, як також Смоленщина мали вернутися до Польщі. В нагороду за це мав Мазепа дістати ленне князівство на тих самих правах, що й курляндське, утворене з полоцького та витебського воєвідств на Білорусі. Тоді також означено й день, в якому Мазепа мав обявити договір своїм полковникам та схилити їх добровільно його приняти. представляючи їм безперечні вигоди через привернення давніх вольностей, з яких москалі залишили їм тільки тінь. Цей договір тримано в найбільшій тайні так, що крім Карла XII. Станислава й Мазепи знали про нього тільки шведський ґраф Карло Піпер, якийсь довірений польський сенатор, прізвище якого автор мемуару забув, та згаданий православний архієрей[50]).

Наведений переказ договору Мазепи з Карлом XII та Станиславом українські історики, обговорюючи в 1909 р. справу шведсько-

[49]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III. ст. 193—195; — Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и насл. VI. XVI. ст. 606—7; — К. Тіандер: Карло XII на Вкраїні, Наше Минуле, Київ 1918, № 1, ст. 67. — Фріксель (Lebensgesch. Karl's XII, ч. II, ст. 80) і Заленський (Jez. w Polsce, т. III. ч. I, ст. 431) подають, що Мазепа ще в 1707. звернувся з таким пляном до Карла XII.

[50]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, King of Sweden, Written by the express Order of his Majesty. By . . . To which is added, An exact Account of the Battle of Pultowa, with a Journal of the King's Retreat to Bender. Vol. III. London 1740, ст. 195—196; — Костомарів: Собр. соч., Ист. мон. и насл. VI, т. XVI, ст. 607; — Тіандер: Карло XII на Вкраїні, Наше Минуле № 1, ст. 68 (Дещо перекручений текст).

українського порозуміння, або іґнорували[51]), або сумнівалися щодо достовірности його вісток тому, що „досі не знайдено ніякого документального свідоцтва про безпосередні зносини Мазепи з Карлом XII перед жовтнем 1708 р.“[52]). Потвердження цієї своєї думки знаходить Томашівський в записках головного шведського політика ґр. Піпера, писаних у часі його московської неволі. Піпер запевнював царя, ґр. Ґоловкіна й підканцлера Шафірова, що шведи не мали з Мазепою ніякої, ані найменшої переписки (зносин-correspondence) до того часу, як прийшли так далеко на Україну, що Карло XII стояв Мазепі майже над карком ....і він піддався шведському королеві. Піпер заперечував також усякі шведсько-мазепинські зносини за посередництвом поляків, заявляючи, що Мазепа був шведам зовсім незнаний до тої хвилі, коли він при м. Горках біля Новгороду Сіверського[53]) прислав їм свого посла й через нього предложив Карлові XII, що хоче йому піддатися[54]).

Очевидно, обовязком Піпера було заховати перед ворогом державну тайну й говорити неправду[55]), а раніші зносини Мазепи з Карлом XII потверджують його надвірній історіоґраф Ґустав Адлерфельт[52]) та сповідник Норберґ[57]). Серед сучасників була навіть вістка про давнішу переписку між Піпером і Мазепою[58]).

[51]) М. Грушевський: Шведсько-український союз 1708 р., Зап. Наук. Тов. Імен. Шевченка, т. XCII, ст. 7—20; — Виговський і Мазепа, Літературно-Науковий Вістник, Львів—Київ 1909, т. XLVI, ст. 424—8.

[52]) С. Томашівський: Із записок Каролинців, Зап. Н. Т. Ш. XCII, ст. 68 і Причинки до іст. Маз., Л. 1910, ст. 3.

[53]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III, ст. 66; — Костомарів; Собр. соч., Ист. моogр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 628.

[54]) С. Томашівський: Із записок Каролинців, Зап. Н. Т. Ш. XCII. ст. 70; — Причинки до історії Мазепинщини, Львів 1910, ст. 5; пор. Grefve Carl Pipers dagbok hallen under hans fangenskap i Ryssland 1709—1714, Historiska Handlingar XXI/1. Стокгольм 1906, ст. 14.

[55]) До слів Піпера дає Томашівський (Записки Н. Т. Ш. XCII, ст. 71 і Прич. до іст. Маз. ст. 6) таку замітку: „Питання тільки, чи Піпер говорив правду, впевняючи царя, що Мазепа знайшовся в безвихіднім становищі. Відповідь на нього хіба така, що не бачимо ніякої достаточної причини, задля якої мавби міністер говорити інакше, аніж було в дійсності; а ще менше потрібував він закривати це у своїм приватнім дневнику“. — Очевидно, в дневнику переповів Піпер тільки те, що говорив перед царем, перед яким, як шведський державний муж і патріот, мусів скривати державну тайну.

[56]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, III, ст. 16 (травень 1708)

[57]) Nordberg: Leben Carl des XII, ч. II, ст. 43—4; — Histoire de Charles XII, т. II, ст. 190. (жовтень 1707 за посередництвом Лещинського).

[58]) В „Описі подорожі Данила Крмана через Росію в 1708—1709 р.“ читаємо: „Fama fuit non mendax, allatas fuisse ad comitem Piper literas ducis Cosaciorum Mazeppae, quibus invitatus fuerit rex Carolus in Cosakiam“. (Monumenta

Можна мати сумніви хіба щодо докладности переказу цього договору, тому, що автор писав свій мемуар щойно після 1721 р., себто після повороту з московського полону[59]). Про цей договір міг він довідатися в полоні від Піпера, який не потрібував пізніше, хочби перед смертю, скривати цієї тайни перед своїм земляком[60]). Та автентичність і докладність вісток цього переказу можемо провірити при помочі інших джерел.

Що Україна мала вернутися до Польщі, — стверджує це гетьман Пилип Орлик у листі з Солуня 5 серпня 1727 р. до ґенерального асистента єзуїтів у Римі[61]). Знову загальний вислів у договорі між Мазепою й Станиславом про те, що гетьман мав обявити договір своїм полковникам і схилити їх його добровільно приняти, представляючи їм безперечні вигоди з привернення їм давніх вольностей[62]), — пояснює докладніше Данило Апостол. У свойому зізнанні після переходу на московський бік він подав ось що: „Представив нам... Мазепа привілей короля Станислава, й лист приватний великого канцлера Яблоновського, руського воєводи, й Щуки, підканцлера великого князівства литовського. Цей привілей містить у собі вислови запевнення (таких) вольностей для України, як у польській короні, так і у великому литовському князівстві, щоби й Україна такими самими правами гордилася й зоставала, й тамже додано, щоби всюди по всій Україні цей привілей був читаний й обіцяно, що сойм вальний після скінчення війни позволить на все, чого потребуватиме Україна. В листі згаданих канцлера й підканцлера подяка для ньогож, Мазепи, за той відзив, який він писав до короля, піддаючи Україну під їх власть, і всяких прав

Hungariae Historica, Scriptores XXXIII, Будапешт 1894, ст. 504; — С. Томашівський: Словацький висланник на Україні (1708—1709) Львів 1906, ст. 8).

59) К. Тіандер: Кардо XII на Вкраїні, Наше Минуле, № 1, 1918, ст. 67.

60) Піпер помер таки в полоні в Шлісельбурзі 1716 р. (Брокгаузъ — Ефронъ: Энциклопедическій словарь, т. XXIII, 1898, ст. 630).

61) ......„nomen gloriosi olim ducis Cosacorum Mazepae, qui plenus dierum gloria et meritorum, in declivio vitae suae, cum jam ardor belli saepe frigere soleat, succensus zelo liberandae gentis suae ab immani iugo Moscovitico et redeundi cum illa in gremium reipublicae Polonae patriae suae, non dubitavit in hunc finem heroicae virtuti faventem, experiri fortunam, et socia arma glorioso olim Regi Sveciae Carolo XII contra Moscos unire, postposito titulo Principis S. R. I. et primario in aula Czari ministerio, quae illi offerebantur, ea conditione, ut deposita ducali dignitate, cederet Ucrainam, contra pacta conventa despoticae Moscorum potestati". (А. С. Петрушевичъ: Филиппъ Орликъ — Послѣдній польскій гетманъ Западной Украины, 1709—1742 г., Львів 1872, ст. 3—4).

62) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III, ст. 196.

і вольностей, що тільки малиб потребувати Україна і все запорозьке військо, нічого не відмовити обіцяно".[63])

З того випливає, що Україна мала злучитися з Польщею як велике князівство на таких самих правах, як велике князівство литовське[64]). В його склад мало ввійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною[65]). Козакам обіцяно привернути колишні права й вольності[66]). Формально акт приєднання великого українського князівства до Польщі та затвердження його прав мав перевести польський „вальний" сойм після скінчення війни. Мазепа діставав титул князя, проте, чи чернигівського, чи полоцько-витебського, — через суперечності та неясності джерельних вісток, годі вирішити.[67])

Укладаючися з Карлом XII і Станиславом, Мазепа старався затерти сліди своєї тайної роботи. Тому, коли написав до нього сторонник Лещинського Тарлю лист із зазивом перейти на бік Карла XII і Станислава, гетьман сам доніс про це цареві[68]). Орликові здавалося, що гетьман занехав свої заміри. „Але це покаяння перемінилося незабаром у розкаяння", — пише далі Орлик — тому, що ґенеральний обозний Ломиковський та полковники миргородський і прилуцький, до яких прилучився опісля й лубенський (Дм. Зеленський), бачучи Мазепу в боязні й небезпеці, часто в Білій Церкві невгавали його просити, щоби промишляв і про свою й про загальну всіх цілість, обіцяючи, при його достоїнстві й при обороні прав і вольностей військових до крови стояти, і в найбільшому нещасті не від-

---

[63]) Д. Бантиш-Каменський: Источн. малоросс. исторіи II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859, I, ст. 214.

[64]) Тепер стає ясним зацікавлення старшини „Гадяцькими пактами". (Письмо Орлика, Основа листопад 1862, ст. 11).

[65]) S. Załęski: Jezuici w Polsce, т. III, ч. I, ст. 431.

[66]) Пор. універсал Станислава з 22. XI. 1707 (Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Ун. Г. III, № 1, 1847, III, Матеріялы иностранные, ст. 20—21),

[67]) В царському маніфесті з 1 лютого 1709 р. читаємо, що Мазепа „получилъ уже отъ Лещинскаго за то себѣ гоноръ Воеводства въ Польшѣ и титулъ княженія Сѣверскаго"... (Д. Бантиш-Каменський: Источн. малоросс. ист. II. Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859 I, ст. 195). Це згоджується із згадкою в доносі Кочубея (Ibid., ст. 98) та в мемуарі невідомого польського сучасника (K. Kantecki: Karol XII w Polsce, Przew. Nauk. i Lit. 1877, ст. 462). А Скоропадський в універсалі з 19 грудня 1708 р. пише, що Лещинським — „яко запевне доходить насъ вѣдати, Мазепѣ и сестренцу его Войнаровскому, уже даны титулы нѣкоторыхъ въ Польщи Воеводствъ" (Бантиш-Каменський: Источн. мал. ист. II, Чтенія 1859 I, 203). Не виключене, що шведський автор, що перебував у московському полоні, подав згадку про витебсько-полоцьке князівство під впливом відповідної московської леґенди.

[68]) Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI т. XVI, ст. 582.

ступати від нього, як вожда й рейментаря свого, а щоб він не сумнівався щодо постійної їх до себе вірности й доброзичливости, просили його зладити формулу присяги, з якої моглиб йому на свою вірність присягнути". Тоді Мазепа після довгих безперестанних домагань велів Ломиковському зладити таку формулу, яка їм до вподоби.

За згодою своїх однодумців Ломиковський зладив присягу й подав гетьманові, а він, справивши її, відібрав від них на вірність собі в своїй хаті в Білій Церкві присягу з цілуванням хреста й євангелія; опісля-ж присягнув сам гетьман подібно, як давніше перед Орликом, що він „не для особистої своєї користи, не для вищих почестей, не для більшого збагачення, ані для інших якихнебудь примх, тільки для них усіх, що були під його владою й управою, для їх жінок і дітей, для загального добра матері-вітчини бідної України, всього запорозького війська й малоросійського народу, і для підвищення й розширення прав і вольностей військових, хоче це при Божій помочі чинити, щоб вони, з жінками й дітьми, і вітчина з військом запорозьким як від московської, так і від шведської сторони, не погибли"[69]).

Після того Мазепа знову вислав до Лещинського кілька післанців з потвердженням давніших обітниць; він просив у Станислава помочі, запевняючи, як і давніше, що при його зближенню до України він поновить із ним союз. Станислав доніс про все це Карлові XII[70]).

Польський король задумував виправитися на Волинь з кінцем вересня 1708 р. та плян свого діяння узалежнював від поведінки Мазепи й белзького воєводи Сенявського. Колиб йому вдалося привести собі до послуху військо Сенявського, „то матиму змогу — писав король — боротися з Мазепою в тому випадку, якщо він не додержить даного слова; якщож він поступить згідно з своєю обітницею й при мойому зближенню перейде на мій бік, то я не тратитиму часу на погоню за белзьким воєводою, що позбавлений козацької підмоги впаде сам собою, а піду просто на Україну, щоби зробити диверсію. Якщо мені не вдасться впоратися з белзьким воєводою й Мазепою, то я зроблю відповідно до обставин..."[71]) З цих слів Ле-

[69]) Письмо Орлика, Основа, листопад 1862, ст. 20—1 і 13. Костомарів: Собр. соч., Ист. мон. и изсл. VI, т. XVI, ст. 605—6.

[70]) Труды Имп. Русскаго Военно-Историческаго Общества, т. I. Документы Сѣверной войны. Полтавскій періодъ, Петербург 1909, ст. 206—9, Інструкція Лещинського Понятовському з 18 вересня 1708 р. подана Ґростеєм (з документів віденського воєнного архіву).

[71]) Ibid., ст. 210—11.

щинського видно, з якою недовірливістю ставився він до Мазепи. який час від часу сам виявляв цареві листи до нього Станиславових сторонників.

За посередництвом Лещинського взивав Мазепа Карла XII явитися з армією над Десною, притім грозив, що коли це не станеться в найближчому часі, козаки його покинуть і злучаться з москалями[72]). Виконуючи доручення польського короля, Понятовський переконав Карла XII, що, як тільки шведське військо підійде до кордонів України, Мазепа обіцяв повстати з козаками для визволення свого краю[73]). Не знати, чи дуже вплинулиб на самовільного Карла XII заклики Мазепи чи переконування Лещинського. Понятовського, Пiпера[74]), колиб не змусила його повернути на Україну московська тактика. Коли москалі, відступаючи в напрямі Москви, почали за собою все нищити, почав Карло XII щораз більше думати над тим, чи не краще скористати з пропозицій Мазепи й звернутися на Україну[75]). Це він і виконує 25 вересня, завертаючи на Сіверщину, наслідком чого залишилася незабезпечена від ворога армія Левенгавпта, що спішила на поміч Карлові XII з Курляндії[76]).

[72]) Цю вістку подає Фріксель (Lebensgeschichte Karl's XII, т. II. ст. 105), одначе не зазначає, через кого взивав Мазепа Карла XII; опираючися на вище поданій інструкції Лещинського, можна припустити, що всякі зносини між Карлом XII і Мазепою в тому часі відбувалися за посередництвом Станислава. Костомарів (Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т XVI, ст. 612) подає, що в серпні був із таким проханням у Карла XII тайний аґент Мазепи, болгарський архієрей.

[73]) Про це сповіщав французький резидент при головній шведській кватирі Безенваль 18 вересня 1708 франц. міністра закордонних справ де-Торсі (І. Борщак: Шведчина й французька дипломатія, Наук. Збірник Іст. Секції УАН, 1928, ст. 79). Очевидно, що це зробив Понятовський на основі попередніх листів від Станислава. У свойому мемуарі Понятовський пише, що король „рішився йти на Україну, маючи там порозуміння з козацьким гетьманом Мазепою, хотів там піднести козацький бунт проти Москви й аж тоді піти глибше в російську державу". (С. Томашівський: Із записок Каролинців, Зап. Н. Т. Ш. XCII, 72 і Прич. до іст. Мазепинщини, ст. 7).

[74]) Щодо Піпера, то словацький висланник на Україні Данило Крман подає, що він радив королеві йти на Україну (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores XXXIII, ст. 504) Та Нордберґ каже, що Піпер знав добре, що плян іти на Україну походить не від Карла, й старався його від самого початку від цього відвести. Радив відпочити й зачекати на Левенгавпта, який в противному випадку залишивсяб без оборони; але були й прихильники пляну маршу на Україну, вказуючи на те, що там шведська армія змцниться 20 тис. козаків. (Nordberg: Leben Carl des XII, ч. II, ст. 87—8; — Histoire de Charles XII, т. II. ст. 240). [75]) Ibid.

[76]) A. Fryxell: Lebensgeschichte Karl's XII, ч. II, ст, 108; — Ch. v. Sarauw:

На вістку про це Мазепа сказав перед Орликом: „Чорт його сюди несе! всі мої інтереси переверне, й московські війська за собою на Україну спровадить на останню її руїну й на нашу погибель“[77]). Коли возьмемо під увагу його попередні заклики, то можемо сумніватися щодо щирости Мазепиних слів. Одначе можливе, що Мазепа рахував на те, що Карло XII все таки залишиться на Білій Русі й задержить головні московські сили, а тимчасом чекав помочі від Станислава. Про плян останнього іти на Волинь, а звідти на Україну, був Мазепа добре поінформований[78]).

Маючи царський наказ іти в Стародубщину, Мазепа звернувся до своїх однодумців із запитом, чи вони годяться на це. Тоді всі одноголосно відказали „щоби не йшов, і радили, щоби негайно посилав до шведського короля з проханням протекції, та щоби старався злучитися з ним на границях й тим не допустити московських військ на Україну. Просили його тільки обявити „чого має з цілою Україною й Запорозьким військом надіятися, на якому фундаменті заложив він цю махину“. Це розсердило Мазепу й він заявив, що їм про це перед часом не треба знати, як також сам знатиме, коли післати до шведського короля. З гнівом вийняв універсал Станислава й велів Орликові прочитати його, „з котрого були вдоволені“[79]).

Цим своїм зволіканням Мазепа безперечно багато сам зашкодив власній справі. Стародубському полковникові Іванові Скоропадському дав загадковий наказ впустити до Стародуба те військо, яке раніше явиться перед брамами міста[80]). Ще місяць після приходу шведів у Стародубщину Мазепа удавав вірного цареві та велів у своїх універсалах по церквах молитися за царську побіду над еретиками-шведами[81]). Та й після переходу на шведський бік Мазепа далі вагався, висилаючи на царський бік Апостола й Галагана[82]). Супроти такої тактики гетьмана можна згодитися з думкою акад. Мих. Грушевського „що властиво комбінація Мазепи могла мати бу-

Die Feldzüge Karl's XII, ст.248; — Костомарів: Собр. соч., Ист. мон. и изсл. VI т. XVI, ст. 614; С. Томашівський: Із записок Каролинців. ЗНТШ XCII ст. 69.

[77]) Письмо Орлика, Основа, листопад 1862, ст. 22.

[78]) Костомарів: Соб. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 618.

[79]) Письмо Орлика, Основа, листопад 1862, ст. 22.

[80]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III. ст. 60.

[81]) Костомарів: Собр. соч., Ист. мон. и изсл. VI, т. XVI, ст. 613.

[82]) Д. Бантиш-Каменський: Источн. малор. ист. II. Чтенія въ Общ. ист. и древн. росс. при моск. унив. 1859, I, ст. 212—3.

дучність, якби не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю“[83]).

Після зєднання Мазепи з Карлом XII цар подав у своїх маніфестах із 1708 р., що Мазепа згодився „малоросійську землю уярмити по старому під польське володіння, й церкви Божі й славні манастирі віддати в Унію“[84]), та що Карло XII заміряє віддати Україну Лєщинському замісць Курляндії, Жмуді й Лівонії, котрі обіцяв Станислав відступити Швеції[85]). У відповідь на це шведський король заперечував, начебто він колинебудь із польським королем умовлялися про завоювання України під Польщу[86]). Очевидно, не можна заперечувати слова Карла XII, бо Україна не мала вернутися до Польщі на основі договору між ним і Станиславом, тільки мало бути прилучене до польської Річипосполитої велике князівство українське на основі договору між Мазепою й Станиславом.

Не можна також на основі слів Карлового маніфесту думати, що шведський король зробив з Мазепою новий договір і признав Україну цілком незалежною. Король виразно пише в свому маніфесті, що Мазепа, стрінувши його „з чільними свого народу старшинами, покірно просив, щоби ми не виливали праведного гніву, від московського тиранства зачатого, на цей край і їх горожан, що остаючи під московським ярмом, швидче по неволі, аніж добровільно“, були примушені воювати проти шведів. Тому Карло XII постановив „не тільки здержати все насильство від тих, що супокійно супроти нас і наших військ будуть поступати, але гетьмана, запорозьке військо й увесь український народ в нашу оборону приняти“. Король обіцював, що хоче боронити, охороняти й захищати український народ від незаконного й неприязного московського панування поти, „поки пригноблений народ, визволившися зпід московського ярма, не прийде до своїх давніх вольностей“[87]). Також пізніший універсал короля Станислава стверджує, що Мазепа, єднаючися з Карлом XII, піддавався під зверхність польського короля[88]).

---

[83]) Мих. Грушевський: Виговський і Мазепа, Літ.-Наук. Вістник, 1909, т. XLVI, ст. 426.

[84]) Д. Бантиш-Каменський: Источн. малор. ист. II, Чтенія въ Общ. Ист и Древн. Моск. Ун. 1859 II, ст. 172.

[85]) Ibid., ст. 187, маніфест виданий в Глухові, 17. XI. 1708.

[86]) Ibid., ст. 210. Маніфест вид. у Ромні 27 грудня 1708.

[87]) Ibid., ст. 207.

[88]) A. Chr. Załuski: Epistolarum historico-familiarum t. III, Брунсберг 1711, ст. 867, універсал з Сємня 26 січня 1709: „Ponimus ob oculos dignum aeviterna laude et gloria Ducem Zaporoviensem Mazeppam, qui primus misertus Patriae, subdens se in nomen nostrum cum gente et terra sua, priusque vias justitiae

До нового шведсько-українського договору прийшло щойно у Великих Будищах, дня 8 квітня 1709 р., коли до шведського короля й Мазепи приєдналися запорожці[89]).

Запорожці, єднаючися з Мазепою проти Москви, змагали поставити справу майбутнього державного становища Запоріжжя ясно; тому зажадали, щоби Карло XII, Лєщинський і Мазепа прислали на Січ своїх послів для заключення договору й вирішення майбутньої державної приналежности Запоріжжя[90]). Післяж свого приходу до Мазепиного табору запорожці й гетьманці присягнули в будищанській церкві помагати собі взаїмно під булавою Мазепи[91]).

Тоді також уложено договір із шведським королем. Карло XII приймав Мазепу й Гордієнка з їх військами під свою опіку й зобовязався не замиритися з Московщиною доти, доки Україна й Запоріжжя не будуть зовсім і на завсіди вільні від Москви, а козаки заживатимуть давніх прав і привілеїв. Король обіцяв у часі побуту шведів на Україні розміщувати свої воєнні сили так, щоби вони своїм постоєм не наносили українцям шкоди. Зате українське населення міст і сіл, що досі ховалося по лісах і нападало на шведів, мало вернутися до своїх осель і доставляти шведському військові живність. Король обіцяв гостро карати тих своїх вояків, які вчинилиб якунебудь пакість українському населенню. Рівнож прихилявся Карло XII до бажання запорожців іти скоро походом на ворожу територію, одначе зазначував, що в воєнних діяннях слід стосуватися до часу й діянь ворога, тому покищо годі визначити реченець і місце, коли й де вдертися. Похваляючи цей запорозький задум, обіцював піти йому назустріч, як тільки будуть усунені інші перепони[92]).

ingressus restituendo aliena, antequam exercitus Kwartianorum stipendario titulo una cum ductoribus suis eat in leges debiti, tam custodiendi quam recuperandi proprios limites. Quis non putaret tam praeclarum externorum exemplum aliis additurum alas ad festinandum eo, quo tota se offert Ucraina, ac ecce signa militaria audimus Cracoviam versus dirigi, loco Kijoviae vel Ucrainae...“

[89]) Костомарів, op. cit. 671—3; Яворницький: Ист. зап. коз. III. 416—421.

[90]) А. Скальковський: Исторія Новой - Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго, ч. II, Вид. 2-е, Одеса 1846. ст. 17.; — Д. Яворницький: Ист. запор. козаковъ, III. ст. 401—2 і Источники для ист. запор. козаковъ, т. I, Володимир н. Клязмою 1903, ст. 1020—1.

[91]) G. A. Nordberg: Leben Carl XII. ч. II. ст. 132; — G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III. ст. 106; — Костомарів: Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI, ст. 673; — Яворницький: Ист. запор. коз. III, ст. 421.

[92]) G. A. Nordberg: Leben Carl des XII. ч. II, ст. 132—3; Histoire de Charles XII, т. II, ст. 286—8; — Пор. Костомарів: Собр. соч. Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI ст. 673—4; — Д. Яворницький: Ист. запор. козаковъ, III, ст. 421—2.—

Переповідаючи загально зміст цього договору, Нордберґ каже, що він складався з чотирьох частин[93]). Знову гетьман Пилип Орлик подає тільки шість точок шведсько-українського договору в свому „Виводі прав України“ (Déduction des Droit de l' Ucraine). Справді не зазначує він, коли цей договір заключено. Але тому, що більше шведсько-українських договорів за Мазепи з участю Ґенеральної Ради не було, можна приняти, що подані Орликом точки шведсько-мазепинського договору відносяться до того, який заключено у Великих Будищах[94]). Між текстами Нордберґа й Орлика нема супе-

Приписуючи слушно ініціятиву цього договору Гордієнкові й запорожцям, Драгоманів (Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. ч. I, Розд. 1, Женева 1883, ст. XLVIII—XLIX) пише, що „Мазепа й потеряв справу вольности й добра України, про котру він ніколи щиро й не думав. Напроти того, запорожці в тому часі більш усього й думали тільки про Україну“. Зводячи до купи матеріял до Мазепиного зриву поданий тільки Костомаровом і Соловйовом — на думку Драгоманова — „можна впевнитись, що запорожці того часу, не тільки не йшли з препростого розуму за прелестями цього пройдисвіта, — але самі всплувались вести його й змагались внести світлу думку й твердість в ту колотнечу й шатість, котру він скоїв, і в котрій сам хотів керувати всіма, вважаючи себе за найрозумнішого над усіх на Україні“.

[93]) G. A. Nordberg: Leben Carl des XII, ч. II, ст. 132; Histoire de Charles XII, т. II, ст. 286.

[94]) Нордберґ (Leben Carl des XII, ч. II, ст. 133) пише, що акт цього договору перекладено на українську мову й прочитано на Ґенеральній Раді. А Орлик пише: „Мазепа й Ґенеральна Рада (les États) України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Щоби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з шведським королем і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо“, (Стара Україна, Львів 1925, I—II, ст. 6). — Вже Л. Окиншевич (Генеральна рада на Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст., Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, Вип. VI, Київ 1929, ст. 270—1) мав клопіт із висловом „les États“ України, який Борщак перекладає словом „стани“. Роздумуючи над тим, що розумів Орлик під словом „les États“, Окиншевич здогадується, що цей вислів в оповіданні про часи перед Мазепою означає Ґенеральну Раду. „Les États“ з часів Мазепи відноситься скорше „до старшинської ради, бо, як відомо, р. 1708 генеральна рада не збиралася“. Вище (ст. 269) констатує Окиншевич факт що „коли вже наприкінці XVII ст. генеральна рада є свого роду врочиста окраса, що санкціонувала вирішення, що їх de facto встановляла рада старшинська, то в XVIII ст. рада військова в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією“. Згідно з тим можна „les États“ перекласти через „Ґенеральна Рада“ навіть там, де Орлик мав на думці тільки старшинську раду, а не загальний збір козаків. За згодою старшинської ради Мазепа перейшов на шведський бік: „...удалисмося, за согласіемъ и общимъ зъ Панами Енеральными особами, Полковниками и всего войска Запорожскаго Старшиною, постановленьемъ, въ непреборимую найяснѣйшого короля, Его Милости Шведскаго, протекцію....“ — так писав Мазепа до Скоропадського 10 листопада 1708 р. (Д. Бантиш—Каменськвий: Источ. малоросс. ист. II, Чтенія

речностей; тільки Нордберґ переповів загально зміст кожної частини; зновуж Орлик вибрав із цього договору тільки „деякі точки“, які були йому потрібні для доказу, що Україна була вільним князівством[95]).

З того, що подає Орлик, довідуємося, що гетьман і Ґенеральна Рада умовилися з шведським королем „не трактувати ні з ким окремо“. Карло XII зобовязувався обороняти Україну й прилучені частини козацького краю та негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба й коли цієї помочі проситимуть князь (гетьман) і Ґенеральна Рада. Ці війська, вступаючи в країну, будуть під командою шведських ґенералів, але підчас операцій на Україні король довірить керування ними князеві (гетьманові) та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потрібуватиме того війська, котрому король видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться — належало колись руському народові, передасться й задержиться при українському князівстві. Князь (гетьман) і Ґенеральна Рада України згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства й частин прилучених до нього. Іван Мазепа, законний князь (гетьман) України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; після його смерти, що — треба сподіватися — не наступить ще довго, Ґенеральна Рада України захова всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо гербу й титулу князя (гетьмана) України. Король не могтиме ніколи присвоїти цього титулу й гербу. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь (гетьман) і Ґенеральна Рада передадуть королеві на ввесь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч[96]).

въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859 I, ст. 174). Одначе в Великих Будищах одобрила шведсько-український договір справжня Ґенеральна Рада, себто загальний козацький збір козаків - мазепинців та запорожців (Nordberg, l. c. II 133). Поданий на початку цієї замітки текст з Орликового „Виводу прав України“ згоджується з тим, що пише Мазепа Скоропадському, та з оповіданням Нордберґа про велико-будищанський договір.

[95]) П. Орлик: Вивід прав України (Подав І. Борщак), Стара Україна, Львів 1925, I—II, ст. 5.

[96]) Орлик: Вивід прав України (подав І. Борщак), Стара Україна, Львів

Хоча тексту договору не маємо[97]), то всеж можемо здогадуватися, що питання майбутнього становища України до Польщі, себто справи злуки України з Польщею згідно з попереднім договором між Мазепою й Станиславом та границь у цьому договорі не порушено. Без сумніву, шведський король залишив розвязку польсько-українських відносин Лещинському та Мазепі. Останній не міг робити з Карлом XII такого договору, що зразив би Лещинського, від якого гетьман сподівався помочі[98]). З другого боку не міг Мазепа розводитися серед широких кругів козацтва з думкою про злуку України з Польщею, хочаб у вигляді великого князівства. На Україні міг бути популярний союз зі Швецією[99]), але не з Польщею[100]).

За те ясно висловлена в договорі ціль шведсько-українського союзу: повне визволення України зпід московської влади та приверnення давніх козацьких прав і привілеїв. Ця точка договору й заспокоювала козаків-мазепинців надією відновлення козацької держави Богдана Хмельницького. В такому дусі велися без сумніву балачки серед козаків, коли навіть так вияснювали собі шведсько-мазепинський союз московські урядові круги[101]).

1925. I—II, ст. 67; — É. Borschak et R. Martel: Vie de Mazeppa, Париж 1931 р. ст. 94—96.

97) Не знати на основі чого подають I. Борщак і R. Martel (Vie de Mazeppa, ст. 94), що цей акт без сумніву згорів, коли спалено шведський архів під Полтавою. У „Дневник-у военныхъ дѣйствій Полтавской битвы" читаємо, що 21 липня канцлер ґр. Ґоловкін і підканцлер Петро Шафіров списували королівський шведський архів, у якім: „и многія отысканы письма измѣнника Мазепы, которыми призывалъ онъ Короля Карла въ Малороссію, обѣщая всю Его армію на своемъ пропитаніи содержать и войсками Малороссійскими до полутораста тысячамъ помоществовать,... чтобъ Малороссійскія казацкіе народы отъ Россіи были особое Княженіе, а не подъ Россійскою державою". (Труди Имп. Русскаго Военно - Историческаго Общества, Т. III. Документы сѣверной войны. Полтавскій періодъ, Петроград 1909, ст. 314).

98) A. Przezdziecki: O Mazepie, Athenaeum, т. I, Вильно 1842, ст. 39—40: лист Мазепи до Лещинського з Ромна, 5. XII. 1708; — російський переклад цього листа подав Д. Бантиш-Каменський (Источ. малоросс. ист. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859. I, ст. 196); — пор. Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, кн. XVI, ст. 655—6. — Д. Яворницький (Источн. для ист. запор. коз. I, ст. 1056) подає донесення про те, що Гордієнко просив також помочі від Лещинського.

99) М. Грушевський: Шведсько - український союз 1708 р. Запис. Наук, Тов. ім. Шевченка XCII, ст. 19.

100) Письмо Орлика, Основа листопад 1862, ст. 16.

101) У „Дневник-у военнихъ дѣйствій Полтавской битвы" читаємо, що обїжджаючи свої війська під Полтавою, дня 7 липня 1709 р. цар Петро I. після прибуття до Алартової дивізії сказав до полковників: „Король Карлъ и самозванецъ Лещинскій привлекли къ волѣ своей вора измѣнника второго

Покладаючися на присягу й розум Мазепи та памятаючи його „на віщо вам про те знати передчасно", ґенеральна старшина не важилася турбувати гетьмана питаннями в справі докладніших вияснень щодо майбутнього політичного стану України; все те було тайною гетьмана і з цією тайною він помер. Тому чільні мазепинці: ґенеральний обозний Іван Ломиковський, запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, ґенеральний писар Пилип Орлик та ґенеральний бунчужний Федір Мирович у свому „Покірному меморіялі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції", зладженому в Бендерах, 20 жовтня 1709 р., між иншим пишуть: „Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. к. маєстату зневолила ясновельможного гетьмана Мазепу та загарливість, щоби руський нарід скинув московське ярмо й був вільний, але до сьогодні не відомі нам скриті думки й таємні наміри цього самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будову, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська. Тому запорозьке військо звертається з проханням до св. кор. маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього, якщо він виявив їх св. кор. маєстатові й що до них запевнив його королівський маєстат"[102]).

Кидаючи погляд на цю переломову сторінку в історії України, повну траґічної боротьби українського народу в обороні власного державного ладу та волі, зазначу, що це тільки проба висвітлити звязки Мазепи з Лєщинським та Карлом XII. Виповнити прогалини в цьому нарисі та вияснити затемнену ще досі політичну діяльність Мазепи можна тільки вишукуючи невідомий досі рукописний матеріял. Очевидно, не в українських рукописних збірках слід шукати джерел до політики Мазепи; знищення дотла його резиденції

Іуду Гетмана Мазепу, которые клятвами обязались междусобою отторгнуть отъ Россіи народы малороссійскіе и учинить княжество особое подъ властію его вора измѣнника Мазепы, въ которомъ ему быть великимъ княземъ и имѣть у себя во владѣніи казаковъ Донскихъ, Запорожскихъ и Волынь и всѣ роды казацкіе, которые на сей стороне Волги, таковою тщетною надеждою лыстясь сей воръ измѣнникъ уповалъ въ помощь онымъ обѣщателямъ своимъ собрать малороссійскаго казацкаго войска до дву сотъ тысячъ..." (Труды Имп. Русскаго Военно.- Историческаго Общества, т. III. Документы сѣверной войны, Полтавскій періодъ, ст. 276).

[102]) М. Возняк: Бендерська комісія по смерті Мазепи (ще недрук. праця, оперта на рукописних збірках Рапперсвільської Бібліотеки ч. 24.). Шан. дослідникові дякую за дозвіл використати цінний матеріял з його праці.

Батурина та „скриті думки й таємні наміри“ нашого гетьмана перед найближчими його співробітниками упереджують нас, що даремний був би труд у цьому напрямі.

Багато джерел до Мазепиної політики може ще бути в московських та польських архівних збірках. Не маємо досі видання московських актів до українських справ доби Мазепи, хоч би такого як до початків Руїни; колиж вірити „Дневникові воєнних подій полтавської битви“, то в московських архівах малиб бути навіть листи Мазепи до Карла XII[103]). Ще більше можуть принести досліди в польських архівних збірках, головно в збірках Лещинських, Понятовських, Потоцьких та інших, члени яких у тому часі були близькими співробітниками короля Станислава в навязанні зносин із Мазепою.

Ледви, чи найдеться ще що нове для висвітлення шведсько-мазепинських взаємин у шведських архівах крім того, що досі оповіщено. Карлом XII цікавилися не тільки шведські, але й чужі історики й тому джерела до його доби в шведських збірках переглядало вже багато дослідників. Праця українського дослідника в стокгольмському державному архіві Н. Молчановського в 1898—99 рр. не принесла нічого для висвітлення взаємин між Карлом XII і Мазепою[104]). А в тім нічого дивного, бо, як знаємо, архів Карла XII мав дістатися під Полтавою почасти в московські руки, почасти його знищено, а деякі шведські державні акти того часу помандрували до чужих збірок[105]).

---

[103]) Труды Имп. Русскаго Военно-Историческаго Общества, III, ст. 314.

[104]) В. Кордт: Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII вв., Український Археографічний Збірник, т. III, Київ 1930, ст. 17—18.

[105]) Акад. Михайло Возняк мав шведські акти бендерської комісії після смерти Мазепи, що опинилися в рукописних збірках польської Рапперсвільської Бібліотеки (тепер у Варшаві).

ПЕРША БРОНЗОВА ДОБА В ГАЛИЧИНІ
В СВІТЛІ НОВИХ РОЗКОПОК.

Написав *ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК.*

ВСТУП.

Під кінець неоліту знаємо Галичину[1]) як добре залюднений край. Сотні знахідок з того часу вкравиють її густою сіткою, а між ними відрізнюємо вже кілька окремих культур, які були розміщені так, що Поділля зайняла високо розвинена культура мальованої кераміки, а загальне підложжя культури дальшої частини краю творив надбужанський неоліт, таксамо в повному розквіті.

На густе заселення краю також в неоліті вказує відносно велике багатство мідяних знахідок. Коли ж безсумнівно доказано закарпатське походження тих виробів, а тим і масова їх продукція, обчислена на збут поза покриттям власного запотребовання, тоді треба прийняти за аксіом і той факт та пристосувати його ретроспективно до історичних часів, що купець звертається із своїм товаром передусім туди, де має найбільшу спроможність позбутися його. Для доісторичного купця давав таку спроможність у першу чергу край хліборобський, густо заселений, і з того можна зробити певний висновок — в чому погоджуємося з Костшевським[2]), — що Галичина була дальше досить густо заселена.

Та в бронзовій добі антропогеографічні відносини Галичини на вид сильно змінилися. Густо замешканий досі край світить на мапах знахідок І бронзової доби одною великою прогалиною[3]), серед якої видно ледви кілька широко розкинених пунктів. Намагаючися пояснити той стан мінімального нашого знання про початки бронзової доби в Галичині, сконструував Л. Козловський досить штучну теорію, пристосовуючи до того давню думку Коссінни щодо І бронзової доби в корінній Польщі[4]). Він думає, що у нас настала тоді внаслідок некорисних кліматичних змін велика посуха й па-

---

[1]) Під цією назвою розуміємо ту частину нашого краю, що належала колись до галицько-володимирської держави, залишаючи за західньою його частиною назву Малопольща.

[2]) Przegląd Archeologiczny II, Познань 1923, 165.

[3]) Нпр. у Костшевського (Przegląd Archeol. II, табл. VI) та у Козловського (Epoka bronzu w Polsce, 1928, мапа I).

[4]) Kossinna: Die indogermanische Frage archeologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902).

стирсько-кочівничі народи покинули цілу східню Польщу, а також і Галичину, шукаючи собі кращих пасовиськ на сході, чи вірніше: на українських степах. Через те густо заселені досі краї стали майже безлюдні[5]).

Як причину великого браку нахідок з I бронзової доби у нас прийняв цю теорію й Антоневіч, у якого одначе та сама причина мала інший наслідок: на його думку населення Галичини через посуху дуже зубожіло й не маючи за що набувати закарпатських бронзів, уживало дальше камінного та кремінного знаряддя[6]).

Інакше ставиться до того факту третій визначний польський археолог, Костшевський. На його гадку брак знахідок із I бронзової доби у нас треба пояснити тим, що бронзова доба не могла у нас розвинутися скоро через відсутність мідяної руди, а другою, може важнішою причиною була зміна населення. А саме під кінець неоліту чи з початком бронзової доби натло покинув Поділля нарід мальованої кераміки, а ті, що прийшли на його місце, не вспіли доволі скоро нав'язати торговельні зносини з найблизчим сильним центром бронзової культури — Угорщиною, і тому мусіли уживати ще якийсь час камінного знаряддя[7]). До того додає він у пізніших розслідах ще третю причину, а саме недостаточне пізнання кераміки I бронзової доби та цілковитий брак орнаменту на ній, що дуже утруднює її вивчення[8]).

Я сам навів недавно в „Короткій Археології" кліматичну теорію Козловського при описі бронзової доби в Галичині[9]), не займаючи до неї свого становища. Одначе в світлі нових дослідів справа заселення краю на початку тієї доби представляється багато краще. Нижче стараюся доказати це головно на підставі власних нових розкопок, що відкрили нову культуру в Галичині та здобули підстави до нового розуміння початків бронзової доби в рямцях дотеперішніх дослідів над археологією краю.

I. ВЛАСНІ РОЗКОПКИ.

1. Почапи, пов. Золочів.

На терені сіл Хильчиці й Почапи в Золочівщині, між гостинцем і потоком Белзцем, є величезна кількадесятиморгова піскова

[5]) Kozłowski: Epoka bronzu w Polsce, 21, 35, 37.
[6]) Antoniewicz: Archeologja Polski, 1928, 78.
[7]) Przegląd Archeol. II, 1923, 166.
[8]) Przegląd Archeol. IV, 1928, 4.
[9]) Коротка Археольоґія західньо-українських земель, Львів 1932 (відбитка з „Богословії"), стор. 63.

надма, густо вкрита доісторичним череп'ям та кремінним знаряддям, серед якого стрічаються й дрібні бронзові та залізні предмети. Надма сильно розвіяна, тому всі культури (мезолітична, неолітична, бронзова, висоцька, римська та княжа) стрічаються на одному рівні, на якому лише з трудом можна сьогодні розрізнити окремі гнізда, сліди доісторичних стоянок.

Це багате місце нахідок відкрив мабуть щойно в останніх роках перед світовою війною[10]) приватний збирач із Золочева Н. Подгурський. В часі воєнних операцій 1916 р. наткнувся на надму комендант німецького полевого лазарету Дайбеле й зібрав на ній більшу кількість предметів[11]), у тому три цілі горщики мабуть висоцької культури[12]).

Після війни надма стала постійним місцем прогульок золочівських гімназистів і двом із них пощастило в перших днях вересня 1931 р. на почапській частині надми попасти на слід скелетового погребища з бронзами унєтицького типу, при чому розкопали найбагатший, як потім показалося:

Гріб ч. I.

Звернув він на себе увагу чолом черепу, яке виставало на поверхні розвіяної надми, над її стрімкішим західнім узбіччям. По вповні достовірним запевненням обох відкривців гріб не відзначався від іншого терену ніяким насипом. Сам кістяк був сильно скорчений, з долонями близько голови, але такий вже струпішілий, що довгі кості зовсім порозпадалися на повітрі й тільки череп можна було добути із землі разом із бронзовими прикрасами, що лежали біля нього та на грудях небіжчика. Були це такі предмети (табл. I):

1) бронзовий ковток округлий, 20 мм. у промірі, з дроту розклепаного до половини в бляшку, без поздовжнього реберця та якогось орнаменту; дротяна частина перев'язана в одному місці двічі кругом обвиненим, тоненьким дротиком. Кінці ковтка заходять за себе;

2—3) два легко випуклі кружочки з бронзової бляхи, 32 мм. в промірі, з діркою по середині до пришивання;

4) подвійна, 26 мм. широка спіралька з бронзового круглого дроту, що нагадує окуляри з високим каблучком посередині;

10) Того можна догадуватися на підставі реєстру Б. Януша, який не згадує ще Хильчиць та Почапів у своєму досить комплетному каталозі галицьких нахідок (Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej, Львів, 1918).

11) Wiener Prähistorische Zeitschrift, V, 1918, 70—71.

12) Один такий, майже цілий горщик дарував у 1932 р. до Музею Н.Т.Ш. п. Я. Почапський (ч. інв. 23075).

5—6) два малі колісцята з вузької бронзової бляшки (промір 12 і 16 мм.) з кінцями, заложеними за себе, при чому один кінець трохи ширший від другого;

7) розсипаний нашийник із кільканадцяти коротких спіральок із бронзової, 6—8 мм. широкої бляшаної тасьми, та з 7 камінних малих кораликів;

8) шило з овечої (?) кістки з ноги, яка внаслідок розкладу стратила вже суглоб; посередині слід бронзової патини — довжина 95 мм.

Добре збережений, довгоголовий (гол. пок. 71.75) жіночий (?) череп має на бороді та на правому виску зелені плями від патини.

Додаткові мої розкопки на тому місці не дали нічого нового. прийшлося тільки шукати дальших гробів, і справді, по хвилі копання знайшов я у віддалі кількох метрів, майже під самою поверхнею терену, знову без ніякого насипу:

Гріб ч. II.

Скорчений кістяк лежав на правому боці, головою до заходу. Сильно зігнені в ліктях руки дотикали пальцями рамен, права нога була коліном притягнена аж до живота, ліва була висунена коліном вперід, а стопу мала під сидженням. Ціла довжина скелету виносила в скорченій позиції 96 цм. Череп був такий дуже струпішілий, так само й довгі кості, що годі було добути їх із землі. Можна було тільки ствердити, що долішній щелеп мав із правого боку широку зелену пляму від сніті, а біля вуха лежав 18 мм. довгий, каблуковато вигнений бронзовий дротик (частина колісцятка, або іншого подібного ковтка, як ч. 1 у I гробі).

Біля небіжчика знайшлося одне тільки кістяне шило 101 мм. довге, таке саме як і в першому гробі, але воно попало на лопату кілька хвилин до відкриття гробу так, що його місця біля скелету годі було означити.

У віддалі 50 метрів на схід від I гробу знайшовся вкінці ще:

Гріб ч. III.

Скорчений скелет лежав таксамо на правому боці, головою до південного заходу. Обі ноги, притягнені досить до тіла, мали п'яти під сидженням; права рука мала долоню під головою, ліва була зігнена в лікті під прямим кутом. В околиці лівого рамени лежала бронзова, листовидна стрілка, дещо грубша посередині, 32 м. довга, 8 мм. широка, а посередині 1.5 мм. груба. Біля лівого уха мав череп зелену пляму від сніті. Ціла довжина скелету виносила в скорченій позиції 120 цм. І він був такий сильно зітлілий, що ані череп, ані жадна довга кість не дала вийнятися з гробу.

2. Якторів, пов. Перемишляни.

В половині дороги між Якторовом і Уневом, у митрополичому лісі „Яворина“, є у відділі 14,б недалеко від себе три дуже розсунені могили. Їх розкопав я в половині червня 1932 р. з таким вислідом:

Могила ч. І.

Найбільша з усіх трьох, біля 15 метрів у промірі, з північного заходу трохи розкопана, посередині 140 цм. висока. Вкривала її 20—25-центиметрова верства темної землі, пухкої від корінців та гнилого листя, а під нею було ядро могили з такого твердого чорнозему, що можна було його тільки джаґаном копати. У глибині 70—80 цм. під верхом могили зачали показуватися розсипані в насипі дрібні грудки паленої глини, під якими, вже на цільці, було серед могили широке огнище, зазначене тонкою верствою вугликів та попелу.

Розкопуючи могилу спершу тільки двома ровами навхрест півтораметрової ширини, знайшов я один тільки кремінний кутовий рилець на трикутному в перекрою відщепку із сучком, 62 мм. довгий, з угнутим скробачем на кінці, (Музей НТШ., ч. інв. 23033/1). Тільки згодом, при розкопуванні цілої могили від середини на боки, знайшовся ще короткий кремінний ножик, 43 мм. довгий, зроблений із широкого відщепку з корою (Музей НТШ. ч. інв. 23033/2); лезо підгострене плоскою паралельною ретушшю, спинка сеґментувата, затуплена, — та сам гріб у південно-східній частині могили (табл. II).

Був він у глибині 163 цм. під верхом могили. Гробова яма мала неправильну форму й була всього 35 цм. глибока. На дні, в тому місці, де небіжчик мав ноги, була верства попелу з вугликами, мабуть огнище, на ньому 10-центиметрова верства чорної землі, а щойно на ній лежів скорчений скелет, на правому боці, головою до сходу, ногами до заходу. Долоні обох рук були під бородою, праве коліно висунене до переду, ліве опущене трохи вділ; обі п'яти знищив своєю норою якийсь малий гризун, якого головка осталася таки на місці. Довжина скелету від тімени до клуба 80 цм., до пят 100 цм. Череп сильно струпішілий та так сплощений вагою землі, що грубінь у висках виносила всього 12 цм. Хоч я його витягнув разом із землею, вдалося опісля зреставрувати з нього тільки середню частину чола та верху аж до лямбдоїдального шву та ліву потиличну кість. Ніжна будова захованої бороди вказує на жіночий пол, а досить стерті вже зуби на вік біля 40—45 літ. Дуже цікавий з антропологічного боку

є череп, бо виказує деякі неандертальоїдні признаки в сильно розвинених надбрівних луках та низькому, поданому взад чолі.

Всі інші кості були також дуже струпішілі так, що годі було добути хочби одну довгу кість цілу.

Як одинокий дар мав небіжчик на середущому пальці правої руки добре збережений перстень із бронзового дроту з подовгастим спіральним щитиком („Noppenring") 21 мм. в промірі.

При розбиранні гробу виявилося, що в насипі під колінами небіжчика лежав кусень грубої звірячої кости, половина metacarpus'a, яку треба класти у зв'язок з огнищем на дні гробової ями.

Могила ч. II.

була у віддалі 25—30 метрів на захід від першої, сильно розсунена, поросла також молодою смеречиною. Промір її приблизно 10 метрів, висота 135 цм. Наверствовання насипу таке саме, як і в першій могилі, тільки не було в ньому ніяких вугликів, попелу та грудок паленої глини.

По середині могили, в глибині 155 цм. від верху насипу, лежав боком малий, дуже ушкоджений глиняний кухлик з ушком. Його долішня частина зовсім півкулиста, без жадного сліду сплощення на дні так, що кухлик не може сам стояти. Кругом низької шийки є шість поземих рядків шнуркового орнаменту, а від найнижчого з них спадають густо вниз приблизно 3 цм. довгі рядки такого самого орнаменту; є їх приблизно 60. На переході шийки в черевце насаджене мале ушко, 13 мм. широке, 26 мм. довге, прикрашене трьома рядками шнуркового орнаменту, які звисають аж на черевце. Висота кухлика виносить 79 мм., промір вичеревку 88 мм., промір шийки в перехваті 64 мм., грубінь стін 3 мм.; злім чорний, краска цілої поверхні брунатно-сіра (табл. III, 2 — Музей НТШ., ч. інв. 23542).

Позатим не знайшовся в могилі ніякий інший предмет, а також не було ні сліду небіжчика. Та все таки не можна вважати могили за порожній епітафій, а відсутність скелету треба пояснити діланням сильних гумусових квасів, які вспіли його вже цілком стравити[13]).

Могила ч. III.

виявилася зовсім порожна, навіть без найменшого сліду вугликів, тому можливо, що було це природнє підвищення терену.

Майже пів року пізніше розкопав я в якторівському лісі „Мочари" ще одну могилу. Була це:

Могила ч. IV.

[13]) Подібний впадок завважив недавно і Т. Сулімірський, розкопуючи могили із шнуровою керамікою на Бойківщині.

Лежала вона майже на самій лісовій лінії ч. 5 відділу ч. IX. і була віддалена на 500 метрів повітряної лінії в північносхідньому напрямі від перших двох могил. Ціла поросла молодими буками. дуже розсіла, всього 80 цм. висока, мала зате 18 метрів у промірі. Верхній плащ могили творила 20—25 цм. груба верства землі пухкої від корінців та перемішаної зверху з перегнилим листям. Ядро могили було з чорної, дуже твердої землі, перемішаної місцями з грудами жовтої глини, які мали часом зовсім округлий перекрій. На перший погляд виглядало це так, неначеби при сипанні могили роблено валки з жовтої глини та кидано опісля в могилу в різних висотах насипу в повному безладді, одначе після розчищення кількох таких „валків" виявилося, що їх кінець розширюється в зовсім неправильну груду глини[14]).

Посередині могили перші вуглики показалися в глибині 30 цм., а пів метра глибше була ціла їх верства. В купці вугля й попелу, також посередині могили, лежав ще 35 цм. довгий кусень зовсім звуглілого патика. Ця верства згарища показалася опісля по цілій могилі, тільки через нерівність терену під могилою виступила вона в східній частині могили дещо вище, ближче до верху могили.

У південній частині могили лежав боком у тій верстві згарищ малий глиняний кухлик з ухом, 83 мм. високий. Дно його було досить рівне, долішня опука частина з проміром 86 мм. неорнаментована, а горішня циліндрична, прикрашена кругом п'ятьма подвійними поземими рядками відтисків шнурка. Двома прямовісними парами рядків такого самого орнаменту є прикрашене й трохи жолобкувато вгнуте ухо (21 мм. широке, 53 мм. довге), що йде від горішнього краю вінця посудини на плечі вичеревку. Орнамент шийки є тим ухом перерваний. Стіни горщика є 3—4 мм. грубі (Музей Н. Т. Ш., ч. інв. 23369 — табл. III, 3).

Зараз біля горщика лежав кремінний двобічний скробач на довгому відщепку з сучком, 84 мм. довгий, залусканий на обох боках високою ретушшю. Найбільша його ширина 32 мм. (Музей Н. Т. Ш., ч. інв. 23370).

Над самим кухликом була більша груда дуже поруватої землі з блискучими стінками дірок, а біля нього ціла її верства, вже менше порувата, змішана ніби з попелом.

Хоч у цілій могилі не було найменшого сліду по небіжчику,

[14]) Робітники пояснювали це так, що мовляв: „вони" носили землю на могилу в шкіряних фартухах і з того вона трохи позаокруглювалася.

годі було доглянути в тій пороватій, зовсім безформенній верстві землі біля кухлика останків скелету. Радше приходять на думку слова Городцова, що під одним опуклоденцевим горщиком бронзової доби знайшов „просохлу та запеклу масу, найпевніше печене мясо“[15])

II. МУЗЕЙНИЙ МАТЕРІЯЛ.

1. Баличі, пов. Мостиська.

На терені громади є дві ґрупи доісторичних могил. Одна з них складається з 13 могил, стиснених на досить малому місці серел громадського пасовиська, що на південний захід від села, дальших п'ять могил є схованих в сусідньому лісі ґрафа Стадніцького, а одна лежить біля північної грянниці села Мочерадів. У 1901 р. звернув на них увагу полк. Альфред Кіццоля (Chizzola) і перекопав їх усіх найближчого року на припоручення Збору консерваторів Галичини. Справоздання з розкопок коротке й неповне, бо подано опис тільки восьмох могил, і то не по гробам, а по родам нахідок: камінь, бронза, кераміка[16]). До круга унетицької культури можна віднести тільки одну з тих могил. Ось її опис:[17])

Могила ч. VII, а.

Під 30—40 цм. грубою верствою жовтої глини[18]) лежав у чорній твердій глині, в глибині 170 цм. від верху могили випрямлений кістяк горілиць, 218 цм. довгий, головою до північного сходу; випрямлені руки були відсунені яких 30 цм. у бік від тіла[19]). На гробовий інвентар зложилися:

1) Мисочка на повній ніжці[20]), що стояла між ногами ске-

[15]) Труды XII. археол. съѣзда, I, 328.

[16]) Chizzola: Prähistorische Funde aus Westgalizien (Jahrbuch der k. k. Zentralkom., N. F., I, 1903, 141—149 і 6 образків у тексті); не вистачає також сумаричний опис Козловського (Młodsza epoka kamienna, 1924, 189).

[17]) Всі нижче описані предмети є у збірці археол. кабінету на львівському університеті; за дозвіл публікувати їх складаю на цьому місці подяку п. доц. др. Т. Сулімірському.

[18]) Кіццолю дивувало таке, а не відворотне наверствування насипу, яке одначе зовсім природне: наперед присипали небіжчика чорною землею, яку зібрали з поверхні терену кругом нього, опісля дали на це жовту глину, яку добули зпід гумусу, а що на цій жовтій глині нема сьогодні ще чорної, винні цьому атмосферичні впливи, дощі та вітри, які знесли та змили ново утворений гумус у низ.

[19]) Антоневіч припускає, що небіжчики у Баличах були хоронені у домовинах (Archeologja, 76), але це може відноситися тільки до могили ч. V., у якій стверджено останки деревляного (?) підкладу та обложення (Chizzola: l. c. 147—148); у могилі ч. VII, а цього случаю не було, про що свідчить найкраще уложення рук далеко від тіла.

[20]) Козловський подає мильно, що ніжка пуста (Młodsza epoka, 189, 219).

лету; її стіни дуже мало вигнуті, поземо стятий беріг прикрашений скісними відтисками краю тонкої дощинки (?), витягнений легко до середини (як у мисках дзвоноватих кубків), на перехваті пластичний пружок із гострим хребтом (вироблений пушками — неналіплений), прикрашений пальцівкою (відтисками пушки з ніґтем)[21]); дно рівне, зовсім гладке. Розміри: висота 61 мм., промір мисочки 103 мм., промір ніжки 67 мм., грубінь стінки 7 мм., її злім цеглястої краски[22]) — табл. III, 1.

2) Амфора глиняна, неорнаментована, у виді плоскуватої кулі (долішні стіни вичеревку простіші, ніж горішні), з низькою, легко розхиленою шийкою та 4 ушками, осадженими у віддалі 4 цм. від насади шийки на плечах амфори; дно легко вгнуте, на зломі вичеревку та під ним сліди гончарської дощинки (не соломи) у виді ґруп рівнобіжних, дуже мілких рівчиків у різних напрямах. Краска амфори брудно цеглята, з темнішими плямами, злім цеглястий. Розміри: висота 180 мм., промір вичеревку 300 мм., промір шийки 100 мм., її висота 35 мм., промір дня 70 мм., довжина двох збережених ушок 30 і 34 мм., два другі дороблені[23]) — табл. III, 1.

3) Бронзовий браслет, отворений овальний, лежав біля правої стопи; перекрій зовні півокруглий, з середини плоскуватий; кінці звужені, на одному з них ледви замітні сліди поперечної, досі не заприміченої насічки; патина шорстка, повищерблювана. Розміри: промір 75×70 мм., грубінь посередині 7 мм., при кінцях 4 мм., віддаль між ними 5 мм.[24]).

4) Фраґмент бронзового штилету (середина), лежав біля 50 цм. в бік від правого ліктя, біля фраґменту бронзової глиці; поперечний перекрій у виді дуже сплощеного ромба, краї гострі, патина яснозелена, шорстка. Розміри: найбільша ширина 29 мм., довжина 40 мм., грубінь посередині 3 мм.

5) Фраґмент бронзової глиці[25]) дуже знищеної,

[21]) Козловський називає це мильно раз зірковим орнаментом (Młodsza epoka, 189), другий раз поясом пластичних кружочків (ibidem 219), третій раз орнаментом пластичним пальцевим (Epoka bronzu, 36), та відповідно до того подає й мильний — за Кіццолею — рисунок (ibidem, табл. XIII.).

[22]) Образок у Кіццолі (l. c. ч. 182), Козловського (Młodsza epoka, табл. XXVII, 15 і Epoka bronzu, табл. XIII, 14) та Антоневіча (Archeologja, fig. 19, ч. 4) — всі за Кіццолею, мильні.

[23]) Образок у Кіццолі (l. c., ч. 181) та Антоневіча (Archeologja, fig. 19, ч. 1 — за Кіццолею) — оба мильні; кращий у Козловського (Epoka bronzu, табл. XIII, 13).

[24]) Образок у Козловського (Epoka bronzu, табл. XIII, 11) — та у Сулімірського (l. c., табл. I, 1.).

[25]) Кіццоля (l. c. 148) говорить про два фраґменти.

неорнаментованої (обломані оба кінці). Розміри: довжина 63 мм., грубінь тоншого, краще збереженого кінця 4 мм.

6) Олов'яний (?) перстень[26]) (був на лівій руці), гладкий[27]), дуже погнутий; один кінець вужчий, заокруглений, другий ширший, рівно втятий, патина біла. Розміри: промір 22×26 мм., ширина посередині 11 мм., грубінь штабки 2 мм., віддаль між кінцями 4 мм.

7) Фраґмент другого подібного перстеня[28]), майже рівний, біло патинований, один кінчик підогнений. Розміри: довжина 21 мм., ширина 12 мм., грубінь 2 мм.

8) Фраґмент ґранітового топірця[29]), темного, дуже звітрілого, мабуть мигдалевидного, з легко у низ розширеним лезом. Довжина збереженої частини (від леза) 65 мм., грубінь 33 мм.

9) Сокирка кремінна, з груба чотирокутна в перекрою, з тонким обухом, гладженим, луковато вигнутим лезом та слідами гладження по обох ширших боках; матеріял темний з ясною плямою. Розміри: довжина 96 мм., ширина леза 39 мм., обуха 24 мм., найбільша грубінь 15 мм.

10) Кремінна стрілка трикутна, з легко вгнутою підставою; з обох боків кругом дрібна рівнобіжна ретуш. Розміри: довжина 25 мм., ширина низом 18 мм., грубінь 3 мм.

11) Скробач кремінний із відщепку трикутного в перекрою; оба боки прямовисно відретушовані, кінці обломані. Розміри: довжина 58 мм., ширина кінців 14 і 20 мм., грубінь 7 мм.

12) П'ять аморфних кремінних відлупків, різної величини, без слідів оброблення[30]).

2. Белзець, пов Золочів.

Бронзова стрілка без тулійки, з крильцями та низом розшиною плоскою ніжкою, викопана на громадському вигоні (Музей Н. Ш., ч. інв. 22047).

3. Галичина.

Плоска бронзова сокирка з вахляроватим лезом та низькими вистаючими берегами, з незнаної місцевости, дарована Карлом Ро-

---

[26]) Козловський називає його мильно бронзовим (Młodsza epoka, 189 і Epoka bronzu, 36).

[27]) Кіццоля бачив на ньому неправильно оздобні ґудзки; є це лиш грудки (виквіт) патини.

[28]) Кіццоля (l. c.) не згадує про нього.

[29]) Козловський (l. c.) не згадує про нього.

[30]) Кіццоля їх не згадує.

ґавським до збірок Археологічного Кабінету краківського універ ситету (ч. інв. 7015). Виміри: довжина 115 мм., ширина леза 50 мм., кінця 18 мм., грубінь у половині довжини 13 мм.[31]) — табл. IV, 2.

4. Ґдешиці, пов. Перемишль.

Єпископ Ступницький розкопував тут могили у 1888 р. і знайшов у них бронзовий браслет, крімінний ніж та крімінний відбивач. Браслет був свого часу у княжни Любомірської, а крімінні предмети у нього[32]).

5. Камінка Струмилова.

В археологічному музею краківської Академії Наук є під ч. 3344 два бронзові предмети, які дістав Оссовський у 1882 р. від д-ра Йодловського (табл. IV, 1):

1) штилет листовидний, якого поперечний перекрій має вид дуже плоского ромба; в горішній частині чотири гранчасті бронзові нюти для прикріплення ручки. Довжина 285 мм., найбільша ширина 55 мм.;

2) чотирозвоєвий браслет з 5 цм. широкої бляхи, якої оба кінці склепані у прямокутний в перекрою, грубий дріт з гострим кінцем[33]).

6. Передіване, пов. Городенка.

При копанні глини на глиниську за селом у 1878 р. відкрив один селянин случайно гріб із скелетом, на якому були бронзові прикраси. Повідомлений про нахідку конс. Пшибиславський знайшов скелет вже доволі розкиданий, без жадного сліду обложення камінням. З нього можна було зберегти лиш череп без костей лиця, з широкими зеленими плямами від патини біля обох вух; також були розкрашені на зелено позвонки шиї. З предметів, знайдених при скелеті дістав консерватор: 1) пару бронзових бляшаних ковтків у виді дуже широких вербових листків із тисненим поздовжнім реберцем та довгим дротяним хвостиком (промір їх 47 і 50 мм., най-

[31]) Antoniewicz: Archeologja, табл. XIV, обр. 30; поданої на тій самій таблиці під ч. 31 другої подібної, але ширшої сокирки не вдалося мені віднайти в Археол. Кабінеті краківського університету.

[32]) Ossowski: ZWAK, 1890 XIV, 25; Demetrykiewicz: Materyały antrop. — archeol. i etnogr., 1897, II, 124; Janusz: Zabytki 181, ч. 369.

[33]) Ossowski: ZWAK, 1891, XV, 83; Janusz: Zabytki 156, ч. 254; Antonieniewicz: Przegląd Archeol. II, 1893, 14 (тільки штилет); Kozłowski: Epoka bronzu, табл. XIII, 19—20.

більша ширина бляшаної частини 24 і 33 мм., грубінь дроту $1^{1}/_{2}$ мм.; 2) дві пари дротяних ковтків бронзових із подовгастим спіральним щитиком (один цілий із проміром 35 мм., решта ушкоджені), 3) кістяне колісцятко з проміром 22 мм[34]); 4) череп із патиною при обох ухах. Всі вичислені предмети знаходяться в Музею Дідушицьких у Львові[35]) — табл. IV, 3.

7. Почапи, пов. Золочів.

Мабуть із гробу, розкопаного у 1928 р., походять чотири фраґменти двох великих ковтків, подібних до перстенів із спіральним щитиком, із бронзового дроту, та два фраґменти бронзового дротяного ковтка, розклепаного до половини в дашковато поздовж зігнену бляшку, якої обломаний кінець тепер 9 мм. широкий. (Музей Н. Т. Ш., ч. інв. 18037 — табл. II).

8. Путятинці, пов. Рогатин.

Бронзова глиця кипрійського типу, мабуть із гробу (у музею Дідушицьких у Львові)[36]).

9. Хильчиці, пов. Золочів.

Бронзова плоска сокирка з низькими берегами, знайдена одинцем на пісковій надмі (місце переховання невідоме)[37]).

10. Хлопи, пов. Рудки.

Два бронзові ковтки у виді широкого вербового листка з поздовжнім тисненим реберцем та дротяним хвостиком (один розломаний — Музей Любомирських у Львові, ч. інв. 1024[38]).

11. Чехи, пов. Броди.

Бронзовий дротяний ковток із подовгастим спіральним щити

---

[34]) Про нього не згадує Коперніцький (ZWAK, 1884, VIII, 28).

[35]) Kopernicki: ZWAK, 1884, VIII, 28; Przybysławski: Repertoryum zabytków, 1906, 28 — 29; Janusz: Zabytki 126, ч. 198; Kostrzewski: Przegląd Archeol. X, 1928, 9; Antoniewicz: Archeologja 1928, 77; idem: Eurasia septentrionalis antiqua, 1930, IV.

[36]) Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 1923, 191; Kozłowski: Epoka bronzu w Polsce, 1928, 37 і табл. XIII, 12; Antoniewicz: Archeologja, 1928, табл. XIV, 33.

[37]) Kozłowski: Epoka bronzu 22, 37; Kostrzewski: Przegląd Archeol. IV, 8

[38]) Katalog Muzeum Lubomirskich, 1889, ч. 122; Janusz: Zabytki 197, ч. 431 (мильно: пара браслетів); Kostrzewski: Przegląd Archeol. 1928, X, 9; Antoniewicz: Archeologja, 77; idem: Eurasia septentr. antiqua, IV, 1930, 140.

ком, найдений Шараневичом на погребищі височької культури (в археологічному кабінеті львівського університету)[39]).

III. ОПРАЦЬОВАННЯ МАТЕРІЯЛУ.

1. Власний матеріял.

а) *Бронзи.*

Типовою формою, що найкраще вказує на культурні зв'язки чи просто саме походження ґрупи людей, похоронених на доісторичному погребищі в Почапах, є неорнаментований ковток із гранчастого, бронзового дроту, розклепаного до половини своєї довжини у 6 мм. широку бляшку та перев'язаний в одному місці дротяної частини двічі кругом обвиненим тоненьким бронзовим дротиком. Найближчу аналогію до нього знайшов Козловський на погребищі унетицької культури в Івановицях, мехівського повіту (на північ від Кракова)[40]). Він також перев'язаний у тому самому місці тоншим дротиком, а різниця між обома ковтками тільки та, що івановицький примірник прикрашений кругом бляшаної частини ритою лінією й кінчик цієї частини є загострений, а не овальний, як у почапського ковтка. Крім того той останній є трохи менший, але тільки тому, що його кінці заходять за себе.

Другу аналогію до нашого ковтка знаходимо у Костшевського[41]) з корінної Польщі (Новийдвір, пов. косцянський). Ковток цей, переховуваний у збірках Товариства приятелів наук у Познані, належить також до інвентаря унетицької культури на її дальших периферіях у Польщі, де стрічається порівняно рідко[42]). Він дещо більший від нашого, бо отворений, як івановицький, але також неорнаментований. Дротяна його частина є коротша від бляшаної та неперев'язана тоншим дротиком.

Розглядаючися за дальшими аналогіями до нашого ковтка в тіснішій вітчині унетицької культури, стрічаємо дві потрібні находки на сусідньому Шлеську. Одна походить із Зедліц, повіт Штай-

[39]) Hadaczek: Teka konserwatorska 1900, II, табл. VI, ч. 5. Зачислювані до I. бронзової доби Костшевським (PAP, 1923, II, 191) дві бронзові глиці з півкулистою скісно проверченою головкою вилучуємо з інвентаря унетицької культури супроти очевидної їх приналежности до високої культури (пор. також: Kozłowski: Epoki bronzu, 22, 36—37), про що рішає найкраще сам денник розкопок (Hadaczek: l. c., 19, 20), тоді невважаючи на твердження Костшевського (PAP, X, 1928, 8), зовсім ясно стилізований.

[40]) Kozłowski: Epoka bronzu w Polsce, 1928, 26 і табл. I, обр. 15.

[41]) Kostrzewski: Wielkopolska, II. вид., 1923, 49, обр. 128.

[42]) Kostrzewski: l. c. 48.

нав[43]). Це скарб бронзових виробів, приналежних до унетицької культури, серед яких є два ковтки дуже подібні до почапського, але багато більші. Бляшана половина ковтків є овально закінчена, як у нашому примірнику, але прикрашена штанцованим орнаментом, як у Івановицях, тільки що тут не одна, а дві лінійки біжать здовж довших боків бляшок, які в одному ковтку загинаються на округлому кінці бляшки під гострим кутом проти себе до середини, розщіплюючися рівночасно на 5—6 рисок. Кінці ковтків заходять за себе.

Друга аналогічна нахідка походить із Шенфельду, який Сеґер уміщує на Шлеську[44]) на підставі достаточних індицій. Це шість подібних ковтків, які належать також до бронзового скарбу унетицької культури, що переховується у Германському музею в Нюрнберґу. Всі вони майже однакової величини, з кінцями заложеними за себе. Різниця між ними тільки та, що дротяна частина в одних кругла в перекрою, в других плоска, а бляшана частина різної ширини: у трьох ковтків вона гладка, а в трьох прикрашена поздовж ритими чи штанцованими лініями. З тих останніх один є найширший із усіх та має по три рівнобіжні лінійки здовж країв бляшаної частини, незлучені із собою на її округлому кінці, а два інші, вужчі, мають по 3—4 лінії, що займають цілу ширину бляшки. Крім того з тих двох останніх один має кінець дротяної частини легко розклепаний та прикрашений десятьма скісними рисками[45]).

Останню аналогію до почапського ковтка знаходимо на моравсько-шлеському пограниччі, біля Моравської брами, якою дісталася із Шлеська на Словаччину ґрупа людей з унетицькою культурою та залишила по собі погребище із скорченими скелетами у Брезовій, миявського повіту[46]). Між бронзовими прикрасами з того по-

[43]) 32. Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, 1854, 36; Schlesiens Vorzeit VI, 341; O. Mertins: Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens, Вроцлав 1906, 44, обр. 74; H. Seger: Schmuckschilde der frühen Bronzezeit (Altschlesien I, 1924, 76 — 80 і обр. 44); idem: Schlesien (Reallexikon der Vorgeschichte, том XI, табл. 81, обр. г.); Schlesiens Vorzeit VI, 341 — 344; Zeitschr. für Ethnol. 1902, 204; Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 1923, 190, ч. 28.

[44]) H. Seger: Altschlesien I, 1924, 76 і табл. VIII.

[45]) Seger: l. c., табл. VIII, рисунок ліворуч в горі.

[46]) Valašťan: Objavene hroby „skrčencov“ na Brezovej pod Bradlòm (Obzor praehist. I, 1922, 120 — 121; Böhm: Památky Archaeol. XXXIV, 1924, 5; Eisner Sbornik MSS, XX, 1920; idem: Hroby a hřbitovy z doby raně bronzové na Slovensku (Sbornik Vlastivědného muzea v Bratislavě za rok 1924, 1931, 10); idem: Slovensko v pravěku, 1933, 53 (коректурну відбитку останньої праці визичив мені ласкаво др. Айзнер).

гребища, переховуваними сьогодні в музею в Турчанському св. Мартині[47]), є пара таких ковтків, без жадного орнаменту, які різняться від почапського тільки тим, що їх бляшана частина є довша від дротяної та лагідно в неї переходить, а не звужується нагло в дріт. В одному ковтку вона обломана до половини. Величина обох ковтків приблизно така сама, як нашого примірника (табл. II, 4—6).

З чеської археологічної літератури знаю тільки одну приблизну аналогію до почапського ковтка, з погребища унетицького типу у Држінові[48]). Той ковток має півтора звою; а його бляшана частина переходить звільна у дротяну. Виріб досить недбалий, виглядає на лиху імітацію типового шлеського ковтка, незнаного властиво в чеському типі унетицької культури. Тому нема того типу ані між бронзами унетицької культури в загальній монографії Схраніля[49]), ані в одночасному короткому опрацьовані бронзової доби Стоцького[50]). Так само не знаємо аналогічних ковтків і з інших сусідніх країв. Виходить, що вітчиною їх є тільки Шлеськ, і там вони належать до досить рідких, але якраз тому спеціяльно характеристичних типів інвентаря унетицької культури.

Шукаючи вкінці за аналогією до тонкого дротика, що ним перев'язана дротяна частина почапського та івановицького ковтка, находимо її тільки в одних Чехах. Там бувають таким тонким дротиком перев'язані в кількох місцях молодші типи унетицьких браслетів із подвійного дроту, а таку саму перев'язку бачимо також і на тому типі заушниць, що знайшовся масово в унетицькому скарбі з Старого Биджова[51]) й у скарбі з Їзерного Втельна[52]). Є це круглі бляшки, 3 цм. в промірі, з „хвостиком", до якого є причеплений зігнений у таке саме велике колісце дріт так, що довший його кінчик є або обкручений кругом „хвостика" бляшки, або прив'язаний до нього другим, тоншим дротиком.

З уваги на це можна би уважати старобиджівський тип ковтків із типологічного боку за матірню форму, з якої розвинулася опісля почапська форма шляхом упрощення, а саме не прив'язано до дроту

[47]) За їх рисунки та фотографії дякую на цьому місці д-рові Войтехові Будавари, кустосові музею в Турч. св. Мартині.

[48]) Schmidt: Památky Archeol. XVI, 1895, табл. XXXIX, обр. 18.

[49]) J. Schránil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Берлін 1928 табл. XXII — XXIII.

[50]) A. Stocký: Čechy v době bronzové, Прага 1928, (видання Штенца).

[51]) Honza: Památky Archeol. 1893, XVI, табл. VII, 5 — 10; Schránil: Studie табл. VII.

[52]) Stocký: Čechy v době bronzové, табл. XVIII, 5.

окремої бляшки, тільки розклепано його самого до половини в подовгувату вже бляшку, при чому обмотаний дротик стратив своє практичне пристосовання й лишився на похідній формі вже тільки як декоративний пережиток. Укріплювати може в тому припущенні ще та обставина, що в тому самому старобиджівському скарбі є ще друга форма, яка також стрічається тільки в унетицькій культурі та в сучасному з нею типі „Ґата“, а яку можна уважати подекуди переходовою формою від одної техніки до другої. Є це бронзова глиця в формі короткого, широкого весла, якої половину довжини займає дротяна частина, а половину бляшана. Знаємо її з Чех[53], та з колишньої Панонії[54]).

В інший спосіб пояснює повстання почапського типу ковтків Антоневіч[55]). Він виводить його з великого ковтка з подвійного дроту, якого оба кінці скручені разом[56]) та вважає перехідньою формою цей ковток із Шенфельду, на якому є риті чотири поздовжні лінії, а плескуватий кінець дротяної частини прикрашений 10 скісними рисками[57]). На мою думку цей типологічний вивід також можливий, може навіть і більше правдоподібний, але один не виключає другого як незалежної від себе, сильно спорідненої ідеї.

З інших почапських бронзів стоять до обговореного типу ковтків щодо форми найближче два малі к о л і с ц я т к а до придержування волосся, з вузької бронзової бляшки, з кінцями заложеними за себе. Кінці їх нерівно широкі й це нагадує техніку виробу брезовських ковтків, а саме те їх місце, яке з одного боку переходить поволі в дріт, а з другого в бляшку. Поза тим вони мало типові.

Другий характеристичний предмет із наших розкопок є п е р с т е н ь і з б р о н з о в о г о д р о т у, знайдений у першій якторівській могилі. Тип цей, знаний у німецькій археологічній літературі під назвою „Noppenring“, можна назвати у нас дротяним перстенем із подовгастим спіральним щитиком. Техніка його виробу така, що з дроту була скручена плоска, овальна спіраля, яку опісля згинали напоперек у каблучок-перстень, а зовнішній кінець дроту обкручували ще раз кругом пальця.

Цей дротяний перстень є знаний із численних находок на ма-

53) Honza: l. c., табл. VII, 3; Reinecke: MAGW, XXII, 115, обр. 87.

54) Behrens: Prähist. Zeitschr. XI – XII, Берлін, 118.

55) Der in Stubło in Wolhynien aufgefundene Bronzeschatz, 145.

56) Тип цей знайшовся також у старобиджівському скарбі (Honza: l. c. ч. 14 — 15).

57) Seger: Altschlesien, I, 1924, табл. VIII.

тірній території унетицької культури, головно в Чехах, нпр. із Новтоніц[58]), Камика[59]), Унетіц[60]), Крнска[61]), Турска[62]), Полепів[63], Скальска[64]), Голубиць[64a]).

Дротяні перстені з подовгастим спіральним щитиком подибуються дуже часто також в унетицьких гробах на Моравії[65]). Прим. у Шардічках біля Бучовиць[66]) знайшли у гробі ч. 52 дуже старанно виконаний примірник, зовсім аналогічний з якторівським, в супроводі типово унетицької глиці з ушком на головці. Різниця між ними тільки щодо призначення. Наш примірник знайшовся на пальці руки як перстень, а в Шардічках знайшли його в двох гробах (ч.52 і 74) по сім штук рядком поперек голови (понижче уха), з чого виходить, що його уживали там до придержування окремих космиків волосся[67]).

Друга близька аналогія моравська до нашого перстеня походить з унетицького погребища у Пшіказах[68]), а третю, менше старанно зроблену, знайшли в унетицькому гробі біля Ледниці[69]). І вони обі є заушницями[70]).

Також у Долішній Австрії знаходиться в унетицьких погребищах багато дротяних перстенів із подовгастим спіральним щитиком різної величини[71]). Спеціяльно багато було їх на погребищі в Ґемайнлебарн[72]).

Ця форма є отже типовою, характеристичною частиною інвентаря унетицької культури[73]) і не подибується в жадній іншій культурі. Одинокий мені знаний виїмок творить недбало зроблений пер-

[58]) A. Stocký: Čechy v době bronzové, табл. VII, обр. 10 — 12;

[59]) Ibidem, табл. IX, обр. 5 — 6;

[60]) Ibidem, табл. XI, обр. 19 і Schránil: Vorgeschichte, табл. XXII, 29;

[61]) Ibidem, табл. XV, обр. 9; Schránil: ibid. XXII, 34;

[62]) Schránil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, табл. XXII, 33; idem: Studie o vzniku, 59, обр. 11, ч. 2, 4.

[63]) Dvořák: Pam. Arch. XXXV, 1926, табл. IX. 19, 22.

[64]) Ibidem, табл. XXII, 35.

[64,a]) Pam. Arch. XVI, 1893, табл. X, обр. 32 — 33.

[65]) Červinka: Morava za pravěku, 1902, 138.

[66]) Pravěk, 1927, зошит 3, стор. 22, ч. 1.

[67]) Ibidem, стор. 41.

[68]) Červinka: l. c. 179.

[69]) Červinka: l. c. 169; Reallexikon II, табл. 29.

[70]) Прикрасою до волосся (заушницею) уважає цей тип також Схраніль (Studie, 56; Vorgeschichte, 102), хоч і в Чехах трапляється він як перстень, пр. у Камику — Vorgeschichte, 103).

[71]) Hoernes: Jahrbuch der Zentralkom. I, 1903, 40.

[72]) Hoernes: l. c., 44.

[73]) Schránil: Studie o vzniku bronzové doby v Čechách, 56.

стень — очевидно місцева недоладна імітація — із Феерче біля Берегова на Закарпатті, який знайшли із двома золотими ковтками семигородського типу[74]).

На Шлеську стрічаються в унетицьких гробах також подібні перстені, але дещо відмінного типу; це перстень із вдвоє зігненого дроту, обкрученого два рази кругом пальця. Кілька таких спіральок різної величини, що служили за перстені та прикраси до волосся, знайшлося нпр. на погребищі унетицької культури в Роштльос, повіт Німпч[75]), де вони виступають у супроводі унетицької глиці з ушком[76]). Інші подібні перстені знайшлися на унетицькому погребищі в Домаславицях, вроцлавського повіту, в супроводі глиць кипрійського типу[77]). На горішньому Шлеську знайшовся цей тип перстенів у гробі І бронзової доби з Кебервіц, ратіборського повіту, в супроводі бурштинових намистин[78]). На середущому Шлеську переживається він у II бронзовій добі[79]), а в Малопольщі стрічається ще в тілопальних гробах лужицької культури IV бронзової доби[80]).

Дальшою типовою формою, приналежною до унетицької культури, є **н а ш и й н и к** із коротких бронзових бляшаних спіральок, знайдений у першому почапському гробі. Кілька таких довших спіральок є у згаданому вже бронзовому скарбі із Зедліц на Шлеську[81]), разом з описаними вижче двома ковтками почапського типу, а два цілі, анальогічні нашийники знайшлися там же в жіночому гробі унетицької культури з Вайґвіц біля Вроцлава[82]). Також у нордійському скринковому гробі з Вельвар (Чехи) є між бронзами унетицького типу дві спіральки з вузького пружка мідяної або бронзової бляшки[83]). В чеських унетицьких нашийниках є між тими спіральками, чи радше рурочками, намистини бурштинові[84]), у нас тільки дрібні камінні. На Шлеську знаходяться такі бляшані спі-

---

[74]) Lehocký: Adatok I, 1892, 75.

[75]) Seger: Schlesiens Vorzeit, N. F., II, 1902, 15—24, обр. 19—23; Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 191, ч. 42.

[76]) Mertins: Wegweiser 44, обр. 75.

[77]) Schlesiens Vorzeit, N. F., III, 187; Kostrzewski: l. c. 191, ч. 33.

[78]) Altschlesien, I, 1926, 188 і обр. 3.

[79]) Richthofen: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, 1926, табл. 2, із Стрелен.

[80]) Пр. у Мидльніках, краківського повіту (в археол. музею краківської Академії Наук).

[81]) Seger: Altschlesien I, 1924, 77, обр. 44, d-h.

[82]) Seger: Schlesien (Reallexikon XI, 274).

[83]) Schránil: Obzor praehist. III, 1924, 44 і табл. l, ч. 7; idem: Vorgeschichte Böhmens und Mährens, табл. XIX, ч. 7.

[84]) Stocký: Čechy v pravěku, 1923, 83.

ральки вже в енеолітичних гробах йордансмільської культури, де творять також цілі нашийники[85]). Звідтам дісталися вони здовж північного берега Висли в густо заселений край народу з злоцькою енеолітичною культурою[86]), а далі до нас. П'ять фраґментів спіральних бронзових рурочок знайшлося також у бронзовому скарбі унетицької культури в Маєрсдорфі (Дол. Австрія)[87]). Вкінці подібні до наших бляшаних спіральок є й спіральки з плоскуватого бронзового дроту, що знайшлися в третьому тілопальному (?) гробі з Г бронзової доби в Дуна-Пентеле, пов. Адонь (комітат Феєр у колишній Паннонії)[88]). Вони йдуть там у парі з короткими бляшаними рурочками[89]), які самою ідеєю стоять дуже близько до наших бляшаних спіральок.

Не менше типовою формою для початку бронзової доби є дротяна подвійна спіралька з I почапського гробу, що нагадує своїм виглядом окуляри з високим каблучком посередині. На Шлеську стрічається вона вже у гробах енеолітичної йордансмільської культури в супроводі вище обговорених нашийників з бляшаних спіральок[90]), нпр. у самому Йордансмілю[91]). Чи стоїть із нею у якому зв'язку така сама подвійна спіралька фатянівської культури[92]), про те не беремося тут рішати, але певно не звідтам, разом із фатянівськими топірцями, тільки з далеко ближчого Шлеську дісталася вона здовж північного берегу Висли до народу із злоцькою керамікою[93]), а дальше на наше погребище, де є датована ковтком почапського типу.

Одинокий раз знайшли у нас подвійну спіральку на погребищі висоцької культури в Ясенові, брідського повіту[94]), але це вже пізніший тип, до якого знайшлася аналогія на тілопальному погребищі

[85]) Mertins: Wegweiser, 27 — 28 і обр. 28; Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 1923, 186, ч. 32.

[86]) Kozłowski: Epoka kamienia, 1923, табл. XX, ч. 25 з Ґрабової, стопніцького повіту.

[87]) Hoernes: Jahrb. der Zentralkom. I, 1903. 48.

[88]) Behrens: Prähist. Zeitschr. Berlin 1919/20, XI — XII, 120, обр. 3, ч. 2.

[89]) Behrens: l. c. 120, обр. 3, ч. 4.

[90]) Mertins: l, c. 28 і обр. 27; Seger: Schlesiens Vorzeit, N. F. VII, 1916, 6, обр. 16.

[91]) Kostrzewski: l. c. 186, ч. 32 і 163, обр. 10.

[92]) Tallgren: Die Kupfer — und Bronzezeit in Nord — und Ostrussland, 1911, 29, обр. 9. із скарбу у Ґалічі, костромської губернії.

[93]) Старе Село і Грабова, стопніцкого повіту (Kostrzewski: l. c. 187, ч. 46, 47; Kozłowski: Epoka kamienna, 52 і табл. XX, 24).

[94]) Sulimirski: Kultura wysocka, 1931, табл. XXV, 46.

молодшої лужицької культури у Скотниках, краківського повіту[95]). Вона зроблена з гранчастого дроту та причеплена до дротяного ланцюжка.

З чеської археологічної літератури той тип малої прикраси голови зовсім незнаний, а тільки один раз знайшли у північних Чехах[96]) скарб, зложений із п'ятьох далеко більших подібних подвійних спіраль, ношених мабуть на грудях. Походять вони також із старшої бронзової доби та мають свої так само старі та великі аналогії з Угорського Городища на Моравії[97]).

На Моравії знаємо таку малу подвійну спіральку в бронзовому скарбі в Сазовицях[98]), але вона знаходиться там ще в старшій лужицькій культурі[99]), а дуже змінені її форми переживаються ще в V бронзовій добі в західніх Прусах як клямри до ременів[100]).

Досить часто стрічається така подвійна спіралька на Угорщині. В Семигороді належить вона до інвентаря останньої передбронзової культури з наколюваною керамікою (Furchenstichker.)[101]) і там є вона мабуть троянського походження, бо зовсім такими самими налютованими (не тисненими) подвійними спіральками є прикрашений у два ряди один золотий нараменник із Трої та глиця з великою прямокутною головкою[102]). На території колишньої Паннонії знайшли такі подвійні спіральки на погребищі I бронзової доби в Дуна-Пентеле (пов. Адонь, комітат Феєр[103]). Припавши очевидно до вподоби, стрічається той тип опісля в різних фазах бронзової доби угорської кітловини[104]). У гальштатській гамошній культурі стрічаємося з ним востаннє; він розвивається тоді до п'ять разів більших розмірів, дістає часом гострокінчасті ґудзи посеред спі-

[95]) В археол. музею краківської Академії Наук.

[96]) Рашовіце біля Подєбрадів (Pam. Arch. XXXIV, 1925, 316 — 319 і табл. XLV.

[97]) Červinka: Morava v pravěku, 139.

[98]) Červinka: l. c., табл. XVIII, 15.

[99]) Červinka: l. c., табл. XXX, 2; Schrànil: Vorgeschichte Böhmens, табл. XXVIII, 14 (Мостковіце біля Плюмльова); Reallexikon II, табл. 29 (Пшеставльки).

[100]) Kostrzewski: Wielkopolska, II. вид., 86, обр. 292.

[101]) Schroller: Die Stein — und Kupferzeit Siebenbürgens, 1933, табл. 28, обр. 10 (з Vládháza).

[102]) Dörpfeld: Troja und Ilion, 1902, прилога до стор. 234; Schmidt: Zeitschrift für Ethnologie, 1904, 612, обр. 5.

[103]) Behrens: Prähist. Zeitschr. XI/XII, 1920, 120, обр. 3, ч. 5 і 7.

[104]) Hampel: Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 1890, табл. XLVII, 6; XLIX, 2; C, 17; Lehoczky: Adatok I, 1892, 153 (з Закарпаття); Лєсcек: Правѣк Подкарп. Руси, табл. III, обр. 44; Hoernes: Urgeschichte der bildenden Kunst III. вид., 413.

раль та обернений ними в гору служить до спинання бляшаних діядемів[105]). Недавно знайшли дві такі великі прикраси у скелетовому гробі гальштатської доби у Вижньому Сліячі, липтавської жупи, в долині ріки Вагу[106]).

Різниця між гальштатським типом і старобронзовим є та, що перший є зроблений із чотирогранного дроту й є далеко більший, а другий (старший) є з круглого дроту й не є багато більший від сьогоднішньої великої гафтки.

Два почапські бляшані кружочки з діркою посередині до пришивання мають свої аналогії у згаданому вже ранне-унетицькому гробі з Вельвар (Чехи), з тою тільки різницею, що наші кружочки є зовсім гладкі, а 10 вельварських є прикрашені кількома поперечними рядками тиснених горбочків[107]).

Подібний бляшаний кружочок із двома дірками до пришивання є також у бронзовому скарбі унетицької культури у Зедліцах на Шлеську[108]) У II та III бронзовій добі на Шлеську ті кружочки не мають вже дірок, тільки ушко з-під споду[109]) Те саме ушко мають і одночасні з ними польські бронзові ґузики[110]), а в нас ґузики висоцької культури[111]).

Подібні до почапського (з II гробу) поєдинчі дротяні колісцята до волосся є також знані з унетицької культури, нпр. із Полеп[112]), Турська[113]), Малих Чічовиць[114]), Голубиць[115]), та Слянської Гори[116]) в Чехах та з Шардічок на Моравії[117]). Козловський знайшов такий ковток у гробі ч. 6 у Івановицях. Поширення їх є певно далеко більше, але тонкий дротик легко зовсім нищиться

105) Hampel: l. c., табл. XXXVIII, 2—4; CXII, 5 (з Рімавської Суботи на Словаччині).

106) Kürti J.: Sbornik muzeálnej slovenskej spoločnosti, XXIII, 1929, 34—35 і табл. нечислована, обр. 4.

107) Schránil: Obzor praehist. III, 1924, табл. I, ч. 8—12 і 15—19; Stocký: Čechy v době bronzové, табл. II, ч. 7—16; Schránil: Vorgeschichte Böhmens und Mährens, табл. XIX, ч. 8—12 і 15—19.

108) Seger: Altschlesien I. 1924, 77, обр. 44, ч. 7.

109) Seger: Schlesien (Reallexikon XI), табл. 84, h і 85, k.

110) Kostrzewski: Wielkopolska, II. вид., 63, обр. 186; Kozłowski: Epoki bronzu, табл. X, ч. 8.

111) Teka konserwatorska II, 1902, табл. 2.

112) Dvořák: Památky Archeol. XXXV, 1926, табл. V, 7.

113) Stocký: l. c. XIV, 6.

114) Pič: Pam. Arch. XVI, 1893, табл. XX, 6.

115) Schmidt: Pam. Arch. XVI, табл. X, 26.

116) Ibidem, табл. XXVIII, 3.

117) Pravěk 1927, ч. 3, стор. 1, 29.

через оксидовання й тоді з нього лишається тільки слід у виді зеленої плями на висках черепу, як у гробі ч. 3 в Почапах, або в гробі ч. 4 в Івановицях.

До одної тільки листовидної бронзової стрілки з III почапського гробу не знаходимо докладної аналогії в археологічній літературі. Одначе це не перешкоджує зачислити й її до бронзових виробів унетицького типу, бо вона у мініятюрі представляє ту саму форму, яку мають деякі унетицькі бронзові штилети та одночасні з ними кремінні вістря на Шлеську[118]) та в Чехах[119]) У Малопольщі є подібний до неї бронзовий штилет із трьома дірками на нюти I бронзової доби з Ойцова, олькуського повіту[120]).

б) Кераміка.

Глиняний кухлик із тасьмовим ухом із IV якторівської могили є щодо форми майже ідентичний з кухликом із IV могили в Баличах. Різниця тільки в орнаменті, якого на якторівському примірнику є п'ять подвійних рядків, а на балицькому сім. У чеській шнуровій кераміці докладної аналогії до нього зовсім не знаходимо, що можна би пояснити тим, що кераміка річ далеко більше індивідуальна, ніж бронза, бо має далеко більше багатство форм та легше підлягає посторонним впливам. Профілем трохи подібні є там деякі пугарі, тільки що вони стрункіші та без ух[121]). Зате далеко ближчі аналогії до нашого кухлика знаходимо в маршвицькому типі шнурової кераміки на Шлеську[122]), який має очевидний тісний зв'язок з унетицькою культурою[123]). Тому нагадує наш кухлик також одну форму з унетицької культури[124]) а також типовий її кухлик, але з таким злагідненим профілем, як його має трохи ширша від нього посудина унетицької культури з Надзеєва в корінній Польщі[125]). Вкінці приблизну аналогію до нашого кухлика знаходимо між формами злоцької кераміки, тільки що у неї шийка в горі трохи звужена[126]), так само як і в кухлику з гробу

[118]) Seger: Schlesien (Reallexikon XI), табл. 79, 1.

[119]) Schránil: Vorgeschichte Böhmens, табл. XXIII, 19.

[120]) У збірках археол. музею Академії Наук у Кракові.

[121]) Пор. Stocký: Pravěk země české, I. табл. LXV, 6; LXVI, 7; LXVIII, 4; LXX, 13.

[122]) Прим. Reallexikon VIII, табл. 6, c; Schlesiens Vorzeit VII, 1916, 69, обр. 260.

[123]) Richthofen: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, 127.

[124]) Památky Archeol. XXXV, 1927. табл. XCIV, 37.

[125]) Kostrzewski: Wielkopolska, II. вид., 42, обр. 101.

[126]) Hadaczek: Materyały antrop.-archeol. i etnogr., IX, 1906, табл. VII, 1.

в Великому Побіднику, мехівського повіту[127]). Все те вказує на його пізній час, на перехід через територію злоцької культури та на одночасність вже з унетицькою культурою.

Глиняний кухлик із меншим ушком, прикрашений густо шнуровим орнаментом, має свій прототип у шнуровії кераміці над Одрою[128]). Звідтам перейшла ця форма до енеолітичної кераміки маршвіцького типу на Шлеськ, а далі здовж Висли, враз із обрядом корчення померших, до злоцької кераміки[129]).

З кераміки в наших унетицьких гробах знайшовся тільки в І якторівській могилі дрібний черопочок, 3 мм грубий, на зломі темний у середині та цеглястий по обох боках. На підставі докладного знання чеського керамічного матеріялу уважаю його по всякій правдоподібності за фраґмент унетицького керамічного виробу, а спеціяльно за частину стінки типового кухлика цієї культури. Решта керамічних форм є там вже з іншого, грубшого та на зломі одноцільнішого матеріялу.

в) Знаряддя кістяне та кремінне.

У двох почапських гробах знайшлося по одному кістяному шилу. У вітчині унетицької культури стрічаються подібні вироби часто вже на селищах із наколюваною та нордійською керамікою[130]), а пізніше належать вони часто до інвентаря унетицьких гробів у Чехах[131]) та на Моравії[132]). В тамошніх гробах стрічаються часто й бронзові шила з кістяною ручкою[133]) так, що шило було мабуть важною складовою частиною інвентаря унетицького гробу.

Мало типове є дрібне кремінне знаряддя з якторівських могил. Замітна на ньому хіба тільки паралельна, дуже правильна ретуш, яка є у нас характеристична для культури пізної мальованої кераміки.

---

[127]) Reyman T.: Badania terenowe na polu „Karasiniec" w Pobiedniku Wielkim, pow. Miechów, Краків 1932, табл. XI, 1.

[128]) Kozłowski: Młodsza epoka kamienna, табл. VI, 3 (тільки без орнаменту).

[129]) Hadaczek: l. c., табл. VII, 1; VIII, 3 і Kossinna: Mannus, IV, 1912, 288, обр. 31. (та сама форма та орнамент, крім уха); Kozłowski: l. c., табл. XVI, 17.

[130]) Stocký: Pravěk země české, I, passim.

[131]) Schránil: Vorgeschichte, табл. XXIII, ч. 28; Pam. Arch. XVI, 1895, табл. XL, ч. 24; XXXV, 1927, табл. XC. ч. 15.

[132]) Pravěk, 1927, ч. 3, стор. 10, 28, 29.

[133]) Stocký: Čechy v době bronzové, табл, XI, 20; XIII, 18; XIV, 4.

2. Музейний матеріял.

а) Кераміка.

Амфора з Балич нагадує дуже подібні форми з культури шнурової кераміки. Найближчою аналогією до неї уважає Козловський малу амфорку, з скринкового гробу в Коцюбинцях, гусятинського повіту[134]), одначе вона належить до зовсім іншого типу. Яйцевата форма та спосіб осадження ух коцюбинецької амфорки є зближені далеко більше до кераміки мегалітичної[135]). Тимчасом амфора з Балич має свої далеко ближчі аналогії у шнуровій кераміці чеській[136]) та шлеській маршвіцького типу[137]), передусім щодо форми, а далі й щодо способу осадження ушок на плечах вичеревку. Близькі аналогії знаходяться також у шнуровій кераміці мехівського типу, з пінчівського повіту[138]), та в злоцькій кераміці.

Первовзори мисочки на ніжці має в середущій Европі одна тільки лендельська культура, де такі форми, але на високій ніжці, є правилом у скелетових гробах із мальованою керамікою[139]), та пізнонеолітична її фаза з йордансмільською керамікою, у якій такі мисочки, але на пустій ніжці, є частою, типовою формою[140]). Звідтам діставалися вони спорадично до енеолітичної нордійської кераміки в Чехах[141]). Одиноку мисочку на ажуровій ніжці знайшли на унетицькому погребищі в Шардічках на Моравії[142]).

Певною хронологічною вказівкою є те, що такі мисочки стрічаються в тій самій формі також у ранне-бронзовій культурі південно- та західньочеських могил[143]) та в одночасній культурі на Шлеську[144]), де одначе стрічається й шляхотна, гарно профільо-

[134]) Młodsza epoka kamienna, табл. XV, 10; Сіцінський Юхим: Записки ВУАК-у I, 1931, 32, обр. 8.

[135]) Kozłowski: l. c. табл. IX, 1; idem: Groby megalityczne na wschód od Odry, 1921, табл. VIII, 2.

[136]) Stocký: Pravěk země české, I, 1926, табл. LXXII, 4.

[137]) Seger: Altschlesien VII, 1916, 57, обр. 228.

[138]) Żurowski: Wiad. Arch. VIII, 1923, 98, обр. 8, а (в археол. музею краківської Академії Наук); пор. також: Antoniewicz, Niederlův Sbornik, 1925, 247, обр. 4, с (з Нового Дароміну. сандомирського повіту).

[139]) Wosinsky: Die inkrustierte Keramik I, табл. XIII, 73.

[140]) Stocký: l. c., табл. LIII, 3, 10; LVII, 7; LVIII, 2, 5; Roska: Az ösrégészet kézikönyve, II (az újabb kökor), 1927, 168.

[141]) Stocký: l. c., табл. C, 9; тут можна згадати, що Райнеке виводить цей тип від камінного посуду егейської области (M. A. G. W. 1902; XXXII, 128).

[142]) Pravěk, 1927, ч. 3, обр. 37.

[143]) Stocký: Čechy v době bronzové, 1928, табл. XXV.

[144]) Richthofen: Ältere Bronzezeit, табл. I, a,

вана форма[145]). Подібні, грубшої роботи мисочки виказує також інвентар скелетових могил передлужицької культури II бронзової доби шлесько-великопольського типу[146]). Вкінці в дуже гарних, струнких формах переживаються такі мисочки на ніжці ще в липицькій культурі у нас[147]), яка є за останніми дослідами безперечно закарпатського, ґетського походження[148]).

б) Бронзи.

Перше місце займають тут знов ковтки, заступлені двома формами, що нав'язують до проаналізованих вже вище типів. Обі вони виступають у нахідках стало разом, тому є щодо віку зовсім одночасні.

Перша форма — це ковток дуже подібний до почапського, але його бляшана частина не має виду тасьми з рівнобіжними боками, тільки дуже широкого вербового листка, 5—6 разів ширшого від аналогічної частини почапського ковтка, та прикрашеного здовж посередині пластичним, тисненим із споду ребром. Такий тип ковтків знаний у нас із гробів у Передіваню, Почапах та Хлопах. Примірник із Почапів був мабуть найвужчий, а передіванські та хлопецькі ковтки є майже однакової величини.

Першу аналогію до ковтків із Передіваня та Хлопів, одиноку досі на наших землях крім подібного, але вужчого фраґменту з Почапів, опублікував недавно В. Антоневіч із Стубла на Волині[149]). У бронзовому скарбі, датованому мідяними топірцями угорського типу до I бронзової доби, знайшли там 10 подібних ковтків, які одначе являють собою переходову форму від почапського до передіванського типу. Їх бляшана частина ще не така широка, як у примірників із Передіваня та Хлопів і має у кількох ковтків ще рівнобіжні боки (в інших вони вже легко випуклі), але всі ковтки із Стубла мають вже поздовж тиснене реберце. З наших ковтків найбільше підходить до них фраґмент із Почапів, бо ковтки з Передіваня та Хлопів є далеко ширші й більше випуклі.

Шукаючи за аналогіями до того роду ковтків на південь від Карпат, знайшов Антоневіч одну тільки, на території західньої

[145]) Richthofen: l. c., табл. XIII, a.

[146]) Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 1924, 264, обр. 11.

[147]) Смішко М.: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, 1932, табл. VII.

[148]) Tackenberg: Zu den Wanderungen der Ost-Germanen (Mannus XX, 1930; Смішко: l. c. 180.

[149]) Der in Stubło in Wolhynien aufgefundene Bronzeschatz (Eurasia Septentrionalis Antiqua, IV, 1930, 135—148 з 26 обр.).

Словаччини, але не подав ближчих даних та образка[150]). Завдяки ввічливості д-ра В. Будавари-го, кустоса музею в Турчанському св. Мартині, можу доповнити цю вістку так: з невідомої ближче місцевости західньої Словаччини, певно із сточища р. Морави, є в тамошньому музею пара ковтків того самого типу, що із Стубла. Один із них більший, із проміром 43 мм., (тієї самої величини, що найменший із Стубла), має зовсім виразне реберце, в другому, з проміром 34 мм., воно ледво зазначене. Оба вони переходять поволі з дроту в бляшку, яка не має форми широкого вербового листка (як із Передіваня чи Хлопів), тільки кінчик у ній овально заокруглений. Разом із ними знайшли ковток з проміром 34 мм. із подвійного мідяного (?) дроту, звиненого у двозвоєву спіралю. Оба кінці дроту скручені разом[151]). Нахідка належить до унетицької культури (табл. II, 1—3).

Друга форма — це дротяні ковтки, які технікою свого виробу нагадують далеко менші від себе перстені зі спіральним щитиком і мають німецьку назву Noppenhängespiralen. Чотири примірники того типу, один цілий і три поломані, знайшлися в Передіваню, разом із щойно описаною парою ковтків, а два поломані в Почапах, разом із згаданим вище фраґментом стублівського типу. Всі вони приблизно однакової величини, з проміром 35—40 мм.

У західній Словаччині знайшлися такі самі щодо техніки, тільки удвоє більші, три дротяні ковтки в Шенквицях, пов. Модра, братиславської жупи[152]), на скелетовому погребищі унетицької культури. Крім них знайшли там ще бронзовий браслет із заложеними за себе кінцями, трикутну кремінну стрілку з вгнутою підставою[153]), дві малі бронзові намистини та нашийник із денталій[154]), подібний до тих, які в Чехах типові для гробів із шнуровою керамікою[155]).

У Дол. Австрії є подібний великий браслет із спіральним

[150]) Antoniewicz: l. c., 144.

[151]) Два такі самі ковтки знайшлися й у скарбі зі Старого Биджова (Pam. Arch. XVI, 1893, табл. VII, 14—15), а один на унетицькому погребищі в Шардічках на Моравії (Pravěk 1927, ч. 3, стор. 17).

[152]) Eisner: Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti, XVIII, 1921, 7; idem: Sbornik slovenského vlastivědného muzea za 1924—1931, 10; idem: Slovensko v pravěku, 1933, 53 і табл. XXVI, 1—2.

[153]) Eisner: Slovensko, табл. XXV, 7; кілька таких самих стрілок найшли на пісковій надмі у Почапах, недалеко унетицьких гробів (Музей НТШ).

[154]) Eisner: l. c., табл. XXIV.

[155]) Пр. викопаний автором нашийник у Празі—Бубенчі (Stocký: Pravěk země české, I, табл. LXXII, 10).

щитиком у бронзовому скарбі унетицької культури у Пфафштеттен, повіт Равельсбах[156]), на Моравії знайшовся він на унетицькому погребищі в Шардічках[157]).

До бляшаного спірального браслету з Камінки струмилової знаходимо, правда, мініятюрну аналогію у згадуваному вище унетицькому скарбі із Зедліц на Шлеську[158]), одначе, не вважаючи на те, треба його класти мабуть у ближчий зв'язок із дещо молодшою культурою чесько-моравських могил II бронзової доби. В ній подибуються власне великі браслети такого типу з плястичним поздовжнім ребром, яких оба дротяні, гранчасті кінці звинені у спіральку, рівнобіжну до поверхні браслету[159]). Камінецький браслет є скручений із так само широкої бляхи й має таке саме, тиснене з середини ребро, але його, також гранчасті, кінці ще не скручені у спіралі й тому репрезентує він мабуть прототип свого роду, який супроти того належить до переходу від І-ої до II-ої бронзової доби[160]). Його техніка дуже нагадує широкі ковтки з так само тисненим ребром із Хлопів та Передіваня, тому треба мабуть уважати цей тип ковтків за молодший від почапського, який ще без ребра. Факт, що на Словаччині та Закарпаттю нема зовсім того типу браслетів, вказує на те, що маємо перед собою слід впливу могилової культури з моравського пограниччя, а не угорської[161]), який дістався до нас одною дорогою з бронзами унетицького типу.

Подібний, але типологічно вже молодший, спіральний браслет є знаний і з корінної Польщі, де належить до пізнішої фази II бронзової доби[162]), а з південної Угорщини знаємо тільки два подібні примірники із скарбу кінця бронзової доби у Рач-Еґреш[163]).

Плоска бронзова сокирка з незнаної місцевости Галичини, що переховується в Археологічному Музею краківської Академії Наук під ч. 7015, є типова для унетицької культури своїм вахляровато розширеним лезом, низькими бічними ли-

[156]) Hoernes: Jahrbuch der Zentralkom, I, 1903, 50.

[157]) Pravěk, 1927, ч. 3, стор. 11, обр. 8.

[158]) Altschlesien, I, 1924, обр. 44, праворуч.

[159]) Stocký: Čechy v době bronzové, табл. XXVIII, 3 — 6; Schránil: Vorgeschichte, табл. XXV, 10).

[160]) Козловський (Epoka bronzu, 54) зачислює його вже до II бронзової доби.

[161]) Тому вважаємо, що Козловський (l. c.) причислив його неправильно: до пізнішої білопотоцької групи.

[162]) Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 1923, 173, обр. 46; Antoniewicz: Archeologja Polski, табл. XVIII, 3 — з ґостинського повіту у Познанщині.

[163]) Reinecke: Arch. Ért. XIX, 1899, табл. X, 7 — 8.

стовками та легко випуклим кінцем. У тій формі стрічається вона в Чехах[164]), на Моравії[165]), у західній Словаччині[166]) та дуже часто на Шлеську[167]). В обговореному вже скарбі унетицької культури із Зедліц знайшлася аналогічна плоска сокирка з ковтками почапського типу, а є вона також у скарбі з Шенфельду, тільки в формі вже молодшій, з більше розширеним лезом та сильніше зазначеними бічними листовками[168]).

Найближча аналогія з Польщі, приналежна також до обсягу унетицької культури, знайшлася в Жидові, мехівського повіту[169]), найдальша у ґданському повіті[170]), де вона є безперечним імпортом з унетицького півдня.

Місце перебування та форма плоскої бронзової сокирки, яку знайшли перед кількома роками на почапсько-хильчицькій надмі, нам невідомі. По всякій правдоподібності походила вона з унетицького селища, до якого належить відкрите нами погребище на почапській частині надми.

Б р а с л е т бронзовий із тонкої, майже округлої штабки з VII могили в Баличах, до якого був певно подібний і затрачений примірник із Ґдешиць, є також типовий для І бронзової доби[171]), а зокрема для унетицької культури. Дуже близькі аналогії до нього є в Чехах[172]), де він знаходиться разом із дротяним перстенем зі спіральним щитиком[173]). Старші його форми мають там кінці тонші, тупо закінчені, в молодших кінці легко розширені, або вигнені назовні[174]). Браслет із Балич належить за тим поділом до старшого типу. Його незапримічений досі орнамент належить до рідкостей, бо

164) Schránil: Vorgeschichte Böhmens und Mährens, табл. XXIII, 4; idem Studie o vzniku bronzové doby, табл. VI, 9.

16) Červinka: Morava za pravěku 133, обр. 52.

166) Eisner: Slovensko v pravěku 55 і обр. 4, ч. 2.

167) Kostrzewski: Przegląd Archeol. II, 197—198; Seger: Schlesien (Reallexikon XI), табл. 80; Mertins: Die hauptsächlichsten prähist. Denkmäler Schlesiens, 1891 табл. II, 2; Richthofen: Einführung in die ur — und, frühgesch. Abteilung des Museums Ratibor, 1927, табл. III, 1.

168) Seger: Altschlesien, 1924, табл. VIII, в низу.

169) Kostrzewski: l. c. 198, ч. 153; Antoniewicz; Archeologja, табл. XV, ч. 28 (переховується в археол. збірці краківського університету під ч. 815).

170) Kostrzewski: Kultura przedhistoryczna województwa pomorskiego, 1929; 11, обр. 4.

171) Kozłowski: (Epoka bronzu, 36) не подає тому до нього навіть жадних анальоґій.

172) Stocký: Čechy v době bponzové, табл. IX, 9; XIII, 1; XVIII, 9, 10, 13, 14.

173) Schmidt: Památky Archeol. XVI, 1893, 68, обр. 8.

174) Schránil: Studie o vzniku bronzové kulury, 55.

нпр. у Чехах знає його Схраніль тільки на двох унетицьких браслетах, де він виступає у виді простих поперечних рисок у малих ґрупках[175]). Тип цей переживається опісля в найстарших чеських могилах[176]).

Дротяний перстень зі спіральним щитиком із погребища висоцької культури в Чехах, брідського повіту, походить зовсім певно з якогось непізнаного Шараневичом гробу унетицької культури, бо у висоцькій культурі той тип перстенів зовсім незнаний. Завбільшки він майже такий самий, як якторівський, дуже старанно виконаний, зовсім аналогічний як до чеського типу таких перстенів, так і до якторівського примірника.

Місця походження бронзової глиці кипрійського типу з Путятинець можна шукати тільки на заході, у вітчині унетицької культури. Там, у Чехах, знайшли один примірник того типу вже в передунетицькому гробі з Великого Села (Velkà Ves)[177]), а в унетицькій культурі є вона вже типовою формою на цілому її просторі. Поза тим простором виступає вона відірвано в південній Угорщині та в Семигороді, де належить до одночасного з унетицькою культурою типу О-Béba[178]). Тому одначе, що досі не знайшлася ані одна глиця кипрійського типу на Словаччині та на Закарпаттю (бодай не згадує про те ані Айзнер, ані Янковіч[179]), мусимо приняти, що наш путятинецький примірник прийшов до нас разом з іншими бронзами зі Шлеська, а не через Карпати, з Семигороду.

Можливо, що до того самого, або до спорідненого з ним „унетицького" типу з ушком на головці належала й глиця, знайдена в двох фраґментах у Баличах (могила VII), бо ті два типи глиць знаходяться найчастіше в гробах унетицької культури на Шлеську.

Штилет із Камінки струмилової має свої найближчі аналогії також на території унетицької культури. Там стрічаються малі мідяні штилети вже в енеолітичній культурі дзвоноватих пугарів, тільки їх перекрій ще зовсім плоский, без жадного ребра посередині[180]). Бронзові штилети з ромбовидним перекроєм, анало-

---

175) Schrànil: l. c.

176) Stocký: l. c, табл. XXVIII, 7—8.

177) Schrànil: Studie, 34 і обр. 5, ч. 3.

178) Miske K.: Archiv für Anthrop. XV, 1917, 254, обр. 7.

179) Eisner: Slovensko v pravěku, Братислава 1933; Jankovich: Podkarpatská Rus v prehistorii, Мукачево 1931.

180) Schrànil: Studie, 21, обр. 1.

гічним до камінецького, є там типові щойно для наступної, унетицької культури[181]). Їх серединою йде тупа грана, якої не можна міняти з пластичним реберцем, що появляється на наймолодших унетицьких штилетах[182]) та переживається опісля в західній Польщі на штилетах передлужицької культури II бронзової доби[183]). Сильніше зазначене ребро є також на штилеті із Смошева, одолянівського повіту[184]). В нищених жеручою патиною примірниках може бути та грана часто зовсім незначна, тому нпр. вона не зазначена на аналогічному штилеті з гробу ч. 41 у Шардічках на Моравії[185]). Польську аналогію подає Костшевський із Познанщини[186]) з заначенням її південного походження, словацькі є у Айзнера[187]) з території, занятої унетицькою культурою. Поза тим нема таких штилетів у цілій середущій та східній Словаччині, а Янковіч не знає з Закарпаття ані одного подібного типу[188]) Вкінці ствердив і Антоневіч свого часу, що вповні аналогічних примірників зовсім не знає з Угорщини[189]).

Фраґмент бронзового штилету, знайдений у VII могилі в Баличах, надто дрібний, щоби можна було його проаналізувати. Одинока прикмета, що дається на ньому ствердити, це поперечний перекрій у виді дуже сплощеного ромбу, якого коротша перекутня має всього 3 мм. З того боку є він зовсім аналогічний із камінецьким штилетом, а тим самим може мати також місце в ґрупі бронзів унетицького типу.

Бронзова стрілка з крильцями та з плоскою, низом розширеною ніжкою, викопана одинцем у Белзці, має свої прототипи в злоцькій культурі, тільки що там у неї ще загострена ніжка[190]). Зате зовсім подібну, низом розширену ніжку має аналогічна стрілка з Гайденштату в Дол. Австрії[191]), де вона виступає мабуть разом із малим трикутним штилетом унетицької культури.

181) Нпр. Schránil: l. c. табл. III, ч. 5 і 71, обр. 14, ч. 1; Stocký: Čechy v době bronzové, табл. XIV, ч. 19. Dvořák: Pam. Arch. XXXV, 1927, табл. XC, 13.

182) Schránil: l. c, обр. 14, ч. 6; Červinka: Morava v pravěku, 134.

183) Kozłowski: Epoka bronzu, табл. III.

184) Antoniewicz: Archeologja, табл. XVI, 9.

185) Pravěk, 1927, ч. 3, обр. 29.

186) Przegląd Archeol. II, 166, обр. 21; Antoniewicz: Archeologja, табл. XV, 7.

187) Slovensko v pravěku, табл. XXV, 5 та обр. 4, ч. 1.

188) Jankovich: Podkarpatska Rus v prehistorii, Мукачево, 1931.

189) Przegląd Archeol. II, 1923, 14.

190) Kozłowski: Epoka kamienia, табл. XX, 26; Przegląd Archeol. II, 1923, 163, обр. 8 (з Фаленціна, стопніцького повіту).

191) Hoernes: Jahrbuch der Zentralkom. I, 1903, табл. I, ч. 5 і фраґмент ч. 4.

Не знаємо тільки аналогій до двох оловяних чи цинових перстенів з VII могили в Баличах. Якщо це цина, а не олово, тоді можна припускати, що вони походять із багатих копалень того металю в чесько-саксонських Рудавах, яким єдино завдячує свій великий розвій металюрґічний промисл І бронзової доби у краях з унетицькою культурою.

в) Камінне знаряддя.

Дуже звітрілий фраґмент ґранітового, мабуть мигдалевидного топірця з Балич (могила ч. VIIa) є, здається, домашнім виробом. У вітчині унетицької культури, де в енеоліті бачимо дуже багато камінних топірців, нема їх майже зовсім у І бронзовій добі. Причиною того дуже розвинена домашня бронзівнича індустрія. На місце шляхотних, гарно фасетованих форм появляються в унетицькій культурі грубої роботи непроверчені топірці з перехватом, типові для Чех[192]), Моравії[193]) та Шлеська[194]). Тому аналогій до балицького, нажаль тільки фраґментарно збереженого топірця треба шукати між тими численними формами, що їх сьогодні зачисляємо ще до енеоліту.

До кремінної сокирки, згруба чотирокутної в перекрою, з гладженим тільки лезом, знайденої разом із вище згаданим фраґментом топірця, подибуються близькі аналогії також у унетицькій культурі. Схраніль знає багато таких форм із Чех[195]), Сеґер подає подібну одну (з тонким обухом та гладженим тільки лезом) із Шлеська[196]). Вона представляє собою вже занепад кремінних, на цілій поверхні згладжених сокирок, які стрічаються у подільських скринкових гробах.

Кремінна стрілка трикутна, з легко вгнутою підставою, знана у нас добре з надбужанської культури[197]), подибується дуже часто в чеських енеолітичних культурах: нордійській та дзвоноватих пугарів[198]), звідки переходить у зовсім аналогічній до нашої (балицької) стрілки формі до унетицької культури[199]). В тій самій культурі подибується вона в дещо випуклій, більше серцевидній формі також на моравських погребищах (Шердіч-

[192]) Stocký: Čechy v době bronzové, табл. XIX.

[193]) Численні примірники у краєвому музею в Берні.

[194]) Mertins: Wegweiser, обр. 45, 57.

[195]) Vorgesch. Böhmens, 107 і табл. XXIII, 1.

[196]) Schlesien, табл. 79, f.

[197]) Kozłowski: Mlodsza epoka, табл. XXII, 30; Antoniewicz: Archeologja, обр. 17.

[198]) Stocký: Pravěk země české I, табл. CVI і CXIX, 4.

[199]) Schránil: Vorgesch. табл. XXIII, 12.

ки)[200]. На Шлеську виступає вона разом із керамікою маршвіцького типу[201]) та через унетицьку культуру переходить до II бронз. доби[202]). Часто подибується також у культурі злоцької шнурової кераміки[202a]).

Кремінний скробач із балицької могили, формою мало типовий, тому годі сказати щось певне про його культурну приналежність. Одинокою вказівкою щодо його хронологічного приділу являється паралельна ретуш, типова для кремінного знаряддя мальованої кераміки наймолодшого типу.

Кремінний ніж та відбивач із Ґдешиць затратилися, а п'ять аморфних кремінних відлупків із балицької могили, без жадних слідів оброблення, не надаються взагалі до аналізи.

IV. ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.

I. Нахідки унетицького типу.

Типологічна аналіза обоговорених пам'яток відмежувала зовсім виразно нову культурну ґрупу I бронзової доби в Галичині, яку можемо з великою правдоподібністю уважати периферним відгалуженням унетицької культури шлесько-моравського типу[203])

Це твердження оперте головно на аналізі бронзів, серед яких перше місце займають ковтки, заступлені в наших нахідках двома одночасно живучими формами. Одна з них — це великі дротяні ковтки з поєдинчого дроту, якого один кінець скручений у подовгасту, каблуковато впоперек зігнену спіралю на взір типово-унетицьких.

Ковтки того типу є знані тільки з унетицької культури та є характеристичні для південної ґрупи занятих нею країв, Моравії, Дол. Австрії та західньої Словаччини. У нас знайшлися вони в Передіваню, Почапах та у Стублі на Волині.

Друга форма — це ковтки з дроту, розклепаного до половини у бляшку. Є це типовий, самостійний витвір унетицької

---

200) Pravěk 1927, ч. 3, обр. 4.

201) Mertins: Wegweiser, 30, обр. 34; Arndt: Oberschlesische Vor — und Frühgeschichte. 1925, табл. 2, обр. 16.

202) Richthofen: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, 1926, табл. 15 і 19.

202, a) Żurowski: Księga pamiątkowa Demetrykiewicza, 1930, 157, обр. 3.

203) Що середнє-европейська „унетицька культура“ не представляє собою цілости, тільки розпадається на кілька окремих ґруп, злучених із собою лиш деякими спільними елементами, на це вказав між іншими недавно А. Стоцки (Památky Archeol. XXXV, 1926, 1).

культури[204]), характеристичний мабуть для унетицької культури на Шлеську, звідки дістався через Моравську браму до західньої Словаччини, у північному напрямі аж до Помор'я, а у східньому на мехівські леси та до Галичини. Типологічно старшою формою того ковтка уважаємо ту, якої бляшана половина представляє собою вузький пружок із рівнобіжними боками, без жадного поздовжнього реберця. Цей тип знаний є поза Галичиною у двох примірниках із Шлеська, де виступає у бронзових скарбах унетицької культури, та по одному примірникові з Івановиць на мехівських лесах, і з Новогодвору в Познанщині та з Брезової, миявського повіту в західній Словаччині. Одинокий у нас досі примірник знайшовся у вповні аналогічній формі в гробі ч. 1 із Почапів.

На переході з дротяної до бляшаної частини є у ньому перев'язка, така сама, як на ковтку з Івановиць, і це напроваджує нас на думку шукати первовзору для того типу ковтків у таких старших ковтках, де кругла бляшана частина була прив'язана окремим тоншим дротиком до дротяного отвореного колісцятка. Такі комбіновані ковтки, знані тільки з Чех, знайшлися там у скарбі із Старого Биджова разом із вище згаданими великими дротяними ковтками з подовгастими спіральними щитиками, що промавляло би за тим, що ці в цілості дротяні ковтки старші від ковтків, розклепаних до половини в бляшку. Другим доказом на те був би півбляшаний ковток із Шенфельду на Шлеську, на якому кілька рівнобіжних рисок здовж бляшаної частини нагадують колишні звої дроту, а скісно карбований плескуватий кінець дротяної частини імітує знову сверловато скручені кінці подвійного дроту. В правильності такого розумовання підтверджують нас бляшані, маншетові браслети з густими поперечними реберцями, що на згідну думку всіх чеських та моравських дослідників повстали з дротяних спіральних браслетів.

За типологічно молодшу форму ковтків почапського типу уважаємо ті примірники, яких бляшана частина має боки не рівнобіжні, тільки дуже випуклі, чим нагадує дуже широкий вербовий листок, і то тим більше, що її серединою біжить пластичне (тиснене) реберце. Роблять вони взагалі враження зварваризованих, грубих, дуже побільшених імітацій, до яких думку могла піддати примітивному ковалеві сама природа видом зів'ялого, каблуковато зігненого листя в осені. Ковтки того типу знайшлися в західній Словаччині біля Моравської брами разом із ковтками

[204]) Červinka: Еберта Reallexikon I, 264.

почапського типу, а у нас на Волині (Стубло) разом із бронзовими топірцями та в Галичині (Передіване, Почапи, Хлопи), в супроводі дротяних ковтків південно-унецького типу. З того виходить, що всі три роди ковтків: великі дротяні, подібні до Норренрінд-ів, почапський тип та передіванський уживалися рівночасно та всі вони належать до бронзів унетицького типу.

Другою типово унетицькою формою, знаною тільки з цієї культури, є дротяний перстень зі спіральним щитиком, уживаний на матірньому терені також як заушниця, а знаний у нім. археології під назвою „Noppenring". Стрічається він дуже часто в Чехах, на Моравії та в Дол. Австрії, а у нас знайшовся в Якторові (могила ч. 1) та у Чехах. Тип цей є дуже споріднений з описаним вище великими дротяними ковтками південно-унетицького типу. Не від річі буде тут згадати малі бляшані ковтки, які знайшов Шліман у кількадесяти примірниках у т. зв. „скарбі Пріяма". Вони дуже подібні доNopperring-ів, тільки що бляшані; тиснені густо реберця здовж цієї овальної, в каблук зігненої бляшки дуже нагадують дротяну подовгувату спіралю[205]. Деякі з них є більші — це мабуть перстені.

Дальшою унетицькою формою у відмежованій нами культурній групі є нашийник із бляшаних спіральок та камінних намистин, який знайшовся в І почапському гробі. Аналогії до нього знаходимо тільки в унетицькій культурі Чех та Шлеська, з тим, що на Шлеську появляється він вже в енеолітичній йордансмільській культурі.

Подвійна дротяна спіралька з того самого гробу не є спеціяльно унетицьким типом, бо стрічається як пристосована прикраса вже в троянських гробах. На Шлеську, звідки походить наша група, живе вона вже від енеоліту, а поява її в злоцькій культурі вказує на шлях, яким вона до нас дісталася.

Також до типових унетицьких бронзів треба зачислити плоску сокирку з вахляроватим лезом, знану в такій формі головно з Чех, Моравії, Шлеська та зах. Словаччини, овальний браслет, форму часту головно в Чехах, глицю кипрійського типу, знану на цілому терені унетицької культури та фраґмент бронзового штилету, плоско-ромбовидного в перекрою.

Інші бронзи нашої групи, як бляшані кружочки до пришивання, ковток із поєдинчого дроту, стрілка листовидна та стрілка

[205]) Atlas trojanischer Alterthümer (photographische Abbildungen zu dem Berichte über die Ausgrabungen in Troja), Липськ 1874, табл. 196, 207, 209.

з крильцями належать безсумнівно до І бронзової доби та мають також свої аналогії і в унетицькій культурі, хоч не є для неї спеціяльно типові.

Типовий є вкінці такий самий спосіб похоронів цієї культурної ґрупи у нас і в судетських краях, а саме під могилами (Якторів) та у плоских гробах (Почапи).

Найбільше переконуючим доказом приналежности нашої групи до унетицької культури була би очевидно типова унетицька кераміка, але браку її не можна ніяк уважати достаточним протидоказом, бо в периферних гробах унетицької культури в нинішній Польщі стрічається кераміка лиш дуже виїмково. З цілої корінної Польщі знає Костшевський тільки один цілий кухлик[206]) та кілька черепків[207]), а Козловський не знайшов на цілому погребищі (7 гробів) у Івановицях ані одного гончарського виробу[208]). Всеж таки нема підстав сумніватися в культурну приналежність усіх тих нахідок. Так само Айзнер знайшов нпр. дуже мало кераміки на пізньому унетицькому погребищі в Ґаярах, пов. Маляцки, в західній Словаччині[209]), а на Шлеську стрічаються гроби зовсім без кераміки[210]). Тому також нема причини до сумніву в культурну приналежність виділеної нами групи, а зокремі гробів у Почапах та Якторові. Брак кераміки не може й тут рішати в некористь унетицької культури, тим більше, що в якторівській могилі знайшовся дрібний черепочок, якого приналежність до цієї культури зовсім не виключена, а знайдений нпр. у Чехах разом із перстенем із подовгастим спіральним щитиком (як у нас) не був би найменшою перешкодою в датованні даної нахідки.

Також не може підлягати сумнівам і дорога, якою ця культурна филя прийшла до нас із Шлеська. Є це безперечно той самий шлях, яким прийшла до нас і перша (старша) филя, що принесла з собою звідтам же волютову кераміку. Ця перша, з уваги на приявність кераміки безсумнівно етнічна филя, дісталася з північних Чех через находський провал на Шлеськ[211]), а посуваючися здовж Одри, дісталася на шлесько-моравське пограниччя і дальше на лівий (північний) беріг Висли. В околиці

---

206) З Надзеєва, средзького повіту (Przegląd Archeol. II, 1923, 190, ч. 17)

207) З Клещева, лещинського повіту (ibidem, ч. 19).

208) Epoka bronzu, 26 — 27.

209) Slovensko v pravěku, 52.

210) Seger: Schlesien (Reallexikon XI), 274.

211) Seger: Schlesiens Vorzeit, VII, 1916, 11; за Антоневічом вона прийшла на Шлеськ із Моравії (Wiad. Archeol. VI, 1921, 86).

на північ від Кракова задержалася ця група шлесько-моравських еміґрантів якийсь час, чого доказом є останки селищ у Кобилянах, Ойцові, Ґебултові й Івановицях, а опісля подалася здовж північного берегу Висли дальше на схід. Через Сандомирщину (Замлинче) дісталася вона до устя Сяну, завернула здовж нього на південний схід[212]), передісталася може здовж ріки Вишні на горішній біг Дністра й перейшовши десь у Самбірщині на його південний беріг, пустилася здовж нього на схід. Сліди цієї далекої дороги знайшлися в Колодниці (пов. Стрий), Буківній (пов. Товмач), Незвиськах (пов. Городенка) та Торському (пов. Заліщики), де Антонєвіч[213]) ствердив покищо найдальший пункт на нашому сході, куди продерся гурт шлеських неолітиків із характеристичною волютовою керамікою.

Зазначую, що з шлесько-моравського пограниччя на схід могла ця іміґрація дістатися тільки здовж північного берегу Висли, непорослими лісом лесовими теренами, бо на південь від Висли існувала тоді між краківською землею і Галичиною непереможна для такої мандрівки перешкода. Був це великий праліс, який простягався понад 100 кільометрів широким пасмом по обох боках Вислока, від Висли та долішнього Сяну аж до Карпат.

Слід його у виді широкої, незамешканої смуги терену видний на всіх археологічних мапах від неоліту до княжої доби[214]), і щойно Казимир Вел. став насильно прорубувати його та кольонізувати відвічні пустарі, щоби тим звязати тісніше Галичину з Малопольщею[215]).

Тою самою дорогою, через мехівські леси, йшла опісля з Шлеську на схід друга етнічна филя з енеолітичною й о р д а н с м і л ь с ь к о ю керамікою, бо останки селищ того типу виступають майже в тих самих місцях, а то в печері Темній біля Ойцова в Івановицях та біля Завихосту[216]).

Третя филя, яку покищо через відсутність кераміки назвемо культурною, не етнічною, принесла до нас тою самою дорогою (знову через Івановиці) бронзи у н є т и ц ь к о г о типу. Прихід

[212]) Про це свідчить черепя волютової кераміки, викопане підчас будови воєнних окопів над Сяном (Пастернак; Ruské Karpaty v archeologii, 1928, 12; idem: Коротка археольоґія західньо-українських земель, 1932, 10).

[213]) Osada neolityczna z starszą ceramiką wstęgową w Torskiem (Wiad. Arch. VI, 1921, 79 — 91).

[214]) Пастернак: Ruské Karpaty v archeologii, 1928, мапка I — VII.

[215]) Кордуба М.: Записки Н. Т. Ш., том CXXXVIII — CXL, 1925, 244.

[216]) Antoniewicz: Wiad. Arch. VI, 1921, 88.

її з півдня, через карпатські провали, вважаю всупереч твердженню Антонєвіча[217]) менше можливим, тим більше, що за останніми дослідами Т. Сулімірського[218]) траки перейшли через Карпати та зайняли велику частину Галичини щойно з кінцем III-ої та з початком IV-ої бронзової доби. Нахідка чотирьох обсідіянових відщипків по цей бік Карпат[219]) є щоправда доказом торговельних зносин Галичини з Закарпаттям ще в неоліті, одначе вона не може бути ще доказом приходу нпр. передіванських та хлопівських ковтків із західньої Словаччини ближчою дорогою, від півдня, до нас. Там, у найдальшому кутку західньої Словаччини знайшовся цей тип тільки біля самої Моравської брами, а поза тим нема його в цілій карпатській кітловині. Супроти того міг він евентуально дістатися з моравсько-словацького пограниччя в Галичину тільки через краківську землю, а дальше все ж таки здовж Висли та Сяну, бо інакше стояв йому на перешкоді згаданий праліс.

Абсолютна х р о н о л о г і я унетицької культури є вже докладно означена. За Гернесом[220]), Странілем[221]), Айзнером[222]) та Менґіном[223]) припадає початок розвитку тієї культури на 1900, а кінець на час між 1600—1500. Кругло беручи, виповнює він цілу першу половину II тисячоліття пер. Хр. Для хронології галицької групи є міродатний спосіб похоронів, а саме ритуальне сильне скорчення та уложення небіжчика на правому боці. В Чехах, Моравії[224]) та на Шлеську є це типове для молодшої фази унетицької культури й тому почапське та якторівське погребище відноситься до часу між 1700—1500. За тим промовляє і брак кераміки, яка в молодшій добі стрічається і в Чехах та на Моравії вже далеко рідше[225]).

Е т н і ч н а п р и н а л е ж н і с т ь народу унетицької культури не дасться сьогодні ще означити, не вважаючи на різні спроби з боку німецьких дослідників.

---

217) Eurasia septentrionalis antiqua IV, 146.

218) Sulimirski T.: Kultura wysocka, Краків 1931, 158.

219) Павелче (пов. Станіславів), Звенигород (пов. Бібрка), Чорна (пов. Ліско) і Закшів біля Велички (Пастернак: Коротка археольоґія, 16).

220) Urgeschichte der bildenden Kunst, II. вид., 416.

221) Vorgeschichte Böhmens und Mährens, 115.

222) Slovensko v pravěku, 52.

223) Weltgeschichte der Steinzeit, 59.

224) Schránil: Vorgeschichte Böhmens und Mährens, 93; Seger: Schlesien (Reallexikon XI), 274.

225) Schranil: Vorgeschichte, 93.

2. Могили із шнуровою керамікою, наймолодша мальована кераміка, фатянівські топірці та мідяні сокирки.

Кераміку, датовану унетицькими бронзами, знайшли у нас тільки в одній могилі з Балич ((VII, а). Тамошня мисочка на ніжці має свої первовзори в йордансмільській кераміці на Шлеську, а кулиста амфора належить безперечно до шнурової кераміки маршвіцького та мехівського типу. Перша припускає тому можливість етнічної імміґрації до нас, а друга вказує на безсумнівну одночасність бодай кінцевої фази напору людности із шнуровою керамікою на Галичину, головно із заходу, з унетицькими культурними впливами. Доказів на те є більше. В Чехах найшли нпр. шнуровий пуґар між керамікою унетицького погребища в Малих Чичовицях[226]), з унетицького погребища в Шардічках на Моравії[227]) походить кулиста амфора та мисочка на ажуровій ніжці (така сама комбінація, як і в Баличах), а найкращий знавець чеського неоліту Стоцкий уважає шнурову та унетицьку кераміку також за одночасні[228]). Також у північно-західній Німеччині переживається шнурова кераміка одерського типу ще в I бронзовій добі[229]).

У нас вказує на те саме та обставина, що досі знайшлися вже у двох місцевостях могили з унетицькими бронзами в одній групі з могилами, випосаженими у шнурову кераміку (Баличі, Якторів). З того можна думати, що й велика більшість наших могил із шнуровою екрамікою припадає на I бронзову добу[229 а]). Ось їх список:

1) Брусно, пов. Чесанів; 2) Ворволинці, пов. Заліщики; 3) Дідилів, пов. Камінка струмилова; 4) Добростани, пов. Городок, 5) Завишня, пов. Сокаль; 6) Качанівка, пов. Скалат; 7) Комарів. пов. Станіславів; 8) Кремидів, пов. Станіславів; 9) Медведівці, пов. Бучач; 10) Міжинець, пов. Перемишль; 11) Могиляни, пов. Жовква; 12) Негівці, пов. Калуш; 13) Новосілки, пов. Перемишль; 14) Оріхівці, пов. Перемишль; 15) Острів, пов. Сокаль; 16) Підвисоке, пов. Бережани; 17) Порхова, пов. Бучач; 18) Постолівка, пов. Гусятин; 19) Потуриця, пов. Сокаль; 20) Раківкут, пов. Гусятин; 21) Ременів, пов. Львів; 22) Рудки, пов. Ярослав; 23) Селиська, пов. Перемишль; 24) Собішин, пов. Ярослав; 25) Сокаль; 26) Ставки, пов. Скалат; 27) Старе Село, пов. Чесанів;

---

226) Památky Archeol. XVI, 1803, табл. XXI.

227) Pravěk 1927, ч. 3, стор. 23, обр. 37.

228) Čechy v době bronzové, 12.

229) Menghin: Weltgeschichte der Steinzeit, 78.

229 а) Пор. також: Sulimirski — Die schnurkeram. Kulturen, 3.

28) Товмач; 29) Увисла, пов. Гусятин; 30) Ульвівок, пов. Сокаль; 31) Хоростків, пов. Гусятин; 32) Хоцемир, пов. Товмач; 33) Хромогорб, пов. Стрий.

Найстарша з вичислених є могила з Міжинця, що достачила фляшки з кризою носвіцького типу та мабуть і могила із Собішина, ярославського повіту, де разом із дуже деґенерованою амфоркою маршвіцького типу з двома ушками[230]) знайшлася носвіцького типу посудина з великим ухом[231]) та пізнього носвіцького типу амфорка. У наймолодшій з них, із Потуриці, знайшли амфорку з двома ушками майже того гарного типу, який стрічається на Шлеську вже у могилах II бронзової доби[232]) як потомок грубшої форми з унетицької культури у Чехах[233]).

Усталено вже у нас дальше факт, що нарід могил із шнуровою керамікою застав на Поділлі ще „трипільців“ з їхньою мальованою керамікою та випер їх у південно-східньому напрямі[234]). В такому разі треба уважати й наймолодший тип тієї кераміки (Кошилівці-Більче-Бучач) за приналежний до I бронзової доби. Між іншими кладе його так Менґін у своїй хронольогічній табелі[235]).

Зі шнуровими могилами є також рішуче одночасні камінні топірці фатянівського типу[236]), що їх Антоневіч кладе просто на I бронзову добу[237]), а які знаохдяться також у культурі мальованої кераміки[238]). Вже у своїй вітчині (костромська губернія) належать вони до кінцевої стадії мідяної доби[239]).

У нас маємо їх із таких місцевостей:

Берлин, пов. Броди; Бурканів, пов. Підгайці; Галич, пов. Станіславів; Глиняни, пов. Перемишляни; Дашава, пов. Стрий;

---

230) Аналогія нпр. із самих Маршвиць у Сеґера (Die keramischen Stilarten — Schlesiens Vorzeit VII, 1916, 67, обр. 256, з чотирьома вушками).

231) Близька аналогія у Сеґера (l. c. 47, обр. 191) з Йордансмілю.

232) Пор. Richthofen: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, табл. 2, обр. а (з Ґурвіц, вроцлавського повіту).

233) Прим. з колінського повіту (Pam. Arch. XXXV, 1926, табл. VIII, 12 1927, табл. LXXXIX, 8).

234) Прим. Antoniewicz: Archeologja Polski, 77.

235) Weltgeschichte der Steinzeit, 59.

236) Kozłowski: Młodsza epoka kamienna, 117, 158, 160.

237) Archeologja Polski, 78; Менґін звертає увагу на їх спорідненя з маршвіцькими топірцями (Weltgeschichte, 420).

238) Kozłowski: l. c., 117.

239) Tallgren: Die Kupfer — und Bronzezeit in Nord — und Ost — Russland, 128.

Довгополе, пов. Косів; Дубляни, пов. Самбір; Станін, пов. Радехів; Улицько, пов. Рава руська; Цішки, пов. Золочів; Черниллява, пов. Яворів.

Дальше належать до I бронзової доби певне також деякі мідяні сокирки, які найшлися у нас головно на Покутті[240]). На Волині, у стублівському скарбі, вони датовані ковтками почапського типу, а про Словаччину та Закарпаття каже Айзнер, що мідяні сокирки появляються там вже під кінець енеоліту, а їх виробляли ще — і то мабуть головно — у I бронзовій добі[241]).

Вкінці належить до неї певне й велика частина камінних топірців, на що вказують їх часті нахідки в могилах із шнуровою керамікою та різного кремінного знаряддя, яке скривається сьогодні ще між енеолітичними нахідками.

Внесені на мапу всі ті нахідки дають нам зовсім інший образ, ніж згадані на вступі дотеперішні мапки. Галичина являється на початку бронзової доби все ж таки досить густо заселеним краєм, бо дає такі умовини до життя, що про масову еміґрацію населення наслідком посухи на Україну не може бути мови. Навпаки, останні розкопки Т. Сулімірського в Самбірщині виявили сліди тодішньої оборотньої міґрації, з українських степів до нас, у виді могил із шнуровою керамікою та слідами бронзи, в яких небіжчики є посипані червоною охрою. Ця шнурова кераміка є одночасна з трипільською[242]) та нагадує своїми заокруглими денцями яйцеваті форми кераміки з ямових гробів на Україні[243]), які за Менґіном є сучасні з унетицькою культурою (2000—1700)[244]).

Теорія про східнє походження шнурової кераміки набирає тим бодай частинно реальних основ і сьогодні мусимо відрізнювати у нас вже два її роди: західній, шлеський, та східній, український[245]). Питання спільного чи окремого їх походження лишається при тому ще отверте.

[240]) Возилів (пов. Бучач), Комарів (пов. Станиславів), Коршів (пов. Коломия), Пістинь (пов. Косів), Слобода рунґурська (пов. Коломия) та одна незнана місцевість на Поділлю.

[241]) Slovensko v pravěku, 48.

[242]) Борковський: Obzor praehistor. IX, 1930/31, 73 – 74.

[243]) Борковський: l. c., табл. II; Потапів: Опуклоденцевий посуд брондзової доби сточища Донця — Записки ВУАК-у, I, табл. I (він підкреслює одначе, що такий посуд стрічається в різних типах поховань і тим порушує систему клясифікації Городцова — l. c. 59).

[244]) Weltgeschichte der Steinzeit, 452.

[245]) Так само думає й Сулімірський: Die schnurkeramischen Kulturen. 4.

ВАЖНІША ЛІТЕРАТУРА.

1. Müller S.: Ursprung und erste Entwickelung der europäischen Bronzekultur, beleuchtet durch die ältesten Funde im südöstlichen Europa (Archiv für Anthropologie, XV, 1884, 323 — 368).

2. Palliardi J.: Výzkumy předhistorické na jihozápadní Moravě: I. Hroby se skrčenými kostrami (Časopis vlasten. mus. spolku, Оломунець 1894).

3. Richlý G.: Die Bronzezeit in Böhmen, Відень 1894.

4. Pič J.: Starožitnosti země české, I, 1, Прага 1899.

5. Reinecke P.: Tanulmányok a Magyarországi bronzkor chronologiájáról (Archeol. Ért. XIX, Будапешт 1899).

6. Hoernes M.: Bronzen aus Wien und Umgebung im k. k. naturhistorischen Hofmuseum (Mitteilungen der Anthropolog. Gesellsch. in Wien, 1900, XXX, 65 — 80, табл. I — IV).

7. Montelius O.: Die Chronologie der ältesten Bronzezeit (Archiv für Anthropologie, XXV — XXVI, 1900).

8. Červinka L. I.: Morava v pravěku, Берно 1902.

9. Reinecke P.: Beiträge zur Kenntniss der frühen Bronzezeit Mitteleuropas (Mitteil. der Anthrop. Gesellsch. 1902, XXXII, 104 — 129).

10. Hoernes M.: Die ältere Bronzezeit in Niederösterreich (Jahrb. der k. k. Zentral-Kommission, N. F., I, 1903, 1 — 52).

11. Mertins O.: Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens, Вроцлав 1906.

12. Buchtela — Niederle: Rukovet' české archaeologie, Прага 1910.

13. Tallgren A.: Die Kupfer — und Bronzezeit in Nord — und Ost-Russand, Гельсінки 1911.

14. Kossinna G.: Zur älteren Bronzezeit Mitteleuropas, I — IV (Mannus III, 1911, 316 — 326; IV, 1912, 173 — 185, 271 — 294; V, 1913, 160 — 170).

15. Miske K.: Versuch eines chronologischen Systems der ungarischen Bronzezeit (Archiv für Anthropol., N. F., XIV, 1916).

16. Seger H.: Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit in Schlesien (Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, N. F., VII, Вроцлав 1916).

17. Schránil J.: Studie o vzniku bronzové kultury v Čechách, Прага 1919.

18. Behrens G.: Frühbronzezeitliche Gräber aus Ungarn (Prähist. Zeitschr. XI — XII, Відень 1920, 117 — 123).

19. Wilke G.: Über den Beginn der Bronzezeit in Mitteleuropa (Mannus XI — XII, 1920, 135 — 154).

20. Hillebrand J. — Bella L.: Az öskor embere és kultúrája, Будапешт 1921.

21. Menghin O.: Urgeschichte Niederösterreichs, Wien 1921.

22. Winkler A.: Zur Herkunft der Aunjetitzer Keramik (Mannus-Bibl. 22, Липськ 1922).

23. Hellmich M.: Die vor — und frühgeschichtliche Besiedlung Schlesiens 1923.

24. Kostrzewski J.: Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich (Przegląd Archeol. II, Познань 1923, 161 – 218).

25. Kozłowski L.: Młodsza epoka kamienna w Polsce, Львів 1924.

26. Seger H.: Aunjetitzer Kultur (Ebert: Reallexikon I, 1924, 260 — 272).

27. Böhm J.: Rozšířeni kultury únětické (Památky Archeol. XXXIV, Прага 1925, 1 — 14).

28. Červinka L. I.: Böhmen, Mähren, Slowakei (Ebert: Reallexikon II, 1925, 55 — 102).

29. Dvořák F.: Pohřebiště únětické kultury v Polepech u Kolína (Památky Archeol. XXXV, 1926, 22 — 45).

30. Richthofen B: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, Берлін 1926.

31. Stocký A.: Unětická keramika v Čechách (Památky Archeol. XXXV, 1926, 1 — 21; 305 — 315).

32. Procházka — Chleborád — Kalousek: Předvěka pohřebiště v Šardičkách u Bučovic (Pravěk, Берно 1927, ч. 3).

33. Seger H.: Schlesien (Ebert: Reallexikon XI, 1927, 262 — 283).

34. Antoniewicz W.: Archeologja Polski, Варшава 1928.

35. Kozłowski L.: Wczesna, starsza i środkowa epoka bronzu w Polsce, Львів 1928.

36. Stocký A.: Čechy v době bronzové, Прага 1928.

37. Böhm J.: Poklad bronzových dýk na Kozích Hřbetech (Pam. Archeol, XXXVI, Прага 1929, 1 — 14).

38. Sulimirski T.: Bronzy Małopolski środkowej, Львів 1929.

39. Menghin O.: Weltgeschichte der Steinzeit, Відень 1931.

40. Пастернак Я.: Коротка Археольогія західно - українських земель, Львів 1932 (відбитка з „Богословії“, т. X.).

41. Schroller: Die Stein — und Kupferzeit Siebenbürgens, 1933.

42. Eisner J.: Slovensko v pravěku, Братислава 1933.

43. Sulimirski T.: Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem, Варшава 1933 (відбитка із збірника: „La Pologne an VII-e Congrés International des Sciences Historiques“).

INHALT.

Laut der heute vorwiegenden Meinung ist während der I. Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa infolge der Klimaänderung eine derartige Dürre eingetreten, dass die äneolitische Bevölkerung Ost-Galiziens nach Osten in die ukrainischen Steppen auswandern musste und das Land infolge dessen fast menschenleer blieb. Diese Meinung muss nun auf Hand neuerer Terrain-Arbeiten und der auf denselben gestützten neuen chronologischen Deutungen der älteren Funde einer genauen Revision unterzogen werden.

Als erster Gegenbeweis muss eine von mir neu entdeckte Kulturgruppe gelten, die sich vielleicht einmal als eine ethnische Migration von Schlesien her näher bestimmen lässt. Es sind dies Bronzen vom Aunjetitzer Typus, welche sowohl in einigen Flach — und Hügelgräbern, als auch einzeln vorgefunden wurden. Am meisten typisch unter ihnen sind Ohrringe, welche in zwei gleichzeitig vorkommenden Formen vertreten sind: 1) Noppenhängespiralen aus Bronzedraht, die für West-Slowakei charakteristisch sind und bei uns in Počapy (Bez. Zoločiv — Grabfund), Perediwanie (Bez. Peremyšlany — Grabfund) und Stubło (Bez. Dubno in Wolhynien — Depotfund) vorgefunden wurden; 2) Ohrringe aus Bronzedraht, welcher zur Hälfte in einen Blechstreifen ausgehämmert wurde. Diese sind für die Aunjetitzer Kultur in Schlesien typisch, woher sie einerseits über die Oder-March-Passage in die West-Slowakei und andererseits nach Iwanowice (Bez. Miechów), Počapy (Bez. Zoločiv), Perediwanie (Bez. Peremyšlany) und Chłopy dei Rudky (alle in Gräbern) gelangten. Für typologisch älter halten wir diejenige Form, dessen Blechteil einen glatten Streifen mit parallellaufenden Längstseiten bildet (Iwanowice, Počapy I) und für typologisch jünger wiederum diese Form, deren Blechteil einem stark vergrösserten Weidenblatt mit einer plastischen Längstrippe ähnelt (Perediwanie, Počapy II, Chłopy, Stubło).

Eine andere, für die Aunjetitzer Kultur in Böhmen, Mähren und Niederösterreich besonders typische Form bilden Noppenringe aus Bronzedraht, welche in Jaktoriw (Bez. Peremyšlany — Hügelgrab I) und Čechy (Bez. Brody — Grabfund) gefunden wurden.

Zu ihnen gesellen sich: ein Halsring aus Bronzeblechspiralen

und Steinperlen (Počapy I — Grab I), ein Flachbeil mit Randleisten (Ost-Galizien — Einzelfund), ein Armring mit einem fast runden Querschnitt (Balyči, Bez. Mostyska — Hügelgrab VII, a), ein Dolchfragment mit einem flachrombischen Querschnitt (dortselbst) und eine zyprische Schleifennadel (Putiatynci, Bez. Rohatyn — Grabfund?).

Weniger typisch, doch der I. Bronzezeit wohl angehörend, da durch obgenannte Bronzen datiert, sind runde Scheibchen aus Bronzeblech (Počapy I — Grab I), eine blattförmige Pfeilspitze aus Bronze (dortselbst — Grab III), ein Ohrring aus einfachem Bronzedraht (dortselbst—Grab II) sowie auch eine bronzene flache Pfeilspitze mit Widerhaken (Belzec, Bez. Zoločiv).

Mit den obgenannten Bronzen vom Aunjetitzer Typus wurde bis nun noch keine typische Aunjetitzer Keramik gefunden, was aber als ein schlagender Gegenbeweis keinesfalls angesehen werden kann, da in den bis jetzt sicher bestimmten Gräbern der Aunjetitzer Kultur in Polen keramische Funde nur äusserst selten vorkommen. Eine einzige kleine Tonscherbe aus Jaktoriw (Hügelgrab I) scheint wohl von einem typischen Aunjetitzer Napf herrühren, ist aber sonst viel zu klein, um aus ihr weitgehende Schlüsse auf eine Immigration ziehen zu können, obwohl eine solche ethnische Bewegung von Schlesien her nach Osten ihre Vorgänger bereits in den Trägern der älteren Bandkeramik längst des San — und Dnister-Flusses an die Bukowiner Grenze (Kołodnycia — Bukiwna — Nezwyska — Torskie) haben könnte.

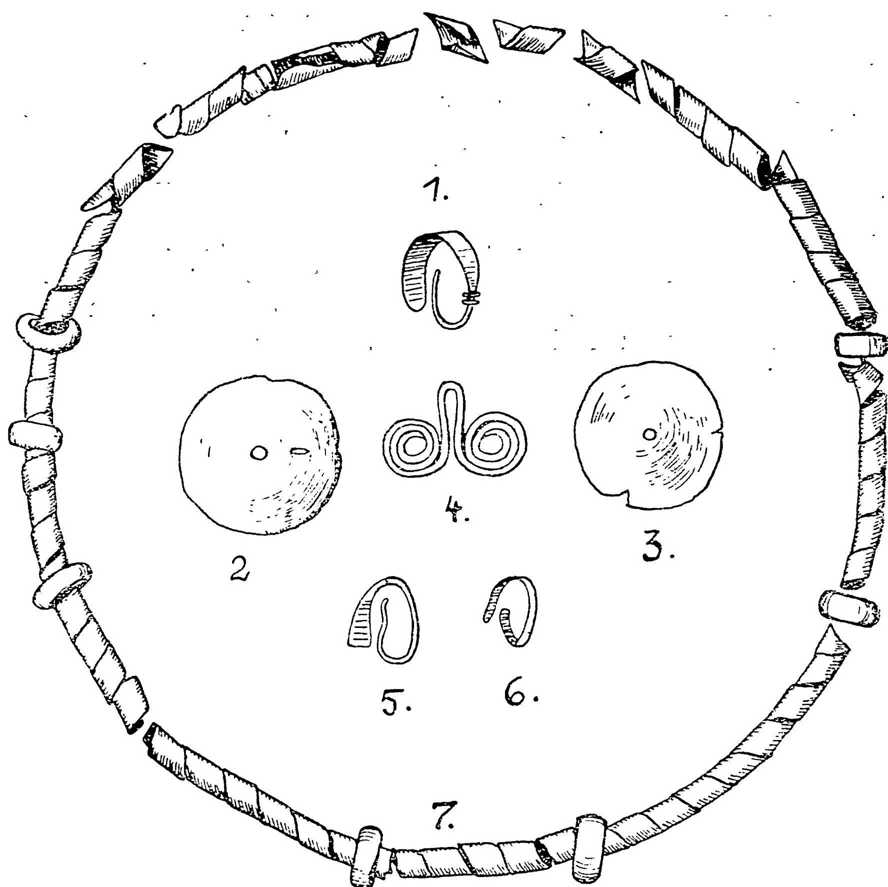
Da die Gräber mit Bronzen vom Aunjetitzer Typus in Ost-Galizien an einigen Orten (Jaktoriw, Balyči) zusammen mit den in Schnurkeramik ausgestatteten Hügelgräbern auftreten, ja sogar in der letztgenannten Ortschaft Aunjetitzer Bronzen zusammen mit einer Schnuramphora in einem Hügelgrab (VII, a) gefunden wurden, so liegt eine Schlussfolgerung sehr nahe, dass wenigstens ein Teil (ein jüngerer) von den bis nun für äneolitisch geltenden Hügelgräbern mit Schnurkeramik der I. Bronzezeit zuzuzählen sei, worzuf bestimmte Andeutungen bereits im Mutterlande der Aunjetitzer Kultur nicht fehlen.

Da nun weiter als bewiesen gilt, dass das Volk der Schnur-Hügelgräber in Ost-Galizien noch die Träger der bemalten Tripolje-Keramik antraf und dieselben von dort verdrängte, so muss auch der jüngste Typus dieser Keramik (Košyliwci — Bilče — Bučač) als frühbronzezeitlich betrachtet werden. Als solchen hält ihn unter anderen auch O. Menghin in seiner chronologischen Tabelle (Weltgeschichte der Steinzeit).

Mit den Schnur-Hügelgräbern sind auch die Steinbeile vom

Fatjanover Typus sowie ein grosser Teil von anderen durchbohrten Steinbeilen gleichzeitig. Schliesslich gehört der I. Bronzezeit bestimmt auch eine Anzahl von Kupfer-Beilen und-Äxten.

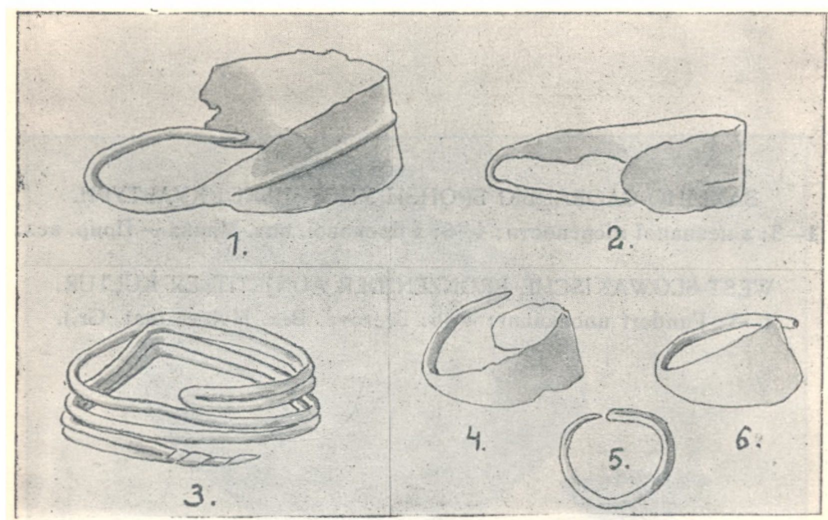
Eine kartographische Darstellung sämmtlicher obgenannten frühbronzezeitlichen Funde enthüllt nun ein gänzlich verschiedenes Bild, als jenes, welches uns bisjetzige archäologische Karten von Galizien bieten. Das Land scheint auch noch während der beginenden Bronzezeit ziemlich dicht besiedelt zu sein, so dass von einer grösseren Emigration infolge einer anhaltenden Dürre in die ukrainischen Steppen höchstwahrscheinlich keine Rede sein kann. Im Gegenteil, letzte Ausgrabungen von T. Sulimirski in der Gegend von Sambir und Drohobyč haben sichere Spuren von einer entgegengesetzten Migration festgestellt, worauf die von ihm zum erstenmal gefundenen Hügelgräber mit Ockerbestattung positiv schliessen lassen.

Таблиця I. — Tafel I.

БРОНЗИ УНЄТИЦЬКОГО ТИПУ З ГРОБУ I. У ПОЧАПАХ, ПОВ. ЗОЛОЧІВ.

BRONZEN VOM AUNJETITZER TYPUS AUS DEM I. GRAB IN POČAPY, BEZ. ZOLOČIV.

Таблиця II. — Tafel II.

ЗАХІДНО-СЛОВАЦЬКІ БРОНЗИ УНЄТИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ.
1—3: з незнаної місцевости; 4—6: з Брезової, пов. Миява — Прир. вел.

WEST-SLOWAKISCHE BRONZEN DER AUNJETITZER KULTUR.
1—3: Fundorf unbekannt; 4—6: Brezová, Bez. Myjava (nat. Gr.).

Таблиця II. — Tafel II.

ГАЛИЦЬКІ ГРОБОВІ ПАМЯТКИ УНЄТИЦЬКОГО ТИПУ.
Посередині скорчений скелєт з Якторова (могила I.) — ліворуч його палець з бронзовим перстенем — праворуч фрагменти трьох ковтків із знищеного гробу на надмі в Почапах.

GRABFUNDE VOM AUNJETITZER TYPUS AUS OST-GALIZIEN.
In der Mitte ein Hocker aus Jaktoriv, Bez. Peremyšlany (Hügelgrab I.) — links sein Finger mit einem typischen Noppenring — rechts Fragmente von zwei Noppenhängespiralen und einem Orring aus einem zerstörten Grab in Počapy, Bez. Zoločiv.

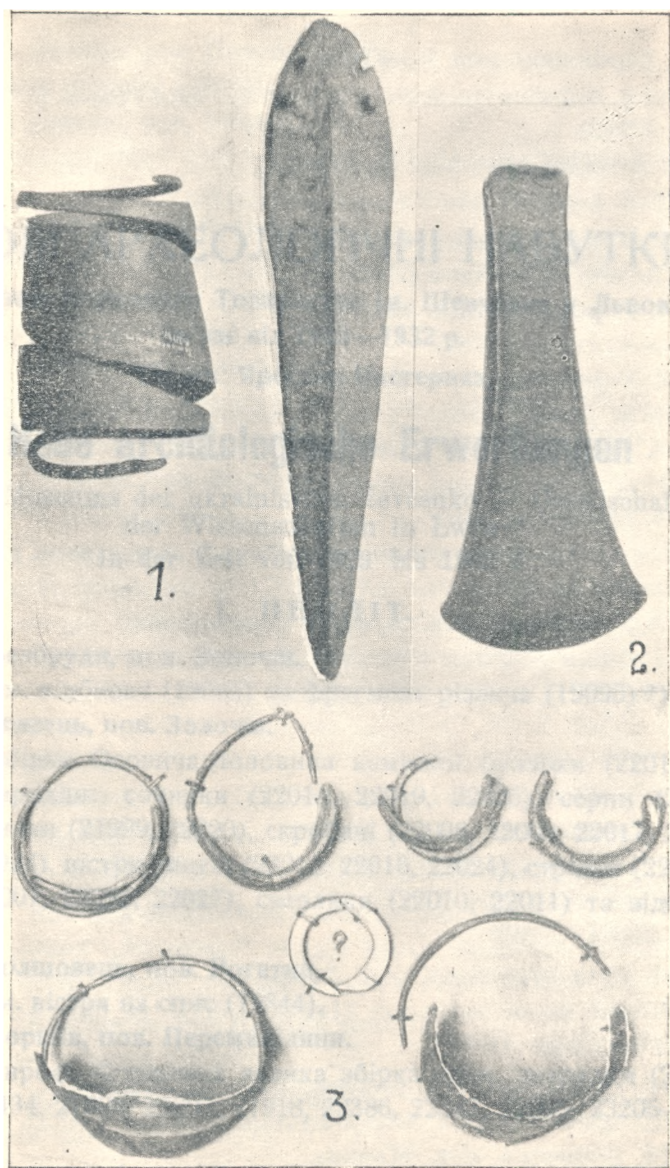
Таблиця III. — Tafel III.

КЕРАМІКА З МОГИЛ І. БРОНЗОВОЇ ДОБИ.

1. Баличі, пов. Мостиська (могила VII, a) — 2. Якторів, пов. Перемишляни (могила II) — 3. Якторів, пов. Перемишляни (могила IV).

HÜGELGRÄBER-KERAMIK DER I. BRONZENZEIT IN OST-GALIZIEN.

1. Balyči, Bez Mostyska (Hügelgrab VII, a) — 2. Jaktoriv, Bez. Peremyšlany (Hügelgrab II.) — 3. Jaktoriv, Bez. Peremyšlany (Hügelgrab IV.).

Таблиця IV. — Tafel IV.

БРОНЗОВІ НАХІДКИ УНЄТИЦЬКОГО ТИПУ.
1. Браслет та штилєт з Камінки Струмилової. — 2. Плоска сокирка з незнаної місцевости Галичини. — 3. Ковтки з гробу у Передіваню, пов. Городенка.

BRONZE-FUNDE VOM AUNJETITZER TYPUS AUS OST-GALIZIEN.
1. Spiralarmring und Dolch aus Kaminka Strumylova. — 2. Flachbeil mit Randleisten aus unbekanntem Fundort. — 3. Ohrringe aus Peredivanie, Bez. Horodenka.

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ НАБУТКИ

Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929—1932 р.

Подав: **Ярослав Пастернак.**

Neue archäologische Erwerbungen

des Museums der ukrainischen Ševčenko — Gesellschaft der Wissenschaften in Lwiw in der Zeit von 1929 bis 1932 J.

I. НЕОЛІТ.

1. Безбруди, пов. Золочів.

Крем. відбивач (19085) та фраґмент різакча (19096) *).

2. Белзець, пов. Золочів.

Із збірки Осовича: половина камінної булавки (22013) та крем. знаряддя: сокирки (22014, 22019, 22025), серпи (22000, 22023), пилки (21999, 22020), скробачі (22008, 22009, 22017, 22018, 22021, 22028), вістря списів (22012, 22016, 22024), стрілки (22001—22005, 22007, 22022, 22027), сверлики (22010, 22011) та відбивач (20797).

3. Болшовець, пов. Рогатин.

Крем. вістря на спис (19844).

4. Боршів, пов. Перемишляни.

Від проф. Фотинюка велика збірка крем. знаряддя (20773, 20862, 21434, 21696, 21697, 21918, 22386, 22387, 22996, 23205—207, 23336).

5. Борщовичі, пов. Львів.

Крем. півспинковий ніж (20165).

6. Бродки, пов. Львів.

Крем. скробач (20887).

7. Будилів, пов. Бережани.

Крем. сокирка двостінна (21827).

*) У скобках подані катальоґові числа.

8. Вербилівці, пов. Рогатин.

Крем. ядрище та лезо сокирки чотирикутньої в перекрою (22981, 22982).

9. Вікнини малі, пов. Кремінець.

Крем. сокирка двостінна, груба (21861).

10. Вовче, пов. Перемишль.

Глиняна прясличка (20283).

11. Городилів, пов. Золочів.

Крем. серп (19480).

12. Городниця, пов. Городенка.

Крем. різак (21955) та збірка атипічного знаряддя (20897).

13. Гребенці, пов. Жовква.

Лезо крем. сокири двостінної (22980).

14. Грубешівщина.

Збірка дрібного череп'я балтійської культури з городища „Волинь" (22521).

15. Гумниська, пов. Камінка Струмилова.

Із збірки Мирона й Василя Матвієйків кремінне знаряддя: скробачі (18767, 19533, 19538, 21331, 21660, 21662, 21968) різаки (19540, 21663, 21970, 22111), свердел (21969), стрілки (19534, 19535, 19539, 21967, 22709), пилки (21659, 22707, 22708), фраґмент серпа (19469), фраґмент вістря на спис (19404), відбивачі (21661, 22748), лупаковий брусок (18785), глиняна пряслічка орнам. (22110), череп'я глиняного посуду (18768, 19541) та багато дрібного крем. знаряддя (18772, 18786, 19405, 19536, 19537, 20893, 20973, 21664, 21709).

16. Гута Щирецька, пов. Львів.

Збірка крем. знаряддя (18547, 18894) та фраґмент зернотерки з пісківця (18892).

17. Деревична, пов. родзинський (Підляшшя).

Дві крем. сокирки, чотирикутні в перекрої (18922, 18923).

18. Добрусин, пов. Жовква.

Крем. сокирка двостінна (21721) та скробач (21297).

19. Долина, пов. Товмач.

Горщок глиняний, цілий (20824); при ньому знайдено трохи дрібних вугликів, лупаних звір'ячих костей, зломане кістяне шило(?), встромлене в грубшу кість та кусок перепаленого пісківця.

20. Завадів, пов. Яворів.

Збірка крем. знаряддя (18760).

21. Задвіре, пов. Перемишляни.

Крем. різачок (18755).

22. Залесці, пов. Бібрка.

Крем. скробач (23333) та два знаряди неозначеного вжитку (21332).

23. Залуче, пов. Борщів.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (22560).

24. Запитів, пов. Львів.

Крем. пилка (20514).

25. Звенигород, пов. Бібрка.

Крем. сокирка мініятюрна (22762), скробач (22938), ядрище (18738) та збірка іншого знаряддя (22680, 23144, 23259).

26. Звертів, пов. Жовква.

Крем. різак (20540).

27. Зимно, пов. Володимир волинський.

Череп людський (21171) знайдений разом із череп'ям глиняного посуду (21172), крем. сокирка (22685), крем. серп (23096), скробач (22686), різаки (22687, 22689, 23097), кістяне шило (22690) та багато череп'я глиняного посуду (21175, 22440, 22525, 23107, 23108).

28. Ізби, пов. Грибів.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (20474).

29. Камінка волоська, пов Рава руська.

Крем. знаряддя з присілку „Ператин" (20706).

30. Камінка лісова, пов. Рава руська.

З надми „Милявок" збірка крем. знаряддя (19037, 19263, 20498, 20595), з поля „Мерищів" крем. згребло (18739).

31. Кам'янець подільський (повіт).

Крем. стрілка (20282).

32. Капустинці, пов. Борщів.

Крем. долотце (18816).

33. Кобиловолоки, пов. Теребовля.

Крем. сокирка (23071), клин (23072), серп (23074) та фраґменти іншого знаряддя (23073, 23305, 23306).

34. Козина, пов. Скалат.

Крем. вістря на спис (22134) та пісківцева прясличка (20451).

35. Копачинці, пов. Городенка.

Фраґмент крем. сокирки, чотирикутньої в перекрої (19303).

36. Краснолука, пов. Кремянець.

Крем. сокирка двостінна, плоска (20614).

37. Кремянець (повіт).

Три крем. короткі пилки (20615).

38. Кречів, пов. Володимир волинський.

Збірка крем. знаряддя (23104—23106) та череп'я (23103) і кварцитова куля-розтирач (21177).

39. Кудерявці, пов. Камінка струмилова.

Збірка різного кремінного знаряддя (19087—19091, 19231, 20571).

40. Кукизів, пов. Львів.

Дві крем. пилки (20426).

41. Лагодів, пов. Перемишляни.

Фраґмент крем. пилки (20515).

42. Липина, пов. Жовква.

Збірка крем. знаряддя та череп'я глиняного посуду (19307, 22098, 22121).

43. Лисівці, пов. Заліщики.

Крем. стрілки (23063) та фраґменти іншого знаряддя (23064).

44. Літовиж, пов. Володимир волинський.

Збірка крем. знаряддя (23114) та череп'я глиняного посуду (23112).

45. Лозина, пов. Городок.

Дрібне крем. знаряддя (18753, 20765).

46. Лубяна, пов. Львів.

Фраґмент крем. серпа (20516).

47. Любеля, пов. Жовква.

Збірка крем. знаряддя (20570, 21344, 22109) та черепків дрібних, неорнаментованих (19373, 19662, 21345).

48. Людвищі, пов. Крем'янець.

Крем. знаряддя (20906).

49. Львів.

З Кайзервальду крем. знаряд (19311), із Кульпаркова крем. рилець (18756), із Левандівки фраґмент крем. вістря на спис (21469), із Погулянки крем. скробач (22285), із невідомого місця крем. різак (21819).

50. Маріямпільський повіт (Литва).

Ґранітова зернотерка (18924).

51. Маркопіль, пов. Броди.

Крем. ядрище (19279).

52. Мервичі, пов. Жовква.

Фраґмент крем. серпа (20517).

53. Миколаїв над Дністром, пов. Жидачів.

Два фраґменти крем. різачків (22093).

54. Микуличі великі, пов. Володимир волинський.

Крем. стрілка з ніжкою та опущеними крильцями (22688).

55. Милошовичі, пов. Львів.

Крем. скробач та різак (23160).

56. Млиниська, пов. Володимир волинський.

Збірка череп'я глиняного посуду з піскової надми (23111).

57. Молників, пов. Володимир волинський.

Крем. долото, чотирикутне в перекрої (22684).

58. Монастирець, пов. Рудки.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (19258).

59. Монастирок, пов. Рава руська.

Крем. сокирка, прямокутня в перекрої (19713).

60. Невір, пов. Пинськ.

Крем. свердел із відщипку (20504).

61. Незнанів, пов. Камінка струмилова.

З поля „помірки" крем. ядрище (20315) та кільканадцять відщипків із слідами оброблення (19292).

62. Нестаничі, пов. Радехів.

Крем. скробач (19073) та дрібніше знаряддя (19074).

63. Нивиця, пов. Радехів.

Крем. різак (19918).

64. Озеро Нобель, пов. Пинськ.

Крем. сокирка в початковому обробленні (20500).

65. Новосілка лісна, пов. Золочів.

Збірка крем. знаряддя (21915).

66. Олесько, пов. Золочів.

Крем. сокирка, прямокутня в перекрої (22256).

67. Опака, пов. Дрогобич.

Велике крем. вістря на спис (23334).

68. Осталці, пов. Тернопіль.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (19261).

69. Перемишляни.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (21241) та фраґмент леза другої подібної сокирки (з гори „Фудор").

70. Підбірці, пов. Львів.

Фраґмент глиняного товчка (20541).

71. Піддубці, пов. Рава руська.

Фраґмент леза крем. сокирки, мабуть чотирикутньої в перекрої (20313) та збірка різного знаряддя (18776, 20314).

72. Піски, пов. Львів.

Фраґмент крем. серпа (18777) та пилочки (19232).

73. Погорільці, пов. Перемишляни.

Фраґмент крем. серпа (20771).

74. Полонне, пов. Луцьк.

Два крем. трикутні долотця (20505).

75. Полтва, пов. Перемишляни.

Крем. скробач (23122) та фраґменти крем. різачків (21876).

76. Поршна, пов. Львів.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (19157), вістря на стрілу (19735), два скробачі (19736) та збірка іншого знаряддя (19734, 19737, 21916).

77. Почапи, пов. Золочів.

З великої піскової надми крем. знаряддя: 20 стрілок (20152, 20154, 20349, 21987), 3 мікролітичні голки (21988), та багато іншого (18770, 19771, 19874, 20153, 20277, 20798, 21993, 23076), лупаковий брусок (21994), два фраґменти кварцитових лощил (18769), глиняні прясличкй (19460, 20277, 20798), кружочки з обточених глиняних черепків (19461) та збірка череп'я (19445, 19456) і камінного знаряддя (19446).

78. Рафалівка, пов. Луцьк.

Крем. конкреція з природною дірою, що служила мабуть за знаряд (20499).

79. Рудники, пов. Жидачів.

Крем. пилочка (19909).

80. Рудно, пов. Львів.

Пісківцева сокирка, приблизно чотирикутня в перекрої (20563).

81. Рудно, пов. родзинський (Підляшшя).

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (18921).

82. Салаші, пов. Рава руська.

Крем. сокирка, двостінна (19260).

83. Селиська, пов. Мостиська.

Черепки та обмазка із селища „Вороній луг“ (22121).

84. Ситіхів, пов. Львів.

Крем. сокирка, чотирикутня в перекрої (22913).

85. Скнилів, пов. Львів.

Фраґмент крем. сокирки (18995).

86. Скоморохи, пов. Сокаль.

Крем. знаряддя (18749).

87. Скоморохи, пов. Теребовля.

Фраґмент великого крем. різака та аморфний скробач (20495).

88. Сороки, пов. Коломия.

Крем. відбивач кулистий, з площинками відбивання (21950).

89. Старгород, пов. Сокаль.

Фраґмент ретушованого крем. знаряду та крем. відбивач (23393).

90. Теребовля.

Довший крем. ніж із відщипку, трапезового в перекрою, дрібно ретушований по обох боках — знайдений на „Підзамку" біля скелету в глибині 150 цм. Біля небіжчика було ліплене випалене огнище (21341).

91. Тростянець, пов. Яворів.

Збірка крем. знаряддя з піскових надм на присілку „Крушини" (18563, 18564, 19075, 19076, 19084, 19324, 19647, 19845, 20123, 20769, 21923, 23203, 23204).

92. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Крем. клин з ядрища, згрубша облупаний (23256).

93. Хабарище (Полісся).

Крем. стрілка трикутня, знайдена над Гнилим Озером (21995).

94. Хильчиці, пов. Золочів.

В землянці на пісковій надмі викопав автор 26 черепків кераміки надбужанської культури, 4 звірячі кістки, 3 необроблені кремінці, кістяне плоске шило та кістяне долотце (21925—21926). Рівночасно знайдено на поверхні надми крем. знаряддя: фраґмент пилки, долотцевату стрілку та круглаву скробачку (22066).

95. Хлопятин, пов. Сокаль.

Крем. сокирка коротка із широким вахляроватим лезом (19284).

96. Ходоси, пов. Рівне.

Крем. сокирка прямокутна в перекрої, із смугастого сирівця (23319).

97. Яблонів, пов. Копичинці.

Крем. сокирка двостінна груба, з гладженим лезом (18928).

98. Яблонівка, пов. Камінка струмилова.

Збірка крем. знаряддя: спис (23051), сокирка прямокутна в перекрої, з слідами гладження з усіх боків (23052), пилка мала (23053), пилка більша (23054), скробач із грубого відщипку, кругом залусканий (23055), скробач у формі папужого дзьоба (23056), скробач півкруглий (23057), три фраґменти серпів (23058), три малі різачки (23059), два відбивачі (23060).

II. ЕНЕОЛІТ.

а) Мальована кераміка.

99. Вихторів, пов. Станиславів.

Череп'я глиняного посуду та половина камінної зернотерки з поля біля дочерної церкви, над печерою, де свого часу др. А. Чоловський знайшов мідяні предмети (19364—65).

100. Голіград и, пов. Заліщики.

Череп'я глиняного посуду з поля „Вигошів" (19295).

101. Жнибр оди, пов. Заліщики.

Крем. сокирка прямокутня в перекрої, з культури мальованої кераміки (19259).

102. Заліщики.

З цегольні баронової Турнав „шведський шелом" (20181), цілий горщик (20433), фраґмент мисочки та крем. різак (19371).

103. Касперівці, пов. Заліщики.

Череп'я глиняного посуду (19300) та два крем. знаряди (19299).

104. Козина, пов. Скалат.

Череп'я глиняного посуду (20428).

105. Кошилівці, пов. Заліщики.

З поля „Обоз" цілий глиняний глечик (18714), глиняний тягарець (18715) та череп'я глиняного посуду (18716).

106. Лисичники, пов. Заліщики.

Череп'я глиняного посуду (19306).

107. Лисівці, пов. Борщів.

Мотика з оленячого рогу (20429).

108. Незвиска, пов. Городенка.

Череп'я глиняного посуду (19309) та 12 крем. знарядів (19310).

109. Новосілка Костюкова, пов. Заліщики.

Череп'я глиняного посуду (19293) та 6 крем. знарядів із поля „Вепрів" (19294).

110. Скоморохи, пов. Бучач.

Глиняна амфора з двома прямовисно проколеними ушками (21714).

111. Скоморохи, пов. Теребовля.

Крем. різак (20886).

112. Слобідка янівська, пов. Теребовля.

Збірка крем. знаряддя з кременярської робітні (23214).

113. Сокіл, ad Крилос, пов. Станиславів.

Череп'я глиняного посуду (19366) та крем. скробач (19367).

114. Шупарка, пов. Борщів.

Глиняна обмазка із землянки мальованої кераміки (? — 18929).

б) Топірці камінні.

115. Белзець, пов. Золочів.

Сокирка камінна мініятюрна, зроблена з перебитого топірця із спущеним униз лезом (22006), половина топірця з амфіболіту (? — 21917) та опуковий молоток, приблизно трикутній (22026).

116. Володимир волинський.

Топір камінний у початковому оброблені, без діри (21174).

117. Волсвин, пов. Сокаль.

Топорець камінний ютляндського типу з опущеним униз лезом (19146).

118. Ворохта, пов. Надвірна.

Топорець камінний чорний із звуженим округлим обухом та обтовченим лезом (21866).

119. Гаї дітковецькі, пов. Броди.

Фраґмент діоритового топірця чотирикутнього в перекрої (19463).

120. Горигляди, пов. Товмач.

Топорець камінний, знайдений під лісом „Березина" (20823).

121. Гумниська, пов. Камінка струмилова.

Три фраґменти камінних топірців із поля „Копанє" (19532, 20424).

122. Гута щирецька, пов. Львів.

Діябазовий (?) топорець (18893).

123. Залуче, пов. Борщів.

Топорець камінний, дуже звітрілий, круглавий у перекрої (22561).

124. Кадлубиска, пов. Броди.

Топорець діябазовий, мигдаловидний, чотирикутній у перекрої, знайдений на торфовиську (22791).

125. Кальварійський повіт (Литва).

Два камінні топірці (18915—16).

126. Камінка лісна, пов. Рава руська.

Топорець камінний із звуженим обухом, з присілку „Ператин“ (19262).

127. Козина, пов. Скалат.

Фраґмент діябазового топірця з поля „Коло рукатого“ (20449).

128. Кропивщина, пов. Володимир волинський.

Топорець діоритовий мигдаловидний, знайдений у могилі, лезо ширше від обуха, спущене вниз (22425).

129. Ланівці, пов. Кремянець.

Топорець ґранітовий перебитий, з наново заокругленим обухом та надверченою дірою (20613).

130. Литва.

Топорець сієнітовий (?), прямокутній у перекрої, з відбитим обухом та надверченою новою дірою (18919).

131. Любеля, пов. Жовква.

Топорець камінний, мигдаловидний, прямокутній у перекрої, з загостреним обухом (22108).

132. Львів.

Топорець камінний (фраґмент від леза), знайдений на „Гицлівській горі“ (21415).

133. Маріямпільський повіт (Литва).

Булавка пісківцева (18913), топорець базальтовий (18914), топорець діябазовий (18917) та топорець базальтовий (?) двобічний (18918).

134. Милошовичі, пов. Львів.

Половина топірця з кристалічної скали (23159).

135. Милуші, пов. Луцьк.

Топорець камінний, видовжено-мигдаловидний, знайдений над Стиром (21989).

136. Новосілка костюкова, пов. Заліщики.

Фрагмент камінного топірця, з поля „Глинки“ (19265).

137. Петрівка, пов. Володимир волинський.

Фрагмент камінного топірця (від леза) мигдаловидного типу (21176).

138. Плотича, пов. Бережани.

Топорець камінний північного типу з розширеним лезом (21716).

139. Плянта (фільварок), пов. родзинський (Підляшшя).

Топорець ґнайсовий (?) мигдаловидний із розширеним лезом та надверченою дірою (18920).

140. Полтва, пов. Перемишляни.

Половина камінного топірця від обуха (23122).

141. Почапи, пов. Золочів.

Топорець камінний із рівним сподом та вигнутим обухом (19447).

142. Скнилів, пов. Львів.

Фрагмент діоритового топірця (20473).

143. Словіта, пов. Перемишляни.

Топорець сієнітовий (?) північного типу, з гори „Закопані“ ((21893).

144. Сороки, пов. Коломия.

Молоток камінний просверлений, неформений (21949).

145. Стрелці, пов. Маріямпіль (Литва).

Топорець сієнітовий, круглаво-чотирикутній у перекрої (18912).

146. Тростянець, пов. Яворів.

Фрагмент топора з вибухової зеленкуватої скали, прямокутній у перекрої, з легко випуклим сподом і верхом (18817), та фрагмент меншого топірця з того самого матеріялу (23202) — оба знайдені на пісках на „Крушинах“.

147. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Фрагмент камінного топірця від обуха, із шорсткою поверхнею (23257).

148. Щирець, пов. Рава руська.

Топорець діябазовий чорний, заокруглено-прямокутній в перекрої, з легко вниз опущеним лезом (18793).

III. БРОНЗОВА ДОБА.

149. Белзець, пов. Золочів.

Мотичка лупакова форми шевського копита, жовтавої краски, знайдена на „Хлопському загатю" (22015).

150. Волсвин, пов. Сокаль.

Топорець діоритовий мініятюрний, фатянівського типу (20590).

151. Звенигород, пов. Бібрка.

Фраґмент базальтового (?) топірця фатянівського типу, від обуха, з поля „Великі" (22761).

152. Ниновичі, пов. Сокаль.

Амфорка глиняна кулиста, неорнаментована, з циліндричною, легко розхиленою шийкою та двома гостро зігненими ушками коло її насади, знайдена біля скелету в цегольні (23392).

153. Підляшшя (?).

Глиняний посуд лужицької культури: амфорка (18927), горнятко (18925) та черпачок (18926).

154. Поршна, пов. Львів.

Цельт бронзовий, сильно патинований, з ушком та легко викроєною тулійкою, знайдений „На могилках" (22793).

155. Почапи, пов. Золочів.

Інвентар трьох гробів із розкопок автора на погребищі унетицького типу серед піскової надми: г р і б I.: добре збережений людський череп із зеленими плямами від патини (21928), кістяне шило (21929) та бронзові прикраси: три перстенці, два бляшані кружочки з діркою до пришивання, подвійна дротяна спіралька, нашийник із бляшаних спіральок і 7 камінних кораликів (21936); — г р і б II: кусок бронзового дротяного ковтка та кістяне шило (21934); — г р і б III: бронзова листовидна стрілка (21935).

156. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Череп'я глиняної кулистої амфори двоухої, з розораної скелетової могили (23079).

157. Якторів, пов. Перемишляни.

Інвентар двох гробів, із розкопок автора в митрополичому лісі: м о г и л а I: фраґменти людського черепу (23034), бронзовий дротяний перстень із пальця небіжчика (23035) та кремінний рилець і стрілка з насипу (23033); — м о г и л а II.: глиняне горнятко з малим ушком та кулистим дном, прикрашене шнурковим орнаментом (23542), — м о г и л а IV: глиняне

горнятко з тасьмовим ухом, прикрашене шнурковим орнаментом (23369) та кремінний різак ретушований, що лежав біля нього (23370).

158. Невідома місцевість східньої Галичини.

Скарб бронзовий: велика спіраля з чотирикутньої в перекрої штабки, з перестромленим посередині окремим ґудзом (промір 155 мм), гривна неорнаментована з круглої штабки, 124 мм. у промірі (кінці тонші, не доходять на 4 мм. до себе), подібна гривна грубша із стуленими кінцями, 83 мм. у промірі (22946).

IV. ГАЛЬШТАТСЬКА ДОБА.

159. Белзець, пов. Золочів.

З погребища висоцької культури (збірка Осовича): 14 виробів керамічних (22029—22041, 22044), прясличка вапнякова (22042), половина пряслички глиняної (22043) та бронзи: бритва (22045), спіральний браслет (22046), ґузик з ушком (22048), глиця з широкою головкою (22049), лита штабка сирівцю (22050).

160. Володимир волинський.

Мала глиняна посудина, чорна, гладжена, прикрашена укісними рисками на плечах черевця, 78 мм. висока, знайдена у відпадковій ямі на передмістю „Шкартані" (23047).

161. Келчев, пов. Соколів (Полісся).

Скарб бронзовий: чотири спіральні нараменники та два масивні наголінники, яких кінці головчасто розширені та заложені за себе (18906—18911).

162. Козина, пов. Скалат.

Глиця бронзова скитська з круглою головкою (22135).

163. Кречів, пов. Володимир волинський.

Два черепки глиняного посуду висоцької культури (19795).

164. Підвисока, пов. Городенка.

Браслет бронзовий, орнаментований, отворений (19478).

165. Почапи, пов. Золочів.

З висоцького селища на пісковій надмі: горщик цілий, 175 мм. високий (23075), половина кухлика (19462), фраґменти глиняних тарілок (19458), збірка череп'я (19507), бронзова скитська стрілка (19510), браслет із бронзового дроту (19502), ковток бронзовий (19509) та збірка дрібних фраґментів бронзових (19511, 23077) і залізних (19504—06).

V. ЛЯТЕНСЬКА ДОБА.

166. Володимир волинський.

Фібула залізна з обломаною шпилькою, знайдена в землянці (ямі) на селищі „Зимно“ (22426).

167. Гринів, пов. Бібрка.

З вандальського погребища пізньої лятенської культури: попельниця глиняна (20722), залізний меч погнений (20752), острога ґузикового типу (20756), умбо (20755), два вістря на списи (20753, 21283), спряжка (20757), два ножики (20754), частина ланцюшка до меча (20759) та дві половини клямрів до поясу (20758) — все залізне.

VI. РИМСЬКА ДОБА.

168. Белелуя, пов. Снятин.

Золота монета Гонорія (18901) та вінець великої посудини (Krausengefäss) з филястим гребеневим орнаментом (21093).

169. Білобожниця, пов. Чортків.

Монета бронзова Траяна (23118).

170. Борочиці, пов. Горохів.

Дванадцять срібних денарів із скарбу (20007, 22056), описаного у попередньому томі „Записок НТШ.“.

171. Великополе, пов. Городок ягайлонський.

Срібний денар Фавстини Августи (19312).

172. Волинь.

З незнаної місцевости мосяжна римська монета (22963).

173. Володимир волинський.

Мисочка гостро профільована, знайдена у відпадковій ямі на передмісті „Шкартані“ (23048).

174. Гадинківці, пов. Копичинці.

Срібний денар М. Антоніна Августа (20725).

175. Галичина.

Збірка срібних денарів із незнаних місцевостей (20288, 20597, 21846, 21952, 22394).

176. Городятичі, пов. Городок ягайлонський.

Срібний денар нечиткий (19072).

177. Гринів, пов. Бібрка.

З вандальського погребища часу біля народж. Христа: три глиняні посудини (21282, 21713, 21881), п'ять фібул дуже профільованих (20743—44), вістря на спис (20742), вісім ножиків (20741, 21285), ключ (21285), три спряжки (20745), чотири фраґ-

менти клямрів до ременів (20746), два колісцятка гранчасті (20747), частина окуття (21286), цинковий (?) кружочок (21287), чотири глиняні пряслички (20748, 21882).

178. Гумниська, пов. Камінка струмилова.

Фрагмент камінної матриці римської (?) доби (18773).

179. Дідилів, пов. Камінка струмилова.

Срібний денар Коммода (23078).

180. Долина, пов. Товмач.

Срібний денар Траяна (20825).

181. Ернсдорф, пов. Бібрка.

Срібний денар Гадріяна (20472).

182. Залесці, пов. Бібрка.

Збірка череп'я ґотської кераміки (20340) та глиняна прясличка (20341) з ям у верстві лімоніту.

183. Залуче, пов. Борщів.

Срібний денар Гадріяна (18729).

184. Зимно, пов. Володимир волинський.

Із селища за рікою: горщик глиняний (22428), у якому було кістяне вістря на спис (22430), половина горщика з цілим профілем (22429), мініятюрне глиняне горнятко (23049), та фраґмент глиняної пряслички (22439); з „Городища": великий глиняний горщок (23094) та половина кухлика (23095).

185. Кам'янка, пов. Скалат.

Срібний денар М. Антоніна Пія (21938).

186. Кобиловолоки, пов. Теребовля.

Збірка череп'я „ґотської" кераміки (23318).

187. Красне, пов. Скалат.

Срібний денар Траяна (21940).

188. Лісок, пов. Камінка струмилова.

Срібний денар Доміціяна (22637).

189. Мечищів, пов. Бережани.

Срібна монета консулярна (18741).

190. Новосілка костюкова, пов. Заліщики.

Збірка череп'я „ґотської" кераміки (21849).

191. Підярків, пов. Бібрка.

Срібний денар Гадріяна (18689).

192. Поториця, пов. Сокаль.

Срібний денар нечиткий (21333).

193. Почапи, пов. Золочів.

Збірка фраґментів залізних та бронзових виробів із селища на пісковій надмі (21983—86).

194. Рожиська, пов. Скалат.

Скляний браслет, знайдений на руці скелету над берегом Збруча (23129).

195. Сапогів, пов. Борщів.

Шість монет римських срібних та мідяних із різних нахідок (18730).

196. Середопільці, пов. Радехів.

Срібний денар Гадріяна (22999).

197. Стрілківці, пов. Борщів.

Череп'я „ґотської" кераміки, звірячі кістки, кістяне двобоке шило та куски дерев'яного вугля (20820).

198. Сухостав, пов. Копичинці.

Срібний денар Антоніна Пія Авґуста (21582).

199. Теодорсгоф (біля Туринки), пов. Жовква.

Срібний денар Марка Аврелія (20494).

200. Чортків.

Срібний денар Антонія Пія (20539).

VII. КНЯЖА ДОБА.

201. Балинці, пов. Коломия.

Хрестик бронзовий натільний, двораменний, з ушком (21951).

202. Володимир волинський.

Куски поливаних кафлів із підлоги „старої катедри" на Федорівці (21178), збірка череп'я з корчаг, добутого при вул. Луцькій із глибини півтретя метра (22714) та збірка череп'я з филястим орнаментом із передмістя „Шкартані" (23115).

203. Волсвин, пов. Сокаль.

Прясличка з рожевого волинського лупаку (20590).

204. Глинсько, пов. Жовква.

Череп'я горщика з типовим орнаментом (20972).

205. Грабовець, пов. Коломия.

Шість куфійських дірґемів із скарбу (19477, 19860).

206. Гумниська, пов. Камінка струмилова.

Збірка череп'я з ріки (19363, 19531, 19710, 20425) та з зарослої надми „Копане" (19530).

207. Дуліби, пов. Бучач.

Череп'я горщика з типовим орнаментом (20972).

208. Залуква, пов. Станиславів.

Поливані кафлі з підлоги княжих церков (19368).

209. Звенигород, пов. Бібрка.

Бронзовий stilus до лініювання пергаменту, знайдений на церквищі „На островах“ (22763), пара срібних есоватих заушниць із поля „Загуменне“ (22765), чотири бронзові заушниці того самого типу (18656), фраґмент срібного колісцятка з церквища „На островах“ (22764), ніжка бронзової посудини з того самого місця (22938), дві пряслички з рожевого волинського лупака (22681, 23310).

210. Зимно, пов. Володимир волинський.

Збірка череп'я глиняного посуду (22507, 22524) та залізний топір з дуже розширеним лезом (22427).

211. Корчмин, пов. Рава руська.

Прясличка глиняна княжої (?) доби (19308).

212. Крилос, пов. Станиславів.

Срібний дутий дармовис (20104), половина бронзового енколпіону (20708), збірка череп'я з берегу Лукви вище Підгородя (19362) та з Золотого Току (19369), збірка дрібних предметів (20709, 20821).

213. Лапшин, пов. Бережани.

Срібний кручений перстень із підплитового гробу (20006).

214. Лісок, пов. Камінка струмилова.

Залізна стрілка з крученою шийкою (22636).

215. Літовиж, пов. Володимир волинський.

Збірка череп'я із „Замчиська“ (22520, 23112).

216. Микуличі, пов. Володимир волинський.

З княжої доби (?) камінна куля і брусок із пісковика, з тілопальної (?) могили (22526).

217. Млиниська, пов. Володимир волинський.

Збірка череп'я з піскової надми від сторони Цуцнева (23111).

218. Молників, пов. Володимир волинський.

Череп'я з филястим орнаментом (21177).

219. Новосілка костюкова, пов. Заліщики.

Людський череп із підплитового гробу на полі „Чагор“ (21867).

220. Плісниська біля Підгорець, пов. Золочів.

Збірка череп'я глиняного посуду з городища (19069).

221. Полонне, пов. Луцьк.

Череп'я глиняного посуду (20506).

222. Почапи, пов. Золочів.

Перстенець бляшаний (20636) та череп'я глиняного посуду (19457).

223. Рудники, пов. Жидачів.

Половина бронзового енколпіону (20697).

224. Семенів, пов. Теребовля.

Збірка череп'я з кількох великих корчаг, викопаних на городищі, що на військовому полі вправ (22530).

225. Середопільці, пов. Радехів.

Збірка череп'я глиняного посуду з поля „Корчунок" (23088).

226. Старгород, пов. Сокаль.

Збірка череп'я із замку за Бугом та з городу Голоти (23137).

227. Теребовля.

Прясличка з рожевого лупака (21954).

228. Угнів, пов. Рава руська.

Цілий бронзовий енколпіон, що його носили через кілька поколінь цехмистри ткацького цеху (22416).

229. Цекинівка, пов. Ямпіль (східнє Поділля).

Срібний куфійський діргем, знайдений разом із двома іншими, сьогодні затраченими, при копанні ями у винограднику (21060).

Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Ів. Виговським

Написав ***Андрій Яковлів.***

Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем 1654 р., являється першим і основним актом, що встановив правно-державні, вірніше, м і ж д е р ж а в н і відносини Війська Запорожського з Москвою. Питання про те, який характер з точки погляду міждержавного права мали ці відносини, і по сей день дебатується в літературі та поділяє дослідників на два протилежні табори. В одному знаходяться переважно російські автори, які стоять на позиції, що жадного договору в звичайному значінні цього терміну не було, що Україна 1654 р. „вибрала" собі володаря — московського царя, Олексія Михайловича, склала йому і нащадкам його присягу на „вічне підданство" без жадних умов, а цар з ласки своєї господарської „пожалував" гетьмана і Військо Запорожське деякими привілеґіями, які, як „пожалувані" необмеженим сувереном, могли бути єдиною волею суверена змінені або й скасовані, що й сталося пізніше. В протилежному таборі знаходяться переважно українські автори (з російських Б. Нольде)[1], які дивляться на акт 1654 р., як на справжній двосторонній договір між двома рівноправними контрагентами, яким було встановлено протекторат московського царя над українською державою, признано внутрішню і зовнішню її автономію та означено межі впливів протектора на протеґованого. З точки погляду російських авторів 1654 р. сталося „обєднання" двох частин Руси: Малої і Великої — в одну державу під скиптром московського царя, або й навіть інкорпорація України Москвою; з точки погляду українських авторів, жадного обєднання, тим більше — інкорпорації, не було, Україна

---

[1]) Його: „Очерки русскаго государственнаго права" та: Reflections sur le développement politique de la Russie". в місячн. „Le Monde Slave". 1927 р., кн. III, ст. 343—344.

продовжувала істнувати, як самостійна держава, хоч і обмежена в деякій мірі у своїх міжнародніх відносинах. Для перших авторів договір 1654 р. мав значіння додаткове, значіння тимчасового „пожалування“, що мало своїм джерелом самодержавну, нічим необмежену волю царя, який мав необмежене право скасувати привілеї, які сам дав, причому відібрання чи зміна привілеїв не могла мати жадного значіння на характер і природу основних відносин Москви й України. Для других авторів договір 1654 р. був актом виявлення волі двох рівноправних сторін, актом основним, правна сила й термін істнування якого залежали в рівній мірі від обох сторін.

Як російські, так і українські автори всю свою увагу звертали і всі арґументи базували лише на природі, характері й силі основного договору 1654 р. Тимчасом, крім цього першого договору історія знає цілий ряд послідуючих договорів чи пактів, складених гетьманами Війська Запорожського і московськими царями. Нові договори складалися новообраними гетьманами і відпоручниками московських царів; раніше підписання нового договору обраний гетьман повинен був ствердити присягою своєю основний договір 1654 р.; нарешті, починаючи з 1659 р., присягою стверджувався не автентичний договір 1654 р., а невдала підробка його, фальсифікат, так званий „Переяславський договір“, або „давні статті Богдана Хмельницького“, в московській редакції 1659 р.[2]) Яке значіння мали ці послідуючі договори і яке їх відношення до договору 1654 р.? Коли припустити, що договір 1654 р. дійсно був лише виявленням „царської ласки“, „пожалування“, сила якого залежала єдине від волі царя, тоді чому царі московські вимагали від нових гетьманів ствердження своєю присягою цього акту царської ласки? Чому вони вимагали ще й складання нових додаткових договорів, які своїм змістом притирічили договорові 1654 р., а в дечому просто його касували?

Задовольняючої відповіді на ці питання російські вчені не дають і не можуть дати. Навпаки, з точки погляду українських вчених, відповідь на всі питання дати дуже легко: вона льоґічно випливає з основної тези українських вчених, що договір 1654 р. являється актом виявлення волі двох рівноправних сторін, яким встановлено основні умови правних відносин України та Москви. Ви-

[2]) Див. мою статтю: „Статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р.“ Ювілейний Збірник Київської Академії Наук у честь акад. М. Грушевського. Том. I.

ходячи з цієї тези та маючи на увазі низький рівень правдо-державних концепцій і термінольоґії тієї доби, коли замість абстрактних катеґорій вживали персоніфікуючих форм, коли абстрактне розуміння держави ще не істнувало, а держава персоніфікувалася в особі представника верховної влади — московська держава — в особі царя, Військо Запорожське — в особі гетьмана, — факти ствердження договору 1654 р. і складання додаткових договорів можна пояснити так, що при кожній зміні особи гетьмана договір 1654 р. втрачував одну з договорних сторін, а з нею і свою правну силу; тому необхідно було, по перше, щоб новий гетьман поновив силу договору актом його оголошення, приняття і ствердження присягою, по друге, коли потрібно було зробити зміни в договорі 1654 р. або коли цього вимагала Москва, то для цього необхідно було скласти новий додатковий договір, додаткові „статті“. Таке пояснення, на наш погляд, являється не тільки льоґічним і вповні обґрунтованим, але воно показує нам, наскільки погляд російських вчених на договір 1654 р., як на односторонній акт „пожалування“, являється хибним і не відповідаючим історичній правді.

З огляду на те, що в історичній літературі не звернено належної уваги на факти ствердження послідуючими гетьманами договору 1654 р. та складання нових пактів, я поставив собі завданням дати ряд нарисів про обставини підтвердження договору 1654 р. при послідуючих гетьманах, про нові договорні статті, про їх зміст і правне значіння. Цей перший нарис присвячую виясненню зазначених фактів, що мали місце підчас гетьманства Ів. Виговського.

Міждержавні відносини, що встановилися між Україною та Москвою внаслідок договору 1654 р., лише почасти, і то в загальних рисах, були означені в цьому договорі. Не умови договору впливали на зміст цих відносин, а реальне життя та реальні сили обох держав. Склавши договір, неясний по формі і по змісту, обидві сторони у своїх взаємовідносинах не дуже то дотримувалися його букви. Кожна сторона ставила собі певні завдання і послідовно проводила їх, не звертаючи уваги на договір, навіть, не дуже то дорікаючи одна другій за його порушення. До отвертого конфлікту між сторонами за життя Б. Хмельницького не прийшло, бо завдання, поставлені наразі гетьманом і Москвою, торкалися ріжних сфер і не прийшли до колізії. Б. Хмельницький найбільшу вагу звертав на міжнародню політику, на зносини з іншими державами,

за допомогою яких думав скріпити державне становище України. На внутрішню консолідацію держави, на скріплення її адміністративного устрою, він, порівнюючи, звертав менше уваги. Натомість Москва, не перестаючи слідкувати за політикою Хмельницького, хоч і дорікала іноді йому за неподання інформацій про його міжнародні зносини, але не робила з цього казуса для конфлікту. Зате всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішніх відносин на Україні, її фінансів, економіки, відносин між ріжними станами населення. Численні посольства, які московський уряд висилав на Україну, використовуючи всі можливі для цього приводи, одержували таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати, скільки доходів і з яких джерел збиралося на Україні колись на короля, а тепер на гетьмана, які істнують відносини між козацтвом та старшиною, як ставляться до гетьмана, як поводиться гетьман, і т. ін. Особливу вагу звернула Москва на державні фінанси України та на встановлений договором звязок зібраних доходів з виплатою війську платні за службу. Як відомо, в договорі 1654 р. питання про доходи та про платню війську не було остаточно і ясно вирішено. З одного боку, доходи мали збирати місцеві уряди українські і передавати їх до царського скарбу як грошову данину цареві, а з другого боку цар сам призначив цю данину на заплату війську за „службу". Б. Хмельницький вирішив ці питання дуже просто: замість того, щоб віддавати доходи цареві та від нього одержувати „жалування", він всі доходи наказав збирати до військового скарбу, яким сам і розпоряжав. Таке рішення приносило безпосередні вигоди, але містило в собі небезпеку, бо давало Москві підставу для демаґоґічної політики, для сіяння недовірря, незадоволення серед козацтва. Московський уряд підбурював козацтво вимагати платні і на ці вимоги відповідав, що, мовляв, „колиб доходи йшли на царя, то булоб з чого платити, а то доходи збирає гетьман, сам ними розпоряжає і тому немає з чого платити". 1657 р. окольничий Бутурлин поставив Б. Хмельницькому пряме питання про доходи. Хмельницький відповів, що „доходи в Малій Росії невеликі, а що й пришлють йому, то все йде на видатки послам та на військові потреби".[3])

З питанням про доходи було тісно звязане питання про царських воєвод, які мали доглядати за збиранням доходів та приймати їх до царської казни. Це теж давало Москві можливість постій-

[3]) Акти Ю. и З. Россіи. Том. III, ст. 567—569.

ного втручання у внутрішне автономне управління та адміністрацію України. Тому Москва не тільки інтересувалася всякими відомостями про доходи, але й старалася використати кожний слушний випадок, щоб своє інтересування практично здійснити. Нагода скоро трапилася. Незадовго до смерти Б. Хмельницького вислано було до Москви зятя гетьманового, полковника Павля Тетерю, в ріжних справах. В Москві розпитували Тетерю про доходи, про платню козакам, використали його отверті інформації про те, що всі доходи збирає гетьман, що військо платні не дістає, що доходів збирається тепер мало і чому та інше, та зручними запитами а може й обіцянками (Тетеря як раз випрошував собі грамоти на маєтки) примусили його висловити пряме прохання (а може й приписали йому те, чого він не говорив) про висилку до гетьмана строгого наказу, який треба було зачитати перед козаками, в справі платні військові та про присилку царських урядників і воєвод, якіб занялися збиранням доходів: „і хоч це гетьманові буде не любо“, ніби то додав Тетеря „але війську буде мило“.[4]) У відповідь на таку явно інспіровану заяву московський уряд обіцяв вислати на Україну кн. Трубецького, який на місці мав залагодити справу. На цей раз Москва вирішила провести свою політику що до обмеження внутрішньої автономії України і це рішення, як побачимо далі, привело до перших конфліктів, які сталися вже після смерти Б. Хмельницького.

Щоб розвідати безпосередне, як стояла справа з доходами і платнею військові та відповідно підготовити ґрунт, на Україну тогож 1657 році був висланий стольник Кикин. Йому було наказано пригадати козакам статті договору про те, що війська положено 60.000, яке повинно отримати платню з доходів, що мають збиратися на Україні. Отже, як бачимо, московський уряд припоручив Кикину спровокувати козацтво та викликати незадоволення проти розпоряджень гетьмана. Далі, в справі посилки воєвод на Україну Кикину було наказано говорити „один на один“ з полковниками, сотниками, війтами, бурмистрами та міщанами, що от, мовляв, як міцно стоїть Київ, якого оберігає воєвода з залогою, що краще булоб, щоб на Україні були царські воєводи „в знатних малоросійських містах“, які не допускалиб до „бунтів“ і „неприятеля не булоб страшно“. Нарешті, наказувалося нагадати про „статті Б. Хмельницького“, яких вони, козаки, „не знають“, щоб вимагали

[4]) Акти Ю. и З. Р., т. IV, ст. 21.

зачитати їх на раді.[5]) Як видно з статейного списка Кикина, він совісно виконав наказ: використавши момент смерти Б. Хмельницького, він скрізь нишпорив, випитував, провокував, хоч і не дуже то успішно. Полковники на пропозицію Кикина про воєвод мовчали, сотники відповіли, що коли і є які „бунти“, то „тим людям карность биваєт“. Щож до статей Б. Хмельницького то вони були зачитані на раді в Чигирині 26 серпня 1657 р.[6])

Акція Кикина припала як раз на дуже важливий історичний момент: помер великий гетьман — Богдан Хмельницький, всі були засмучені і незапокоєні, як буде далі. Всі знали, що покійний гетьман вибрав собі наступника — сина свого Юрія, але всіх непокоїв його молодий вік та брак досвіду в момент, коли Москва розпочала свої аґресивні кроки проти „прав і вольностей козацьких“. „Вся старшина“, писав Виговський до воєводи Зюзина 16. серпня 1657 р., „полишила поки що гетьманом Юрія Хмельницького, а як буде пізніше, не знаю, по похороні відбудеться рада всієї старшини і частини черні, а що на ній урадять, не знаю“[7]). А пізніше сталося так, що Юрій Хмельницький зрікся гетьманства, посилаючись на свій молодий вік та недосвідченість. 26. серпня 1657 р. в Чигирині зібралися на раду, заслухали „статті Б. Хмельницького“ і несподівано для московського посла, „того же числа, не розходяся изъ рады“, вибрали всім військом на гетьмана писаря Івана Виговського і булаву йому гетьманську дали[8]). Про обрання своє Виговський повідомив київського воєводу, Бутурлина, запевняючи його, на всякий випадок, що „здавна будучи писаремъ, Е. Ц. Величества желатель былъ есмь и моимъ промисломъ всѣхъ до подданства привелъ есмь, такъ и нынѣ тимъ паче хутче о томъ помишляти буду“[9]). Через Бутурлина та путивльського воєводу Зюзина, який теж мав свого шпика в Чигирині, Ілейку Рокотова, про вибір нового гетьмана стало відомо Москві і звістка ця викликала велике незадоволення царського уряду: там, видно, чекали особливого „челобиття“ на вибір гетьмана, на чому опісля так настоювала Москва, а між тим звістка про вибори прийшла одночасно із звісткою про смерть Б. Хмельницького. Внаслідок цього, не розваживши добре, цар вислав до Війська

5) Акти Ю. і З. Россії, том X., Дод. 3, ст. 796 і сл.
6) Тамже, ст. 802.
7) Акти, том IV, ст. 30.
8) Акти, том X., Дод. 3.
9) Акти, том IV, ст. 10.

Запорожського посла з вимогою, щоб за гетьмана вважали Ю. Хмельницького, а не Виговського. Мало того, як писав Виговський у свойому універсалі до чужих держав, цар зажадав реєстру Війська Запорожського, число якого обмежив до 40.000, вимагав пропуску воєвод до Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, нарешті вимагав, щоб гетьман і Військо Запорожське склали присягу на вірність цареві[10]).

Виговський навів головніші вимоги, які під назвою „Царських пунктів" Виговському стали відомі всьому військові, дякуючи заходам гетьмана, його прихильників і ворогів. Точного тексту цих пунктів нігде не опубліковано, про зміст же „пунктів" маємо такі документальні відомости. Один з післанців путивльського воєводи Зюзина, доніс йому в листі з 5. X. 1657 р., що миргородський полковник, Грицько Лісницький, розіслав скрізь листи з „пунктами", що в Константинові була зібрана сотником рада, на якій зачитано цього листа, а в листі було написано: „будеть де къ намъ воевода кн. Трубецкой съ войскомъ да кн. Ромодановскій... и вамъ бы де давать имъ кормы и всякую живность... а по черкаскимъ де городмъ хотятъ учинить ц. в. воеводъ въ Кіевѣ, въ Черниговѣ, Переясловли, въ Уманѣ..., а которыя подати имали на короля и на пановъ со всякихъ ихъ нажитковъ и съ быдла, и тѣ бы подати брать на государя; а Запорожскому де Войску быть въ Запорогахъ десяти тисячемъ, изъ доходовъ даъать жалованье, а больши де десяти тысячъ войску не быть. А Быховъ... чтобы былъ подъ е. ц. в. високою рукою"[11]). Зі слів другого донощика, міщанина Калинникова, воєвода Зюзин доносив цареві 13. X. 1657 р.: „сказывалъ ему миргородцкой полковникъ Григорей Лѣсницкій: писалъ къ намъ ц. величество и шлетъ ближнего своего боярина кн. Трубецкого съ ратными людьми и съ нимъ воеводъ, которымъ быть въ нашихъ городѣхъ, и хочетъ ц. в. у насъ воли наши подломать и привесть насъ по своему изволенью, и хочетъ съ насъ подати всякіе имать... съ арандъ, и съ мельницъ... и быть В. Запорожскому только десетмя тысечамъ, а что затѣмъ черкасъ... будетъ, и тѣмъ черкасамъ быть въ мѣщанехъ, а будетъ не похотятъ, въ драгунехъ, и въ солдатехъ"[12]). Київський воєвода Бутурлин 9. X. 1657 р. писав цареві, що в Корсуні має від-

[10]) Архив Ю. З. Р., том VI.
[11]) Акти Ю. и З. Р., том IV, ч. 25.
[12]) Тамже. ч. 29.

бутися друга рада „о пунктахъ, которые нынѣ отъ тебя, вел. государя, присланы къ нимъ, а тѣ де пункты гетманъ разослалъ по всѣмъ полкомъ и къ епископу и по монастыремъ. А что въ тѣхъ пунктахъ написано: съ рандъ велено было доходы збирать на тебя государя, служилымъ людемъ на жалованье, и нынѣ по гетманскому розсказанью в Кіевѣ и во всѣхъ черкаскихъ городѣхъ повелено всѣмъ козакомъ ранды держать вмѣсто жалования...“[13]). Повніші відомости про пункти знаходимо в додатку до листа, вивелено всѣмъ козакомъ ранды держать вмѣсто жалованья...“[13]). Додаток цей уявляє копію листів, які розіслав по Україні полк. Лісницький. Ось які пункти там було вміщено: 1 та 2, щоб були заготовлені скрізь підводи та корми для Трубецького і Ромодановського з військом. 3-ий пункт: „Аранды и всякіе пожитки зъ доходовъ платейнихъ, подати денежные зъ десятины также и съ животины, стацѣи выбирать, то все до казны е. ц. в. чтоб отдано было“. 4-ий: „Воеводы чтобъ не только въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ, въ Переяславѣ, въ Бѣлой Церкви, но и въ иныхъ городахъ пребывали и тамъ всегда были, и чтобъ въ тѣхъ городахъ городы дѣлали; изъ волостей тѣхъ же живность имѣетъ ити на воеводъ и на ихъ войска“. 5-ий: „О стрѣльцахъ, которые въ Кіевѣ, чтобъ имъ отведено покуды есть, на лавку, на пашню и самимъ на житье“. 6-ий п.: „Быховъ, который поддался В. Запорожскому, чтобъ вскоре присягу учинилъ е. ц. в. и залогу ц. в. велено пустить“. 7-ий: „Митрополита кіевскаго, кого оберутъ, чтобъ его там вскорѣ до свят. патріярха послано на посвященіе“. 8-ий: „На Запорожьѣ, чтобъ волныхъ козаковъ было 10.000..., которыми изъ своихъ городовъ живность на срокъ давать должны“. 9-ий: „Съ ляхами докуды рубежъ имѣетъ, вскорѣ е. ц. в. приказать, чтобъ вѣдомость“[15]).

Отже з наведених документів довідуємося, що царські пункти як раз торкалися тих питань внутрішньої автономії України, про які було згадано на початку, себто: доходів, виплати жалування військові, посилки воєвод з московською залогою до українських міст та утримання їх на рахунок місцевих доходів. Вимоги Москви, так отверто формуловані, викликали сильне обурення на Україні. Виговський використав ці „пункти“ для аґітації проти Москви, особливо на Лівобережній Україні, де в той час відзначалася тенденція до співжиття з Москвою. Крім полковника Лісницького,

[13]) Акти, том. IV, ч. 26.
[14]) Акти, том XV, ч. 2, ст. 87—88.
[15]) Акти, том XV, ч. 2, ст. 87—88.

який розіслав „листи“ до сотень свого полку, полковники з Правобережжя повисилали універсали до козаків на лівий берег Дніпра. „Ми, козаки задніпрянські, писали вони, не звикли до неволі і нам її не треба. А коли ви піддалися цареві, то ми з татарами на вас підемо. Цар думає умови не додержати; гетьман Виговський і ми, старшина, Ц. В-ву не поступимося своєю волею, не хочемо царських воєвод“... Писали далі, що царські воєводи позаводять державні корчми, понасилають своїх попів і митрополита в Київ свого поставлять, а нашого з народом поженуть у Москву; лишиться на Україні тільки 10.000 війська, решта ж служитиме під московськими капітанами[16]).

Листи, універсали та післанці мали на меті викликати невдоволення проти вимог Москви, підготовити ґрунт для протестуючої акції Виговського, яку він і розпочав на слідуючій раді, скликаній ним в Корсуні на початку жовтня 1657 р. Офіційно рада скликалася для обміркування „царських пунктів“, в дійсности ж Виговський бажав вияснити настрій старшини й козацтва та можливість підтримки з боку війська його більш широких політичних плянів. „А про гетманску раду слышно“..., писав до царя воєвода Бутурлин, „что гетмана и у всѣхъ полковниковъ въ Корсунѣ будетъ рада о пунктахъ, которые нынѣ отъ тебя, в. г., присланы къ нимъ; а тѣ де пункты гетманъ разослалъ по всѣмъ полкомъ, и къ епископу, и по монастыремъ; а противъ твоего государева указа по тѣмъ пунктамъ учинятъ ли, того намъ... не вѣдомо... Для провѣдиванія того и всякихъ вѣстей послали въ Корсунь капитана Андреяна Чернышова“[17]). Одержавши від Чернишова донесення, Бутурлин пише цареві: „какъ де полковники съѣхались на раду, и гетманъ де Иванъ Виговской булаву имъ полковникомъ отдалъ и говорилъ, что онъ гетманомъ у нихъ быть не хочетъ, для того: которые де пункты отъ тебя, в. г., присланы къ нимъ, и въ тѣхъ де пунктахъ написано, что прежніе ихъ вольности отнять; и онъ, де гетманъ, въ неволѣ быть не хочетъ“[18]). Таке зручне використання Виговським загального незадоволення, дало сподівані наслідки. Суддя Богданович і полковники, взявши булаву, віддали її назад Виговському і прохали його не кидати їх в трудних обставинах, обіцяючи повну підтримку цілого війська: „говорили“, писав Бу-

[16]) Герасимчук В., Виговщина і Гадяцький трактат. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 87. Акты Ю. и З. Россіи, т. IV, ч. 25 та ч. 44.

[17]) Тамже, ч. 26.

[18]) Акти, т. IV, ч. 26.

турлин, „чтобъ онъ былъ у нихъ гетьманомъ, а о вольностяхъ де какъ у нихъ напередъ сего было повольно, так бы и нынѣ, и за то учнутъ стоять всѣ вмѣстѣ заодно, чтобъ ничего у ныхъ не отнять. Да и иныхъ непристойныхъ рѣчей на радѣ у них было много... И гетманъ де Иванъ Виговской... булаву взялъ и всѣ укрѣпились душами, что имъ за гетьмана и за прежніе свои вольности всѣмъ стоять заодно"[19]). Але не тільки підтвердження попереднього обрання та відкинення царських пунктів було наслідком, який так зручно підготовив Виговський. Далеко важливішим було те, що однодушний настрій, який виявили старшина та козацтво на корсунській раді, дали можливість Виговському провести великої ваги міжнародні акти, а саме: заключення мирного договору з Кримом та турками і ратифікацію договору з королем шведським[20]).

Одержавши на цей раз явну перемоту, Виговський після корсунської ради, міг зробити в Київі воєводі Бутурлину таку заяву: „коли вони піддалися під високу царську руку, то їм обіцяно вольностей їх не однімати. А тепер по тим пунктам, які були царем прислані, „вольностей своихъ имъ отбыть". А як були вони під королем, то король їх вольностей не відібрав[21]). В той час Виговський добре розумів, що „царські пункти" дали йому все, що можна було з них взяти, дальше використовування в цілях пропаґанди було непотрібне і тільки могло привести до явного повстання проти Москви, яке було б завчасним. Через те Виговський, зробивши зазначену вище заяву, змінив тактику, розіслав заспокоюючі універсали і навіть наказав послові свойому, осавулу Меневському висловити перед боярами підозріння, чи не вигадав всього цього полковник Лісницький, який „хотів на гетьманство"[22]). Спростувати „царські пункти" радив і один з московських розвідувачів, миргородський міщанин, Калиников: „и онъ, Михайло, говорилъ", доносив воєвода Зюзин, „чтобъ мнѣ, холопу твоему къ тебѣ в. г. отписать, чтобъ ты в. г. прислалъ... къ В. Запорожському и ко всей черни ближнего боярина своего, чтобъ... В. Запорожское... обнадежить..., что такихъ пунктовъ не бывало, какіе гетманъ затѣваетъ, и въ В. Запорожскомъ въ лутчихъ людехъ и въ черни все будетъ надежно"[23]). І дійсно цар також зрікся

[19]) Тамже.
[20]) Герасимчук. Стор. 32—33.
[21]) Акти, т. IV, ч. 36.
[22]) Тамже, ч. 49.
[23]) Акти, том IV, ч. 29.

„пунктів"; кн. Трубецькому було наказано офіційно заперечити „пункти": „А про пункти говорить, что отъ в. г. къ гетману... Виговскому... новыхъ пунктовъ, опричь тѣхъ статей, которыя даны по ихъ же челобитью... Самуилу Богдановичу да Павлу Тетерѣ въ прошломъ во 162 году никакихъ не присылывано", в іншому місці наказу знов: „сверхъ прежнихъ статей... новыхъ никакихъ статей не всчинывано и съ нимъ (полк. Тетерею) не посылывано"[24]). Як бачимо, обидві сторони — Виговський і Москва — в катеґоричній формі спростували „царські пункти". Чи значить це, що таких „пунктів" в дійсности не було, що вони були вигадані полк. Лісницьким, який „хотів на гетьманство", чи — самим Виговським, який ці пункти вигадав? Наведені вище документи: свідоцтво київського воєводи Бутурлина та самого Виговського в урочистій декларації до чужих держав, а також зміст „пунктів", що так відповідав обставинам, які склалися за життя Б. Хмельницького, дають досить переконуючі докази тому, що „пункти" не були видумані, а таки дійсно існували, хоч, можливо, що редакція „пунктів", яку з наказу гетьмана розсилалося по Україні, не зовсім відповідала тій формі, в якій була прислана з Москви. Дещо було ретушовано, дещо більш підкреслено, а дещо й додано, як нпр., в пунктах говорилося про реґістрацію козаків та про зменшення числа їх на Запорожжі (до 10.000), а в редакції Лісницького вже говориться про обмеження 10-ма тисячами цілого війська. Як би там не було, але „пункти" були таки „всчинены", а спростовання Виговського та Москви були звичайними офіційними спростованнями, які підтверджували, а не відкидали істнування „пунктів".

Обидві сторони мали інтерес замовчати те, що сталося. Особливо потрібно це було Виговському, який, передчуваючи небезпеку домашньої війни з Пушкарем та запорожцями і не будучи до неї підготованим та й не бажаючи її, мусів вдавати з себе поки що, хоч і „вільного", але всетаки „вірного" слугу московського царя. З цією метою на початку листопаду 1657 р. Виговський вислав до Москви посольство на чолі з осавулом Меневським, якому доручив сповістити про своє обрання та просити підтвердження. Посольство більш як 20 днів пробуло в Москві. Знаменитий дяк московський, Алмаз Іванов, робив послам довгий допит про відносини на Україні між козацтвом і старшиною, між городовим козацтвом та запорожцями; ставив запитання, чи не сподівається

[24]) Акти, том XV, ч. 7, ст. 321—323.

гетьман бунту з боку запорожців та інш. Треба зазначити, що в цей час у Москві були також посли Пушкаря і запорожців, але Алмаз, вів подвійну гру, ховав їх і на запитання Меневського відповідав, що їх немає[25]). На запитання, чи не сподіється на Україні бунту, Меневський відповів: „ні, але було б краще, і так сам гетьман гадає, щоб цар вислав до війська послів, та щоб відбулася рада в їх присутности, і кого на тій раді оберуть, „тотъ былъ ужъ и проченъ и ц. в. вѣру учинилъ и чтобы ц. в. подтвердительную грамоту ему при войскѣ дать“. Чи то дійсна гака була відповідь посла, чи може Алмаз Іванов від себе додав ці слова, щоб мати претекст для здійснення свого пляну, трудно сказати. Відповідь Меневського негайно ж викликала висилку царської грамоти до Виговського, в якій цар повідомляв, що для підтвердження вибору і для приняття присяги висилається боярина Хитрого[26]). Плян же Москви був такий: маючи відомости, що на Лівобережжі Барабаш, Пушкар та запорожці незадоволені обранням Виговського, запропонувати містом обрання один з лівобережних городів (Лубні, як просили запорожці[27])), закликати Виговського і тут: або Виговського не виберуть, і тоді очевидно буде гетьманом хтось більш прихильний до Москви, або ж, коли виберуть Виговського, поставити йому умови, потрібні Москві. Що Москва почувала себе сильною на Україні в тій грі внутрішньої боротьби, яку вона сама спровокувала, видно з того, що боярин Хитрово, прибувши на Україну, сам від себе розіслав всім запрошення на раду, яку сам же й призначив у Переяславі на 25. січня 1658 р. На цей день на раду прибули всі прихильники Виговського, в тому числі і митрополит Діонисій Балабан, а навпаки, опозиція зовсім не була заступлена на раді. В результаті Виговський в т р е т є був одноголосно вибраний на гетьмана. Не дивлячись на те, що вибір ніби то скріплював становище гетьмана, загроза домашньої війни на Україні була настільки ще реальна, що Виговський змушений був, як і передбачила Москва, піти на дуже значні уступки та приняти, хоч і зі змінами всі „пункти“, які привіз з собою Хитрово.

Ці „пункти“ по черзі являються д р у г и м п р о є к т о м договору, предложеним Москвою Виговському. Про зміст його довідуємося з наказу посла Хитрово що разом з додатками, зробле-

[25]) Герасимчук, стор. 32, Акти, т. IV.
[26]) Тамже ч. 40.
[27]) Тамже, ч. 48.
[28]) Акти, том VII, ч. 70, стор. 192; Герасимчук, стор. 31.

ними на раді, склав зміст його статейного списку[28]). 1) По перше цар наказував оголосити його волю, щоб „Малые Росіи въ знатныхъ городѣхъ въ Черниговѣ, въ Нѣженѣ, въ Переяславлѣ и въ иншыхъ“ були московські воєводи і царські люди. Наказувалося Хитрово намовляти гетьмана і полковників приняти цю вимогу і наводилися арґументи. Цей пункт відповідав пунктови 4 першого проєкту. 2) „А которые поборы бывали напередъ сего подымные і съ арандъ, и тѣ поборы збираты въ тѣхъ городѣхъ въ войсковую казну и давать на В. Запорожское, какъ на службу пойдутъ и осаднымъ ратнымъ людемъ, которые при ц. в. воєводѣхъ будутъ и на войсковые росходы“. Цей пункт відповідає п. 3 першого проєкту. 3) В городи й повіти білоруські, як Вільно, Троки, Орша, Мінськ. Борисів, Слоним, Волковиськ, Гродно, — козакам „не приходиги и ссоры никакіе не чинити, а быти бъ вамъ в тѣхъ мѣстехъ, гдѣ вамъ по указу ц. в. быть указано“. 4) Щоб Військо Запорожське було готове по весні виступити проти поляків. 5) Коли до шведського короля послів ще не послано гетьманом, то послати, щоб нахилити його до миру з Москвою. 6) Щоб Бихів, який „сдался на имя ц. в.“ а також Чауси, які близько до Могилева, були передані до московського царства і козаки з них виведені. Про Бихів згадувалося в п. 6 першого проєкту. 7) Щоб були видані всі московські збігці-селяни, що втекли до Стародуба і сіверських городів. 8) Щоб „французького чоловіка“, монаха Данила, який тепер скинув чернечу рясу, було видано Москві, коли він зявиться на Україні. 9) Щоб гетьман не підписувався „вільним підданим“, лише просто „підданим“, як писався Богдан Хмельницький.

Нарешті, Хитрово мав наказ вимагати ствердження договору 1654 р. В наказі Хитрово наведено повний текст договору 1654 р. в редакції 21. березня 1654 р., себ то в тій редакції, яка була передана Б. Хмельницькому через його послів — Богдановича й Тетерю. Правда, в цій частині наказ Хитрово не добре зберігся (зігнив) і тому в Актах Ю. и З. Россіи, том IV., ч. 58 його надруковано з уривками. Але й по цим указам можна з певністю стверджувати, що договір 1654 р. подано на затвердження Виговському дійсно в редакції 21. березня 1654 р., а не у зміненій редакції, яку слідуючого 1659 року кн. Трубецький запропонував Ю. Хмельницькому[29]).

[28]) Акти, т. IV, ч. 58. ст. 91.

[29]) Акти, том IV, ч. 58.

На предложені „пункти“ Виговський дав на письмі відповідь, яку і скріпив своїм підписом: „Е. Ц. В-ва Запорозкого Войскъ гетманъ Иванъ Виговский рукою власною писалъ“. Відповідь в коротких словах була така: гетьман буде карати горлом козаків, які в тих городах, де є воєводи, будуть заводити сварки. До шведського короля послів ще не посилали, а тепер по указу царя вишлють. Непослушних полковників будуть карати і всі царські накази виконають. Що до воєвод, то Виговський зробив застереження, що цю справу обговорить, як приїде до Москви. Далі, коли шведський король не піде на мир, то будуть його воювати. На польського короля будуть готуватися, гетьман розішле універсали. Що до підпису: „вольные подданые“, то „в тім була омилка, вперед того не буде“. Що до отця Данила, то „будетъ ли той Данило што межы нами противного чинити, ми его къ вашему ц. в-ву одошлемъ“. І, нарешті, Виговський зробив ще одно загальне застереження відносно всіх статтей разом, — що порозуміється про все, як поїде до Москви.[30]) Зокрема, що торкається пунктів про доходи то, як видно з проклямації Шереметєва та Ромодановського до населення з року 1659 („увѣщательныя статьи“), Виговський не тільки відповів: „при битности в Москві доложу“, але ще й додав, що тепер „на радѣ объявлять ту статью съ иными статьями не годитца для того, что... столько доходовъ нѣтъ“.[31]) Наведені нижче застереження, особливо те, що торкалося всіх статей, власне кажучи, анулювали зроблену Виговським апробату кожної статі зокрема. Це було зроблено дуже зручно і непомітно. Як відомо, Виговський не виконав своєї обіцянки „оглядати пресвітлі царські очі“, бо до Москви не поїхав, відмовляючись небезпекою внутрішнього заколоту на Україні, а вислав на початку квітня 1658 р. до царя своїх найповажніших полковників: Лісницького, Богуна та Бережецького. Їм було наказано вимагати від царя вплинути на Пушкаря, Довгаля та инших, щоб вони припинили бунт; за це вони повинні були дати від імени гетьмана згоду на встановлення реєстру В. Запорожського в числі 60.000 та на впущення царських воєвод в городи Ніжин, Чернигів, Полтаву, Миргород, Білу Церкву і в Корсунь.[32]) Цікаво зазначити, що цар призначив воєвод ще 3 квітня 1658 р., тоб то раніше, ніж посли передали згоду Виговського,[33]) а для оправдання цього

[30]) Тамже.
[31]) Бантыш-Каменскій. Источники, т. I, стор. 95.
[32]) Акти,т. VII, ч. 75.
[33]) Акти, т. XV, ч. 3. Дод. V.

було наказано призначеним воєводам в їх промовах до населення оголосити, що в Переяславі, на раді гетьман, полковник і військо просили царя, щоб він звелів „во черкаскихъ городѣхъ быть своимъ ц. в. воеводамъ“[34]) Події на Україні розвинулися так, що призначені царем воєводи не всі встигли прибути на Україну. Наказом царя з 6 червня 1658 р. вони були затримані почасти в Києві, почасти в Білгороді, а указом з дня 28 серпня тогож року їх було відкликано до Москви.[35]) Наведені вище „пункти“ другого проєкту договору, як видно з їх змісту, торкалися питань, переважно, внутрішнього устрою України. Москва в цей час поставила собі завданням пробити дорогу до внутрішньої автономії України та її обмежити і підорвати. Поруч з цими пунктами стоять другі, в яких робилися заходи до знищення міжнародніх звязків, добутих Виговським, власне, до розриву ґарантійного пакту з шведським королем, хоч цей договір направлено проти Польщі, а не проти Москви. Нарешті, дуже важливий був п. 6 про передачу Москві Бихова і Чаусів, які піддалися були під уряд гетьмана. Цією вимогою, яку не один раз було повторено про послідуючих гетьманах, Москва бажала поставити перешкоду збільшенню державної території України. Додамо, що історичні факти зовсім не підтверджували цих московських претензій.

При обранні гетьмана Виговського на раді в Переяславі московський цар вперше підняв питання про ствердження гетьманом основного договору 1654 р. На цей раз акт ствердження відбувся у формі зачитання статей і скріплення їх власноручним підписом Виговського. Поруч з затвердженням договору 1654 р. представник Москви подав гетьманові на ухвалу „нові статті“, які на цей раз, не касуючи основних постанов договору 1654 р., його доповнювали або торкалися справ, які першим договором не були розвязані. Якби там не було, треба зазначити, що ні в акті ствердження основного договору, ані в акті ухвали нових додаткових статей ніщо не нагадувало про який будь акт „ласки царської“: діяли дві формально рівноправні сторони, приймали і ухвалювали хоч і не рівночасно, основний і додатковий договори, хоч фактичне положення сторін було і нерівне — цар мав можливість ставити Виговському певні умови і вимагати їх прийняття. Але фактична ситуація залежала від реального відношення сил, а не від переваги правних ти-

[34]) Тамже, Додат. VI, стор. 151—153.
[35]) Тамже, ч. 5. IV, стор. 179—180, 182.

тулів. Як тільки фактична ситуація змінилася на користь України, зараз же гетьман Виговський одмовився від даної ним умовно згоди на додаткові статті, і тому і цього, другого проєкту додаткового договору не здійснено.

Домашня, братовбивча війна, яку спровокувала Москва, скінчилася повною перемогою Виговського, але вона коштувала 50.000 людських жертв та великої деморалізації народу. Занадто дорогою ціною було куплено перемогу над прихильниками Москви, щоб можна було повторювати без кінця подібну боротьбу в майбутньому. А це сталосяб з повною очевидністю, колиб Виговський знов повернувся до умов договору з Москвою. Тому він вирішив йти далі і остаточно порвати з царем. В своїй декларації до держав Европи Виговський, розповівши про порушення Москвою принятих зобовязань по договору з Б. Хмельницьким, ставить такі обвинувачення Москві: цар зпочатку не признав вибору Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував своєволю Барабаша і інших; царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорожських послів і здавав фальшиві звіти цареві; воєвода Ромодановський вів тайні зносини з Запоріжжам та обдаровував два рази Барабаша титулом гетьмана і гетьманською булавою, що була прислана з Москви, скидав самостійно полковників з посад, настановляв нових, розсилав ворожі гетьману універсали і нищив міста, які були гетьману прихильні. Закінчується декларація так: „Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себ то нашою ж власною зброєю, а потім отверто підносить проти нас свою власну зброю без жадної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону тай удатися до сусідів з проханням о поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася“[36]). Таким сусідом була Польща, з якою Виговський заключив договір 16 вересня 1658 р. На арену виступив новий союзник і розпочалася отверта війна з Москвою. Підчас війни, після перших успіхів Виговського, московський цар мусів з свого боку змінити тактику. Всі попередні проєкти договорів, що викликали такий опір на Україні, анулюються. Цар іде на великі уступки і висилає кн. Трубецькому[37]) 7 лютого 1659 р. таємну інструкцію, в якій наказує запропонувати Виговському новий проєкт договору.

Цей — третій і останній проєкт договору, зовсім неподібний до попередніх проєктів ані по своїй формі, ані по змісту. Немає

[36]) Архив Юго-Зап. Россіи, том VI. Герасимчук, стор. 49—50.

в ньому наказів чи вимог, лише пропозиції і уступки максимально можливі, обмежені лише умовою непорушення царської гідности. „Велѣно ему, боярину, съ нимъ гетманомъ съѣхаться и договоръ учинить о пренятіи крове христіянскія". Якщо гетьман згодиться „подъ государевою высокою рукою въ подданствѣ быти" і на яких статтях бажає договор скласти; коли обявить статті польського короля (себто гадяцький договір), а в статтях буде написано, що йому гетьманство і воєвідство київське, а полковникам і іншим старшинам шляхетство і вольности шляхетські і маєтки, тоді „примѣряся къ темъ статьямъ и смотру по тамошнему дѣлу, и буде въ тѣхъ статьяхъ не будетъ самыхъ высокихъ и затѣйныхъ статей, которые не къ чести государеву имяни, и на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить". Отже дається згода на умови гадяцького договору. Коли ж договору з польським королем Виговський не „объявить", а буде вимагати, „чтобъ о статьяхъ договоръ учинить съ нимъ, бояриномъ", то наказується зробити так: коли військо Ів. Виговського любить і бажає його за гетьмана мати, то бути йому гетьманом „по прежнему". Далі в наказі зазначаються можливі вимоги Виговського і дається на них згода: а) надається йому київське воєвідство, б) батькові гетьмана, його братам і другим полковникам — уряди, каштелянства, староства, в) на гетьманську булаву додаткові городи, г) коли гетьман буде вимагати „чтобъ въ Кіевѣ и иныхъ городѣхъ государевымъ бы воеводамъ и ратнымъ людемъ не быть и чтобъ воярина Василья Борисовича нынѣ изъ Кіева... вывесть, потому что уже онъ, гетманъ и воевода кіевской..., — то боярина вывесть, а ратнымъ бы людемъ... быть; а буде говорить упорно", — то вивести, д) обіцяти усмирити і примирити своєвільників, що бунтують, і на майбутнє своєволі не дозволяти, аби лише татар не приводив , е) цар жадним „ссорамъ" не буде вірити та за своєвільників не буде вступатися... „А о иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ (Виговський) говорить, дѣлать, смотря по тамошнему дѣлу и примѣняяся къ прежнимъ статьямъ". А як договір буде складено, то „чтобъ на томъ на всемъ вѣру учинилъ со всѣми своими сродичи и съ полковники, а буде можно на то привести, чтобъ крестъ цѣловать и черни, потому что всѣ пошатались..."[38])

Але цей проєкт прийшов запізно, може тому він і був такий сприятливий, що мало було вже шансів для його здійснення. Кн.

[38]) Акти Ю. и З. Россіи, т. IV, ч. 107, стор. 204 і слід.

Трубецький не мав змоги наказу царського виконати, не міг бачитися з Виговським, бо Виговський безповоротно став на шлях вирішення справи зброєю, а не переговорами. Так цей, третій проєкт і лишився проєктом назавше.

Ми переглянули тут коротко історичні події та факти, що торкалися правних відносин України й Москви за часу гетьманства Виговського. Ми підкреслили, що зараз же після обрання Виговського московський цар з власної ініціятиви запропонував був проєкт додаткових „пунктів" та вимагав оголошення на раді основного договору 1654 р. Договір оголошено, але „пункти" були відкинуті. Вдруге на раді в Переяславі цар також з власної ініціятиви запропонував другий проєкт додаткового договору і поставив вимогу ствердження основного договору 1654 р. Основний договір затверджено, але додаткові „пункти" були приняті умовно, до особистогопо бачення з царем і, очевидно, детального обговорення їх у Москві. Нарешті, втретє, московський цар поставив пропозицію заключення договору і на цей раз прямо і недвозначно наказує своєму представникові „договоръ учинить" з гетьманом Виговським, а коли можливо буде, то й умовити його, старшину і чернь вдруге скласти присягу. Підкреслені історичні факти, що підтверджуються цілим рядом автентичних, опублікованих документів з московських архивів, з повною катеґоричністю стверджують і переконують, що між Україною та Москвою, з року 1654 починаючи, істнували відносини чисто договорного характеру, відносини двох формально рівноправних сторін, а не відносини підданства, інкорпорації; що Україна і Москва приняли на себе певні взаємні обовязки одна до другої на підставі договору, а не на підставі одностороннього акту „ласки" та „пожалування" царського; що, нарешті, правна сила договору залежала не лише від волі московського царя, але й від волі України, виявленої в ствердженні гетьманом основного договору 1654 р., і доти сила договору істнувала, доки не відкликано цього договору гетьманом Виговським шляхом урочистої декляраціїї до інших держав.

До історії торговлі України із Кримом (1754-1758)

на основі меморіялу французького консуля Шарля Пессонеля*).

Написав *Др. Домет Олянчин.*

Два роки тому назад Микола Тищенко опублікував свої „Нариси історії торговлі лівобережної України з Кримом у XVIII ст.", які подав він на основі матеріялу „Київ. Центр. Архіва Давніх Актів" (фонд „Старих Справ XVIII ст."), інших джерел та літератури (М. Грушевського, Ів. Джиджори, О. Оглобліна, М. Слабченка й т. д.).[1] „Нариси" М. Тищенка є поважним причинком до повної історії торговлі України з Кримом у XVIII ст. Їх наразі доповнюють: з одного боку стаття Є. Загоровського — „Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи",[2]) з другого — А. Єршова „До історії грошової лічби й монети на лівобережній Україні XVII—XVIII в."[3]). На цьому місці подаємо нові доповнення на основі невикористаної дотепер реляції на той час французького консуля в Криму Шарля Пессонеля.[4])

Шарль Пессонель (Charles Peyssonel) — походив з французького роду Пессонелів з міста Марселя. Його дід був у цьому місті відомим лікарем, а батько, також Шарль Пессонель (1700—

[1]) „Істор.-Ґеоґраф. Збірник Всеукр. Академії Наук", Київ 1928, т. II, стор. 87—133. В прим. 1-й пише М. Тищенко, що він незабаром має подати працю „про закордонну торговлю України в XVIII ст."

[2]) „Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, Київ 1927, с. 806-810.

[3]) „Науковий Збірник за рік 1929. Записки Історичної Секції Всеукраїн. Академії Наук", Київ 1929, т. 32, с. 102—14.

[4]) Із чужинців XVIII ст. про цю торговлю в приблизному й застарілому освітленню подали — F. Fischer: „Geschichte des teutschen Handels" (Ганновер, 1785, т. I; вид. 2-ге — справлене й доповнене — 1793); W. Friebe: „Ueber Russlands Handel, landwirtschaftliche Kultur, Industrie und Produkte", т. I: „Die nach dem schwarzen Meere zugelegenen russischen Provinzen" (Ґота CT, 1796); H. Storch: „Historisch-statistisches Gemaelde des russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts" (Ляйпціґ 1802, ч. V): „Geschichte des russischen Handels" (1703—1762): Marquis Gabriel de Castelnau: „Essai sur l'histoire anciene et moderne de la Nouvelle Russie" (Париж 1820, т. 1—3). Ця остання праця є власне історія України в освітленню французькому, з вказівкою деяких джерел, невикористаних ще нашими українськими істориками і в тому числі Ш. Пессонеля (т. II. с. 85 і 101: ціт. З „Traité sur le commerce de la mer Noire").

1757) — адвокатом, як доктор прав паризького університету. Пізніше батько нашого молодшого Ш. Пессонеля перейшов на французьку дипльоматичну службу як секретар французького королівського амбасадора в Константинополі (1735—1747),[5]) а відтак став королівським ґенеральним консулем у Смирні, де й умер в 1757 р. Час вільний від служби він присвячував ознайомленню з чорноморськими краями і народами та збиранню старовинних памяток. За свою користну працю він отримав від короля нагороду, а від папи — титул ґрафа.

Його син, молодший Ш. Пессонель, родився теж у Марселі 1727 р. По скінченню університетських студій в Парижі він пішов також по дипльоматичній і науковій дорозі, немов наслідуючи свого батька, до якого відїхав у Смирну десь перед 1750 р. В 1753 р. французький уряд призначив Ш. Пессонеля на королівського консуля до татарського хана в Крим (в Бакчисарай), де він перебував майже до кінця 1758 р. З кінцем згаданого року до 1763 став він уже ґенеральним консулем в Кандії, а опісля був ним у Смирні (1763—1783). Звільнившись з консульської посади, Ш. Пессонель на дальше своє життя відїхав із Смирни до Парижу, де й умер в 1790 р. Вільний час від служби він присвячував також пізнанню чорноморських країв і народів — з точки погляду історично-ґеоґрафічної та політично-торговельної, про що свідчать такі його праці: 1. „Essai sur les troubles actuels de Perse et de Géorgie“ (Париж 1754); 2. „Observations historiques et geographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin“ (ibid., 1765); 3. „Traité sur le commerce de la mer Noire“ (ibid., 1787, т. I—II); 4. „Examen du livre intitulé Considérations sur la guerre actuelle des Turcs“ (Амстердам-Париж, 1788);

---

[5]) Пізніше, з 1755 до 1763 рр. перебував в Константинополі відомий в українській історичній літературі барон де Тотт, „родомъ изъ Венгріи“, французький резидент при кримському хані в Бакчисараї (1767—1769) і автор „Mémoires sur les Turcs et les Tartares“ (Amsterdam 1784, ч. I—IV), на основі яких і повстали „Записки барона Тотта о татарскомъ набѣгѣ 1769 г. на Ново-Сербію“. („Кіев. Стар. 1883, т. VII, с. 135—98).

Про призначення барона де Тотта франц. консулем при кримському хані див. твір невідомого французького автора в нім. перекладі: „Reise durch den suedlichen Theil von Russland... Aus dem Franzoesischen, mit Anmerkungen“. Дуісбурґ 1798, с. 68, прим. 23. Біоґрафію барона де Тотта див. „Энциклопедическій словарь“ Брокгауз-Ефрона, Ст. 1901), т. 33 а, с. 665 (коротеньку); „Biographie Universelle ancienne et moderne“, Париж (без року видання), т. 42, с. 6—8 (повну); і „Nouvelle Biographie générale“ (Париж 1864) т. 45, с. 521—22. В „Biographie Universelle“ (с. 7) і „Nouvelle Biographie“ (с. 522) подається згадка, що на „Memoires“ барона де Тотта дав рецензію Ш. Пессопель під заголовком „Lettre contenant quelques observations relu aux Mémoires du baron de Tott“ (Амстердам 1785).

5. „Du péril de la balance politique de l'Europe, ou Expose des causes qui l'ont altérée dans le Nord, depuis l'avénement de Catherine II au trône de Russie" (Лондон, 1789 [6]); 6. „Situation politique de la France, et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe" (Neufchatel, 1789, t. I—II); 7. „Memoire historique sur l'empire des Russes et celui des Tartares, sur la Circassie, le Daghestan, les Nogais et les Cosaques" (манускрипт, 1772) й т. д.[7])

Побіч цих усіх праць написав Ш. Пессонель також ще одну працю з поля памятників старовини в Малій Азії й то на основі власних екскурсій, які він робив туди, починаючи з 1750 р., коли вже замешкував при свому батькові у Смирні. В формі доповіді він надіслав цю працю до королівської академії наук в Парижі, якою зацікавився й сам король. Вийшла вона у світ в Парижі 1765 р., як свого роду додаток до „Observations historiques et geographiques" [8] .

Видно завдяки своїй науковій праці Ш. Пессонель став членом академії в Ліоні, Діжоні, Марселі, Касселі та членом-кореспондентом королівської академії наук в Парижі.[9])

Про Україну й козаків мав Ш. Пессонель добрі відомости, коли судити на основі його праці „Observations historiques et geographiques", яку він написав спеціяльно для ознайомлення французів із чорноморськими краями. Переказ матеріялів для згаданої праці дістав Ш. Пессонель від свого батька, що переслав їх йому до Бакчисараю в 1755 р.[10])

Кажучи про Русь, Ш. Пессонель подав у цій своїй праці її ґеоґрафічний простір від Київа аж до гір Карпатських (Mons Crapaks) з описом рік і т. д., попередню її історію мандрівки татаро-турських народів, її словянський склад та князів. Про „козацьку націю" він написав, що вона під назвою козаків (від хозар) була невідома в Европі аж до половини XVI ст. та що вона замешкує

---

6) Брошура вийшла друком також на мовах — німецькій, анґлійській та польській. Див. К. Естрайхер: „Bibliografja polska" (Краків, 1913), ч. III, т. 25, с. XXX; т. 26 (1915), с. III (додаток).

7) Див. „Nouvelle Biographie Generale", Париж, 1863, т. 39, с. 787—89, з вказівкою джерел і літератури; „Biographie Universelle Ancienne et Moderne", ibid., 1862, t. 32, s. 659—60; Йог. Аделюнґ: „Fortsetzung und Ergaenzungen zu Christian Gottlieb Ioechers allgemeinem Gelehrten- Lexico", Бремен 1816, т. 5, 2134.

8) с. 241 — 356 + 1 — 8 ґравюров. листів з нахідок.

9) Подаючи цих пару слів із життя та дільности Ш. Пессонеля, думаю що вони може викличуть до нього цікавість в тих українських істориків, які мають змогу навідувати Париж і там над ним, Пессонелем, захочуть ґрунтовніше попрацювати — на основі актів місцевого архіва й академії наук.

10) Observ. histor. et geograph.", с. 12.

цілу Україну (від окраїни), Поділя й Червону Русь. Деякі відомости про Україну міг дістати Ш. Пессонель і від тогочасників українців. Від козацького полковника Мировича, який довший час мешкав у Бакчисераї, отримав він, приміром, назви Дніпрових порогів.[11])

Як засвідчив Е. Кун,[12]) то Ш. Пессонель виказав себе в наведеній праці „основним ученим“, який для нас нині має, очевидно, значіння лише історіоґрафічне.

Знов інша праця Ш. Пессонеля. „Du peril de la balanc politique de l'Europe“.. або про небезпеку ваги політичної чи виклад причин, які зіпсули на півночі рівновагу від вступу на трон московський Катерини II, — має для нас значіння постільки, поскільки в ній автор торкається заборчої зовнішної політики московської не лише супроти Туреччини, щоб відбити від неї Крим, але й супроти Польщі, щоб відібрати від неї „старо-русскія земли“, як про це досі писали майже всі визначніші московські історики. Далеко більшу вагу має для нас сьогодня праця Ш. Пессонеля, „Traité sur le commerce de la mer Noire“, що трактує спеціяльно про чорноморську торговлю і в тому числі про торговлю України-Запорожжа із Кримом, на протязі 1754—1758 рр.

Як признався сам Ш. Пессонель, то він чорноморським торгом по части зацікавився ще в 1750 р., а з більшою увагою — коли став французьким королівським консулем при татарському хані в Криму.[13]) Сюди прибув він із Смирни на прикінці 1754 р., а звідси відїхав, як уже згадувалося до Кандії через Очаків і Молдавію — на прикінці 1758 р.[14])

Праця Ш. Пессонеля — Traité sur le commerce de la mer Noire“ — веде свій початок з меморіялу-доповіді, яку він надіслав французькому урядові — міністрам в 1755 р., про що довідаємося далі. Ця праця появилася в світ друком, як уже відомо, в Парижі 1784 р. На другий рік її перевидано, без автора, в Амстердамі, під заголовком: „Observations sur le Commerce de la mer noire et des pays qui la bordent“. В тому ж 1788 р. зявився також

---

[11]) Ibid., с. 125—26, 141—43 і далі, як рівнож див. карту чорноморських країв тут-же між сс. 106—107. — Про перебування козацького полковника-мазеппнця — Федора Мпровича в Бакчисараї подає „Путевой журналъ секундъ-майора Матвѣя Миронова, въ командировку его къ кримскому хану, 1755 года“. Див. „Кіев. Стар.“ (1885), т. 11, с. 339—56. Про Федора Мировича взагалі див В. Модзалевський: „Малороссійскій родословникъ“, т. III, с. 548.

[12]) „Traité“, переклад, с. IV (передмова).

[13]) „Traité“, т. I (передмова).

[14]) Ibid., с. 200; Observ. histor. et. geograph.“, с. 21, 93, 153.

у Ляйпціґові її німецький переклад, який зробив Ернст Вільгельм Кун (Cuhn) секретар ляндґрафської бібліотеки в Каселі, під заголовком: „Die Verfassung des Handels auf dem schwarzen Meere". До перекладу написав Е. Кун свій вступ (8. IX. 1787) й додав багато приміток, від 1783 р. починаючи. „Задля цих приміток, як висловився В. Фрібе, переклад має також перевагу перед оріґіналом", в якому „містяться найповніші відомости про давніший кримський устрій, тамошню торговлю й продукти".[15]) „Пессонель написав (свою працю) в часі, як занотував Е. Кун, коли Крим перебував ще під зверхністю турецькою. На такому стані Крима він і основував у своїй праці відомости, проекти та бажання. Як відомо, цей стан змінився. Крим підпав з йменням незалежности під російське панування... Ці зміни одначе не зменшують вартости його, Пессонеля, книги. Продукти й потреби краю з його пануванням не змінилися"...[16])

Ціла праця Ш. Пессонеля присвячена торговлі чорноморських країв, які були свого часу, до покорення Царгороду турками, вузловим осередком торговлі між орієнтальними та европейськими народами. „Ці краї (чорноморські), які так довго були невідомі — так пише Е. Кун — стають сьогодня досить інтересні, а для державника, купця й думаючого громадянина наново важні, бо вони стали театром так великої революції, і зможуть мати для европейських державних і торговельних відносин великі наслідки". „Він (Ш. Пессонель) запримітив, що французька торговля безмежно змогла би поширитися, наколи б Франції вдалося отримати від своїх союзників дозвіл торгувати на Чорному морі, береги якого замешкані примітивними народами, які для торгу достарчають продукти, вартости яких вони не дуже добре знають та їх досить вигідно продають. Кожна нація, яка з ними торгує, може отже сподіватися особливих вигод". Поза цим Франція зможе, на думку Ш. Пессонеля, торгувати з Росією, Грузією, Персією й не потрібувати таким чином посередника для торгу з ними з боку Голяндії чи Анґлії. Тому то й написав Ш. Пессонель свою працю про стан торговлі на Чорному морі, починаючи з Крима. „Ніхто перед ним про цю торговлю так докладно не написав, як він, що робить його працю ще вартнішою й через що можна її вважати за документ". „У своїй праці звертав Пессонель увагу передовсім на Францію, і його книга є повна про-

---

15) „Ueber Russlands Handel"..., т. I, с. XII—XIII (вступ).

16) Переклад „Traité", с. 361. Взяті слова в скобки — мої. Вони будуть слідувати й далі.

позицій, як змогли б французькі купці, підсилені з боку їх правительства, цю торговлю (на Чорному морі) провадити з вигодою".[17])

Що торкається підходу в писанню праці Ш. Пессонеля — „Traité sur lu commerce de la mer Noire", то він добре слідує з його „Mèmoire sur l'état civil, politique et militaire de la Petit Tartarie" (Криму), який він надіслав до французьких міністрів в 1755 р.[18])

„Моїм наміром є, як пише Ш. Пессонель, не про те тут (в цій доповіді) подавати, що вже відомо. Історія, описи подорожі та енциклопедії переховують дуже багато правдивого й добре складного про Крим, що лишнім буде, дещо з того тут наводити. Я не буду нічого подавати з того, що мені здаватиметься за невідоме чи не гаразд вияснене".[19]) Про Крим істнують добрі відомости та ґеоґрафічні карти, і до того, що подав про нього давніший французький консуль додати.[20])

Ця доповідь, як рівнож „Relation de la révolte des Nogais de Jedzan" проти хана Аліма-Ґірая (1758), яку надіслав Ш. Пессонель до французьких міністрів в 1759 р.,[21]) є не без інтересу для українського історика.

„Чорне море, як занотував Ш. Пессонель, заслуговує на увагу того мудрого міністра, який дбає про збільшення сил держави, щастя підданих та славу суверена. Торговля ріжних країн, які це море обводять, не є ще докладно досліджена... Наші поняття про цю торговлю є дуже баламутні".[22])

„Цю торговлю студіював я дуже докладно в тому часі, коли перебував на службі королівській в Криму. Зпочатку займався я торговлею лише країв хана. І мої досліди та відкриття над нею будуть творити другу частину доповіді, яку я мав за честь переслати до двору про устрій Криму в 1755 р.[23] Від того часу мої ідеї-гадки розширилися й більше означилися, так що я осмілююся подати правительству торговлю Чорного моря в цілому його обсягові".

„Праця поділяється на дві частини: перша буде охоплювати вивіз і довіз всіх країв хана, а друга — торговлю провінцій, які

[17]) „Traité", переклад, с. III, IV, V, VI.

[18]) Ibid. т. II, с. 222—338; переклад, с. 1—71.

[19]) Ibid., с. 222; переклад, с. 3.

[20]) Ibid., с. 223; в перекладі пропущено: „Observ. histor. et geograph", с. 153.

[21]) „Traité", т. II, с. 339—74; переклад, с. 72—92.

[22]) Ibid., т. I, с. 1—2; переклад, с. 93.

[23]) Див. згадку про це тут-же, с. 268—69; переклад, с. 209.

прилягають до Чорного моря та які беруть в ній участь посередно чи безпосередно".[24])

З широкої праці Пессонеля подаю тут тільки це, що відноситься до торговлі України з Кримом. Про довіз і вивіз їх з боку Болгарії, Валахії, Молдавії, Грузії й т. д. я не потребую тут говорити, через вузькі рамці ось цієї статті.

На початку вважаю за необхідне сказати коротенько про те, чого в праці Пессонеля бракує, а саме — про Україну, її продукти й торгові центри, близькі до Криму, в освітленню праці невідомого нам автора, теж француза, який переїздив через Україну „в ранній порі 1784 року".[25])

„Україна або Мала Росія, через яку пропливає Дніпро, це найкраща провінція держави (московської) та одна із дуже гарних країн Европи, з підсонням лагідним, умірковаиим. Вона в достаткові родить, по відношенню до її населення й способу оброблення землі, ріжного роду збіжжа, тютюн, коноплі та лен. І за бжільництво й скотарство там добре беруться. Як нас запевнювано, річно виганяють (на продаж) більше як десять тисяч волів, з яких деякі аж до Парижа доходять".[26])

Головне місто на Україні — Київ. „Тут провадять досить велику торговлю збіжжам з Польщі (з Правобережжа) та споживними продуктами з України й Білоруси, які відходять звідси вниз по Дніпрові аж до Чорного моря".[27]) Друге місто побіч Київа слідує в описові подорожі невідомого автора Кременчуг. „Тут є пункт, де сходяться обидві дороги, які ведуть на Херсон, як рівнож на Крим — одна через Київ, друга через Полтаву. Тут провадиться експедиційна торговля. Майже всі товари, які відправляються вниз по Дніпрі й які щоб дістатися до Херсону, тут виладовуються задля поро-

---

[24]) Ibid,, с. 2, 3; пер. с. 93, 94.

[25]) „Reise durch den suedlichen Teil von Russland"... З передмови перекладчика слідує, що цей опис подорожі є третя частина „Memoiren" про краї між Чорним та Каспійським морями, виданих у Парижі (с. III). Автором опису подорожі, як пишуть видав ці „Memoiren", є „філософ, приятель людськости, горожанин, що любить свободу" (с. VII). Він обїхав всі европейські держави „від Лісабони аж до Кавказу" (с. V). До речі кажучи, невідомий наразі автор опису подорожі був зазнайомлений в Римі з „великим князем" (Потьомкиним?). Потьомкин, на правду, дуже сприяв його подорожі по Україні, склав маршрут, видав відповідні міністеріяльні листи, а в додачу кур'єра як перекладчика. Опис подорожі початий з Київа (с. 4. 5). Згадку про „Reise" дає Д. Дорошенко: „Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur". „Записки У. Н. І. в Берліні" (1927), т. I, с. 30—29

[26]) „Reise", с. II.

[27]) Ibid., с. 9—10.

[28]) Ibid., с. 17.

гів, що унеможливлюють судоходство між цими обома містами".[28]) Богатий купець в Кременчузі, на призвіще Фалеєв, який збогатився завдяки Потьомкинові, пробував ці пороги зривати,[29]) на що навіть пожертвував був велику суму грошей.[30]) Також в Херсоні цей купець Фалеєв провадить велику торговлю. Тут оселився між іншим також французький торговий дім, на призвіще Antoine який має також établissement в Константинополі і своїм станом він задоволений. Побіч французького є в Херсоні торговий дім австрійський, а „по мому відїзді" оселився також польський, під призвіщем одного Француза Perroteau. В Херсоні довіз складається головно з вин, цукру, кофе, сукон, шовкових матерій, сухих фруктів, горілки, оливи, соли, коріння (до приправи) і т. д. а вивіз із ріжного роду збіжжа, коноплі, дерева, лою, смоли, тютюну, поташу й т. д."[31])

Хоч записки подорожі невідомого автора по Україні є пізніші о яких 20 років від праці Пессонеля, то проте вони її доповнюють і то в питанню українсько-кримської торговлі.

Переходимо до опису кримсько-української торговлі, який подає Пессонель.

„Козаки довозять в Крим річно 60 до 80 бочок, кожна з яких вміщає 500 ок, аквавіту, який на їхній мові зветься horilka. Татари охоче пють цю горілку, бо вона є дуже міцна.[32]) Око її (приблизно в півтора літра) продається від 6 до 7 пар (на турецькі гроші).[33]) Кожного року довозять також козаки до Криму від 30 до

---

[29]) Ibid. с. 19–20.

[30]) В. Зуєв: „О Россійской торговлѣ по Чорному морю". „Мѣсяцесловъ историческій и географическій на 1784 годъ", СПб, с. II.

[31]) „Reise", с. 30—31; Gmelin und Palas: „Anecdoten zur Lebensgeschichte des Ritters und Reichs-Fuersten Potemkin" (Freistadt am Rhein, 1792), с. 216.

[32]) Тут до речі варто згадати, що українська горілка була популярна й користувалася попитом не лише в Криму, але й Московії, Молдавії, на Буковині та в Німеччині. Як засвідчив очевидець Гмелін, то приміром до Московії з одного Острогожська було продано в 1768 р., якщо вірити, „двіста тисяч відер". („Allgemeine Geschichte der neusten Entdeckungen welche von verschiedenen gelehrten des russischen Reichs... sind gemacht worden", Bern, 1777, ч. I., с. 82). Про довіз української горілки на Буковину й турботи від неї австрійської влади, бо вона випомповувала звідтам гроші і спричинювалася таким чином до порушення загального австр. бюджету, див. „Beilagen" у працях Йог. Полека, які друкував в черновецьких „Jahrbücher des Bukowiner Landes-Museums", річ. III, с. 95, 126; річ. XII. с. 71 й т. д.

[33]) На тогочасні московські гроші, згідно засвідченню Ш. Пессонеля, 1 крим. пара = $1/4$ коп.; 1 башелик = $1/2$ коп.; 1 крим. пястер = 10 коп.; 10 крим. пястрів = 1 моск. рублю, за який виплачувалося башеликами мідяками, а не башеликами посрібленими. 1 пястер складається із 20 башеликів або 40 пар чи 100 асперів. В 1758 р. 6 крим. пястерів = 1 турец. пястеру або 60 москов. коп; 1 тур. пара = $1^1/_2$ моск. коп. Окрім кримських і турецьких грошей курсували в Криму: венеційський цекин (1 = 3 тур. пястери 35 пар), голяндський дукат (1 = 3 тур. пястери 26 пар і 2 аспери); польський таляр (1 = 1 тур. пя-

40 бочок вишнівки. Ці також вміщують в собі стільки як і ті, що вони привозять ними горілку. Ця вишнівка це дуже поганий лікер, око якого коштує від 13 до 14 пар".[34])

„До Криму привозиться річно 30.000 ок руського тютюну, що зветься kasak-tutun, і то двох ґатунків: перший — maria-bache — коштує від 6 до 7, другий — ouzun-sobac — від 4 до 5 пар за око. Ці обидва останні ґатунки доставляються із Запорожжа та з України на возах волами. На кожному возі наладовано тютюну приблизно 1000 оків.[35])

„Південні провінції Руси доставляють у Крим велику кількість прядива, вивіз на яке не є заборонений. Один руський (український) кипець, на ймення Alexis, з яким я одного дня про те прядиво розмовляв, казав мені, що наколи б я захотів з ним заключити контракт, то він доставив би мені його стільки, скільки б я цього собі забажав. Ця пропозиція навела мене на думку, чи не можливо було би знайти збут для прядива у Франції. Руський купець запропонував мені квінталь[36]) дуже доброго прядива в 44 ок за 4 турецьких пястри і хоче його доставляти в гавань кримську, що мені найзручніше буде. Дорахувавши до цієї покупної ціни прядива ще мито в Криму по 3 від сотні, фрахт звідси до Константинополя по одному пястрові, фрахти з Константинополя до Марселю по два пястри за квінталь, передачу його у Франції, провізію й инші малі видатки, то я знайшов, що це прядиво буде все ж-таки дешевше коштувати, ніж те, яке ми отримуємо з Голяндії й Піємонту. Я запропонував руському купцеві доставити мені одну малу партію того прядива в сто квінталів, яку я на свій страх, для спроби, хотів було надіслати до Франції. Але через декілька днів пізніше я одержав рескрипт про своє призначення ґенеральним консулем до Кандії й не мав вже часу, щоб вичікувати на прибуття цих товарів. І тому я від своєї пропозиції відмовився та з досадою віді́хав, що я не зміг

строві і 20 парам або 90 моск. коп.); тимфа (1 = 15 тур. парам). Курс турецьких грошей див. „Totts Denkwuerdigkeiten ueber die Tuerker und Tartarn", ч. I, с. 150, прим. t. „Московські рублі в Криму, як засвідчив Ш. Пессонель, не мають жадного ходу та якоїсь означеної вартости. Він то зростає в ціні, то падає, в залежности від більшого чи меншого попиту на нього". В 1757 р. москов. рубель коштував в Криму лише 8 крим. пястрів. („Traité", т. I, с. 199 до 201, 207; пер. с. 200—202, 205). Вартість москов. грошей на крим. чи турецькі, які я оце подав згідно засвідченню Ш. Пессонеля, годиться із висновками наведеної тут статті А. Єршова. Пор. с. 104—105.

[34]) Traité, т. I, с. 100; пер. 145.

[35]) Ibid., с. 101—102; переклад, с. 145—46.

[36]) Квінталь має 44 ок або 135 фунтів 4 унції французької ваги; батман важить 6 оків або 18 фунт. 12 унців; око — 400 драхм або 3 фунти й 2 унці; фунт — 16 унців". Ibid., с. 202; пер. т. с. також 202.

зробити спроби й докладно цей предмет прослідити, який для нашої маринарки може мати особливу вагу".[37])

„Українські козаки довозили раніше в Крим дуже добру вовну. Про цея багато чув та бажав деяку з неї побачити. Тому я просив одного козацького купця, мені з неї доставити декілька мішків ріжної якости, йому одначе неможливо було це зробити й навіть малої проби для мене дістати, бо московський двір дуже суворо заборонив цю вовну вивозити з України за кордон. Ця вовна є дуже гарна, майже вся біла. Багато людей мене запевнювало, що вона надається добре до виробу матерій. Тому мене ще більший жаль огортає, що я не зміг дістати з неї проби".[78])

„До Криму привозиться дуже багато руського полотна, яке майже все направляється до Константинополя. Татари з нього беруть для себе лише цілком грубе, яке вони вживають до підшивки чобіт, а дещо трохи ліпше — на сорочки. Полотно, яке відходить до Константинополя, є троякої якости: першої коштує воно в Криму одна піка (24 дюйми) 8, другої — 6 і третої — від 4 до 5 пар". Доброї якости є це полотно, що носить назву maria-bacheй є вузьке. „Окрім того надвозять до Криму руські полотно-вибиванку, яке зветься betaïka. Більша частина цього полотна залишається на потреби в Бакчисараї й є воно від 9 до 10 пік довжини".[39])

Очевидна річ, що серед цього так званого „руського полотна" є також багато з України.

В Кримі продають козаки іноді солені шкіри, які є ліпші й більші ніж ті, які тут достарчає край. Їх охоче набувають, коли на Перекопі купують. Можна також від себе післати звідси туди фактора, щоб їх в околиці і на місці закупити[41]).

На продаж до Криму привозять козаки в діжках сир, який є „дуже злий". „Споживається він майже весь в Бакчисараї та Хюслеве. Цього сиру доставляється сюди річно 30 тонн, кожна з яких вміщає від 400 до 500 ок. Кожне око продається по 3 пари[42]).

„Козаки доставляють до Криму також кождий рік від 7000 до 8000 Pipenstaebe(дубове дерево на клепки), одна штука, з яких продається від 13 до 14 пар"[43]).

---

[37]) Ibid., c. 194—95; переклад, с. 117—98.
[38]) Ibid., c. 192—93; переклад, с. 196.
[39]) Ibid., c. 190—91; переклад, с. 195.
[41]) Ibid., c. 197—98; переклад, с. 199.
[42]) Ibid., c. 89, переклад, с. 138.
[43]) Ibid., c. 114; переклад, с. 152.

„Щорічно довозять козаки до Криму також деяку кількість прутів поганого з а л і з а. Око коштує його від 6 до 7 пар“[44]).

Очевидна річ, що на цих товарах довіз у Крим з України-Запорожжа необмежувався. В ньому бракує ще багато ріжних продуктів і предметів, які Ш. Поссонель у своїй праці не зазначив, — як худоби, зернового хліба, який продавали українські купці на Перекопі, про що занотував в 1755 р. у свому „Журналі“ хоч би секунд-майор М. Миронов[45]), та риби, майже найголовніщого промислу на Запорожжі, про який полишив свої замітки навіть такий очовидець, як Василь Зуєв[46]).

У вивозі українськими купцями предметів з Криму Ш. Пессонель також багато їх не занотував, окрім двох — вина й соли[47]).

„Українські й запорожські козаки вивозять річно (з Криму) в и н а приблизно 100.000 оків. На кождий віз беруть вони від 1000 до 1500 ок[48]).

„Руські й козацькі купці, які кождий рік із своїми товарами наїзжають до Криму, часто мене навідували й гостили у мене. Вино з Провансалю пили вони з великим задоволенням і запевнювали мене, що наколи була би можливість спровадити його в їх сторони, то воно знайшло б там добрий збут. Я одному з поважніщих поміж ними, на ймення Alexis, зробив був пропозицію, що це вино подбаю привозити сюди до Криму з боку Чорного Моря. Ця пропозиція йому сподобалася і він запропонував мені зі свого боку навіть контракти, приняти який перешкодила війна, та який був би правдоподібно дуже вигідний“[49]).

„Росіяни й козаки купують с і л ь в Перекопі, починаючи від травня аж до кінця липня місяця“[50]).

„Від незапамятних часів мають росіяни й козаки на сіль перекопську певну, установлену ціну, яка ніколи не збільшувалася й не зменшувалася. Вони платять за віз соли в 1500 ок 4 рублі, а на брамі в Перекопі, яка замикає Крим, 1 рубель мита[51]).

---

[44]) Ibid., с. 85; переклад, с. 136. М. С л а б ч е н к о: „Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях, т. II. Судьбы фабрики и промышленности“. Одесса, 1922, с. 144.

[45]) Op. cit, 344, 346, 355.

[46]) Див. „О бывшихъ промыслахъ Запорожскихъ Козаковъ и найпаче рыбномъ“. — „Мѣсяцословъ историческій и географическій на 1786 годъ“, СПб., с. 1—16; в німецькому перекладі в „Journal von Russland“, СПб 1796, т. II. с. 67—88.

[47]) Про инші вивозні із Криму предмети на Україну, див. „Нариси“ М. Тищенка, с. 103.

[48]) „Traité“, т. I, с. 161; пер., с. 178.

[49]) Ibid., с. 163; пер., с. 180.

[50]) Ibid., с. 173; пер., с. 185.

Ці купці пристають возами понад самий беріг озера й наладовують їх сіллю самі. Щоби менше платити мита, вони наладовують поклажу цих возів на інші, як є дуже тяжкі й виносять від 80.000 до 10.000 ок. Тягнуть такі вози 15 до 16 пар волів. Цей обман татари терплять, але тільки лише під умовою, що наколи цей великий віз зломається чи присяде, заки він проїде брами, то все возове мусить оплатитися подвійно"[52]).

Про мито взагалі Ш. Пессонель у своїй праці занотував, що мусульмани платять його за довіз 3, а християни 5%. „Товари, які надходять (через Перекоп) з Руси й від козаків, оплачуються за довіз по 5, а ті, які відходять з Криму — за вивіз по 4 до 100, за винятком вина, збіжжа та соли. Збіжжа є вільне від усяких митних оплат, за вино оплачується 5 кримських пястрів від бочки, а за сіль по 1 рублю від воза. Рубель довший час коштував у Криму 10 пястрів (башеликами-мідяками)". (Товари, які надходять до Криму через Очаків, що є дорогою на Польщу, з Молдавії, Валахів та з самої Польщі, оплачується за довіз 4, а тіж, які звідси туди відходять, за вивіз по 3 від 100"[53]).

Побіч Крима провадила Україна ще торговлю із містом Очаковим, про цю Пессонель кількома словами в своїй праці також занотував.

„Очаків є мале місто, яке лежить при устю річки Дніпра і добре укріплене"[54]). „При ньому є багато скупчених суден з Румелії, від Дунаю, Константинополя та дяких міст з Анатолії. Запорожзькі козаки приїзжають на своїх суднах до Очакова по Дніпрові й оплачують тут мито за товари, яке належить великому султанові, по 3 від 100 за довіз і стільки ж вивіз"[55]).

„З України та Запорожжа козаки до Очакова привозять: шкіри, тютюн, свинячий смалець, мотуззя, прядиво, руське полотно, дрова, бруси для точення, вуголь, суху рибу, з неї клей. Звідси назад до себе вивозять: вина — трибольське, мізерянське й акерманське, сіль, ріжного роду сухі овочі, оливу, мило, ладан, апельсини, ситець, сапян, сідла, стремена, вудила, повсть та овечі шкіри.

[5]) Про це мито перекопське занотував також F. W. Junker у своїй статті „Von der natuerlichen Beschaffenheit der Gegenden zwischen den Fluessen Don und Dnepr". „Sammlung Russischer Geschichte", СПб„ 1764, т. IX, с. 59.

[52]) „Traité", т. I, с. 173–74; пер., с. 186; див. рівнож „Записки барона Тотта", наведені в III примітці, с. 195–96.

[53]) „Traité", т. I, с. 205...; пер., с. 203...

[54]) Ibid., с. 294; пер., с. 223.

[55]) Ibid., с. 295–96; пер., с. 224.

Про ці предмети я говорив уже в кримський торгівлі і все те, що я там сказав, тичиться також сюди, тому не варто про це наново переказувати"[56]).

На цьому кінчаються звістки Шарля Пессоняля про торговлю України з Кримом. Мають вони для нас значіння з ріжних причин. В першу чергу, що ці вісти подав очевидець, який персонально мав зносини не лише із самими українськими купцями, але й з козацьким полковником Федором Мировичом, еміґрантом і завзятим мазепинцем та українським самостійником, який виступав активно в Криму за те, щоб „отчину нашу Малую Россію" зробити незалежною від „злих москалів"[57]) або від „жидовъ москалевъ", які українською працею й відвагою те й роблять, що „землю свою разширяють"[58]). В другу чергу, подані в занотованню Ш. Пессонеля вістки про українсько-кримську торговлю мають для українського історика-економіста інтерес через те, що вони подають в загальному огляд українського довозу на Крим і вивозу звідси, відтак перевіз тих предметів, мито на них і приблизні ціни, які не важко перевірити, вартість московських грошей у відношенню до кримських і турецьких і т. д. Також торговельні зносини, які Ш. Пессонель пробував навязати з українськими купцями, посідають для нас неабиякий інтерес, бо вони підтверджують висловлений здогад І. Лучицького про торговельні зносини України із Францією[59]), про які до цього часу, було трудно щось певного сказати[60]). В цьому й полягає значіння вісток про українсько-кримску торговлю 1754—1758 р., які подає Ш. Пессонель у своїй „Traité sur le commerce de la mer Noir".

[56]) Ibid., c. 297-98; пер., с. 225.

[57]) „Кіев. Стар.", т. II, op. cit., c. 353.

[58]) Так писав в 1698 р. Іван Богатий, „гетьманъ хана его милости", до Гетьмана Івана Мазепи. Див. Микола Петровський: „Епізод з українокримських відносин кінця XVII в.", „Науковий Збірник за рік 1929", т. 32, с. 98.

[59]) „Кіев. Стар." (1894), т. 45: „Къ исторіи торговли въ Малороссіи XVIII вѣку", с. 156.

[60]) І. Джиджора: „Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр." ЗНТШ, т. 101, с. 66, прим. 3.

Miscellanea.

ДО СПРАВИ АРХІВУ МАЗЕПИ.

Волоського господаря Костянтина II Бранков'яну Басараба (1688—1714) обвинувачено в низці проявів зради супроти Порти. Обвинувачення обіймало десять закидів. На першому місці між ними стояло обвинувачення в зраді таємниць Порти німецькому цісареві, російському цареві, польському королеві й Венеції. Дня 26 серпня 1714 р. пішли за це в Царгороді під меч його маршалок, зять, три сини й він сам, а матір і доньки запродано в неволю. Наслідник Бранков'яну Степан Кантакузин (1714—16) переслав його листування з німцями до Царгороду й у нагороду отримав престіл і маєток приятелів страченого господаря. Одначе потому й він сам увійшов у переговори з Євгеном Савойським, повідомляючи його про приготування Туреччини до війни, і поніс кару смерти разом із батьком та дядьком.

Румунська усна словесність увінчала мученичу смерть господаря-героя гарними піснями. Описав її віршами також єзуїт-місіонар Францішок Ґосцецький у книзі з 1732 р. „Poselstwo wielkie", тільки змішав Бранков'яну з Кантакузином. Але що інше цікаве у віршуванні Ґосцецького. Головну вину страчення Бранков'яну (у Ґосцецького — Кантакузина) він приписав Пилипові Орликові. Ось його слова про цю справу (сс. 250—251):

Po śmierci Mazepowej Orlik pozostały,
U którego papiery Mazepy dyszały,
Jak u pisarza dworu, i kancelaryi
Hetmańskiej dozór w jego był dyspozycyi,
Chcąc się Porcie przymilić, sekretne papiery
Sam odwiózł wezerowi, znać dając, jak szczery
I wierny Porty sługa, jako rozbujani
Na zgubę Porty czują jej sami poddani.
Oddał między inszymi listy multańskiego

Hospodara, pisane do pana swojego,
Z którym korespondował, i jakie machiny
Z Mazepą fabrykował dla Porty ruiny.
Przydał więcej do pisma, i co tylko wiedział
Sekretów, jak fidelis, zdrajca wypowiedział.

Щодо назви господаря мультанським, Ґосцецький застерігся, що Волощиною називано те, що в Польщі було в звичаї називати Мультанами.

У наведеній цитаті з книги Ґосцецького маємо звістку про дипломатичну кореспонденцію Мазепи з Бранков'яну та слід про частинку архіву Гетьманщини.

М. Возняк.

ЧИ „ТЕРКОВА" СА'ДЕДДІНА — ЧОРТКІВ?

Досить поширений здогад, висловлений навіть катеґорично акад. Кримським, що підчас турецького нападу на Галичину 1498 року зруйновано й Чортків[1]). Звичайно, здогад такий не був би неправдоподібний, бо ж не одна оселя потерпіла при таких нападах, а не за всяку, звісно, писано у збережених літописних пам'ятниках. Але ж тут маємо діло не із простим здогадом, бо він опирається на історичному джерелі — на описі турецького походу 1498 р. ходжі Са'деддіна, письменника XVI віку.

Але ця вістка далеко не так певна, щоби давала право для такого твердження. Щоби вияснити справу, я приведу її тут — за польським перекладом Сенковського; ось вона: „Першою кріпостю, що її стрінули по дорозі побідники, була Т е р к о в а, замок, збудований на березі ріки, оборонний і тяжкий до здобуття, що мав тоді сильну залогу. Тому, що ріки не можна було інакше перейти, лише через міст, а його боронили гармати й інші засоби оборони, висланий відділ розвідчиків найшов пригоже місце, куди було можна перейти вбрід. Так військо перейшло ріку, вдарило на не-

[1]) „Рр. 1497 та 1498. роздратований проти Яна Ольбрахта (за намовою молдавського господаря), султан Баєзід Святий насилав турецьке військо на піддану полякам Галичину, саме на українську її частину. Чортків, Львів, Перемишль; низка інших галицьких багатих міст сильно пострадали від турків". (Акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини. Збірн. Іст.-філол. відд. УАН., Нр. 10, Київ. 1924, стор. 110). Акад. Кримський покликається на Са'деддіна.

вірних, що боронили мосту, вирізали до ноги оборонців і, воюючи заїло з ворогом, війшло до кріпости, де доволі наситило свій гнів і бажання пімсти гидкою кров'ю. Провід замку попав у неволю; жовніри найшли прегарну добичу".[2])

Сам Сенковський таки в тексті, побіч слова: Terkowa, дав у дужках із питайником: Czarnków? За ним це переказав Каро: „Die erste Festung, auf welche die Türken stiessen, war das am Flussufer gelegene (Дністра?!) Czarnków".[3]) Але вже Сенковський не був певний, чи це пояснення можливе, тимбільше, що ніякого Чарнкова, очевидно, не міг тут дошукатися, і в „Поправках" при кінці цитованої книжки пише: „T. I. str. 72. i następujące, na których jest wtargnienie do Galicji w roku 1498. Oznaczenie miejsc w tej wyprawie przez Turków nawiedzionykh zdaje się zasługować na niektóre odmiany. Zaraz przy przeprawie Turłei czyli Dniestru, warownia Terkowa zdaje się być Korokowem albo S o r o k ą.[4]) На це доповнення не звернув уваги ні Каро, ні пізніші історики, може і справедливо, бо це так само необоснований здогад, як і попередний — про той Чарнків.

Так і остала ця назва нерозгаданою. 1899 року пробував її вияснити проф. Степан Рудницький у своїй студентській праці, надрукованій у записках НТШ., де так описує наїзд 1498 р. й пояснює „Теркову":

„Переправившися через Дністер, пішло турецьке військо у глубину руських земель, з великою обережністю. Перший оборонний замок, що на нього натрапили турки, названо в турецького літописця Теркова. Ім'я це без сумніву перекручене й витолкування його досить трудне. Сенковський гадає, що це був якийсь Чарнків[5]), а за ним іде сліпо Каро. Але про якийсь Чарнків у тих сторонах і в тих часах зовсім не знаємо. Каро, прийнявши безкритично припущення Сенковського, йде дальше й гадає, що цей Чарнків лежав на березі Дністра. Та гадка не має жадної підстави. Саад-ед-дин подає, що та „Теркова" лежала над рікою, а через неї провадив міст. Аби дістатися до міста, мусіли турки перейти ту ріку. Тієї ріки не можна вважати за Дністер, бо знаємо, що ні

---

[2]) J. J. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiey służących... t. I. Варшава, 1824, стор. 77—78.
[3]) D. J. Caro, Geschichte Polens, V, 2, Ґота, 1888, стор. 749.
[4]) Ці кінцеві сторінки невумеровані.
[5]) Автор, очевидно, не звернув уваги на „Поцравки" Сеньковського пр кінці книжки.

Дністрі мосту не було. а мусіли його турки самі ставляти[6]), і є те взагалі неможливе, аби турки, раз переправившися через Дністер, знов на волоський беріг вертали. Натомість усі ті трудності в витолкуванні цієї назви уступлять, наколи приймемо, що „Теркова" є не що інше, а нинішний Чортків. Чортків лежить на правім боці Серета, — турки отже, прибуваючи від сходу, мусіли ріку перейти, аби до міста дістатися". Далі автор реферує опис здобуття замку, завважуючи, що він перебільшений[7]).

Це пояснення прийнялося й можна б його вважати за одну з найдавніших вісток про Чортків. Вправді обережний щодо гіпотез акад. Грушевський обмежився лише до зазначення, що „на Поділля й Галичину впала татарська орда", а під зиму турки спустошили околиці Галича й Підгір'я[8]), і між джерелами зазначує й розвідку проф. Рудницького; зате проф. Ф. Папе здогадується, що Теркова мабуть Чортків[9]), а акад. Кримський, як ми бачили, твердить це все катеґорично. Все це на основі статті проф. Рудницького, хоч її арґументи, при ближчому розгляді, показуються суперечними з дійсністю.

Першзавсе, топографія Чорткова в тій статті недокладна. Чортків, правда, лежить на правому березі Серета, але сам замок лежить на лівому. Отже турки не могли, підходячи з лівого берега, щойно після переходу ріки дістатися до замку. Як бачимо, тут не лише не усуваються труднощі, а ще насуваються нові. За замком зі сходу (від Вигнанки)[10]) висока гора. Врешті, це цілком зайва річ розводитися про топографією Чорткова; вистарчить хіба пригадати, що чортківський замок загалом не існував у 1498 році; його не називає ніякий опис замків з тих часів, а й сам Чортків був ще тоді селом (перемінений на місто 1522 року). Щодо самого замку, то він заложений не швидше, як у XVI столітті. Дотого спершу був деревляний і служив за мешкання для дідича[11]). Отже 1498 р.

---

6) Про це писав вже сам Са'деддін.

7) С. Рудницький, Руські землі польської корони при кінці XV. в., стор. 10. „Записки НТШ.", І. 31/32.

8) Історія IV,[2] 1907, стор. 331.

9) „Z pierwszą wiosną r. 1498 wyruszył basza Sylistrji Malkosz w 40.000 wojowników i przeprawił się na powiązanych czułnach przez Dniestr, blisko ujścia Seretu.. Na Podolu zdobyli Turcy jakiś zamek Terkowa (może Czortków)". (Encyklopedja Polska Ak. Um., V. 1. Historja polityczna Polski, I, 617). В літературі згадана ст. проф. Рудницького.

10) Власне сам замок уже на вигнанецькій території.

11) Про чортківський замок: A. Czołowski, Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej, „Teka konserwatorska", 1892, стор. 76—78; A. Czołowski i B. Janusz, Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Тернопіль, 1926. стор. 73—74. Загальні вістки про Чортків у статті Ґ. Гехта, „Czortków, „Ziemia",

замку чортківського ще не було, а тим самим Теркова — не Чортків.

До цих неґативних висновків не можу додати позитивних, себто, не пробую виясним, яку оселю треба розуміти під загадковою Терковою. Це, впрочім, зайве; здогад остав би здогадом, а чогось певного сказати не можна. Вже сам проф. Рудницький завважив, що в Са'деддіна всі описи здобування міст до себе подібні,[11])— тож і здобуття Теркови може бути просто ампліфікацією здобуття якогось іншого замку. Сама назва могла припадково дійти до турецького історика, не конче зв'язана з цим походом.

Т. Коструба.

ПИЛИП ОРЛИК У ПІСНІ ПРО ВЕДМЕДІВКУ.

Бажаючи обробити белетристично тему ведмедівської попівни, звернувсь у 1888 р. Йосип Барвінський, пізніший автор трагедії „Павло Полуботок", до Михайла Драгоманова за ближчими поясненнями до теми. На його прохання Драгоманів відписав ось-як: „Пригода про ведмедівську попівну записана в одній з хронік XVII ст. за часи походу турецького на Правобічну Україну в гетьманування Дорошенка. Наскільки я пам'ятаю, звістка ця дуже коротка: мовляв, турки раз пограбували Ведмедівку, а коли прийшли вдруге, то попівна підбила народ — і турок прогнано (певно це був невеликий ватажок). Коли дуже поспішаєтесь і маєте під рукою Монографії Костомарова, то пошукайте в „Руина. Гетманство Дорошенка"; певно знайдете виписку з тієї хроніки.

„Це тільки одна літописна звістка про ту пригоду. Других, здається, нема. Усних переказів в печаті ніяких не було, окрім звісної вам пісні, що подав Чубинський. Я не без скептицизму дивлюсь на ту пісню (деякі фрази в ній зовсім не подібні до того, що бачимо в справжне народніх піснях) і боюсь, що небіжчик Павло Платонович, або хто другий схотів подарувати нас нашою Жанною д'Арк.

„В усякім разі, коли б пісенька Чубинського була й не фальшована, то поки вона одна буде документом народнього спомину

1926, ч. 12; там і знимка руїн чортківського замку. Сама стаття — доповнений найновішими часами передрук з передвоєнного час. „Na ziemi naszej", 1911, ч. 22.

[12]) Цит. тв. стор. 12.

про ведмедівську попівну, — то далеко буде рівняти її з Орлеанською Дівчиною. Та й взагалі я думаю, що сучасних людей, — в тім числі й попівен, — скорше можна загріти показом сучасного життя й того, що вони можуть там робити на взгляд хоч того, як роблять порядні люди в других сторонах, — ніж розтяганням в романи й драми пригод нашої старовини, — довольно бідної психологічним матер'ялом, через що наші історично-патріотичні романи й драми виходять голо-тенденційними й історично-невірними і при тому страшенно скучними".[1])

Поміченя Драгоманова про українську історичну драму й повість у наведеній цитаті цілком вірні. Але не можна сказати цього про решту змісту цитати. Сам Драгоманів п'ять літ перед тим, у 1883 р., покликувався на літопис Граб'янки (с. 224), а саме на те, що турки здобули в 1677 р. Ведмедівку.[2]) Про ніяку ролю попівни там немає мови. Не говорить про це й Костомарів у „Руїні".

Ще в 1853 р. принесла книжка Едварда Руліковського про васильківський повіт такий текст пісні в його записі:

Да не славнійший город Медведівка із своїми городами,
Як славнійший Пилип Орлив з двома козаками.
Один Грицько, другий Андрій, на віру гонитель,
Всім городам українським він був розоритель!

В неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять,
І стариї і малиї в весь голос голосять,
На коліна упадають і Бога просять:
Поможи нам, Боже, Київ город боронити,
Дождемо першої Пречисти, будем обід становити.

В неділю пораненьку города достали,
Всім церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижовими коні наповали,
В святих церквах коні становили.[3])

---

[1]) За сто літ, кн. VI. Київ, 1930, с. 280.
[2]) М. Драгоманів. Політичні пісні українського народу XVII—XIX ст. ч. 1. Женева, 1883, с. 130.
[3]) Ed. Rulikowski. Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. Варшава, 1853, с. 181.

Як бачимо, текст пісні складається з трьох частин: першої про Ведмедівку й Пилипа Орлива, другої про тривогу киян і третьої про здобуття Києва. Отже зміст пісні вказує, що її співець змішав разом частини різних пісень.

Уже Руліковський здогадувався, що „Орлив" у пісні його запису це Пилип Орлик, зауважуючи ось-що: „У діях України відомий Пилип Орлик, улюбленець Мазепи, але про нього доховалась у народу неособлива згадка; одна дума навіть називає його зрадником і тому може навмисне всунено йменння Орлика до цієї пісні".[4])

Одначе Руліковський видав свій твір тоді, коли в піснях відшукували слідів якнайдавнішої старовини. Поступив так і Руліковський і відніс наведену пісню до часу нападу Батия в 1240 р. на Україну й Київ, а „згадка про Пилипа Орлива та двох його товаришів бодай не збиває цього здогаду, бо відомо, що пісня народу часто зміняє давні назви своїх героїв і натомість накидає їм свіжі. Народ не дбає, чи сяк або йнакше називався герой пісні: йому залежить на характері, який він малює, на думці, на виразі, яким таврує його. Отже цим Пилипом Орливом може бути Батий, а два його товариші це Манку й Пета[5]).

Щодо Ведмедівки, зрогадувався Руліковський, що вона лежить у чигиринському повіті[6]).

За Руліковським передрукував „Отрывок из песни о разорении Киева Батыем" і Панько Куліш[7]) і повторив його виводи, додаючи до них таке своє застереження: „Шановний автор помиляється, думаючи, що народ здатний складати пісні про давноминулі часи; це властиве тільки письменникам. Медведівка, що прославилася гайдамацтвом, і Пилип Орлив показують тільки мішанину пісенних згадок, яка походить із забуття старовини. Приклад не рідкий"[8]).

Новий варіянт пісні став відомий 1874 р., коли Павло Чубинський надрукував декілька історичних переказів, між ними й про ведмедівську попівну. Свій запис він попередив такою заміткою: „У народній пам'яті зберігся образ дівчини — провідниці козаків — попівни з міста Ведмедівки. Мені вдалося записати уривок

[4]) Там само, с. 182.
[5]) Там само.
[6]) Там само, ст. 183.
[7]) П. Кулиш. Записки о Южной Руси, т. I. Спб. 1856, с. 315.
[8]) Там само, с. 316.

пісні про цю українську Іванну д'Арк, а також переказ про напад турків, у відбитті якого брала участь ця дівчина".[9])

Ось запис Чубинського:

„Орда як йшла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що їми до води добірались. Там довго вони жили, поки орда не піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, поки вони її не подужали і не скоп'ювали, а людей порубали. Тітку моєї баби у Царяград з дочкою узяли. Вона потім утікла звідтиля, а дочка там осталася і заміж вийшла".

Славний город Ведмедівка всіма сторонами,
Та не много жило людей да за ворогами.
На святую Пречистую в усі дзвони дзвонять,
І стариї і малиї уголос голосять:
„Вийдіть, вийдіть, ведмедівці, проти орди з хлібом!!..."
— „Ой, не будемо проклятим, не будемо коритися.
Єсть у нас ясне оріжжя, будемо бронитися".
Ведмедівська попівна горос (? голос) учинила,
Сімсот турок - яничар з коней повалила.
І стариї й молодиї кіньми збраковали,
А молоду челядоньку у полон забрали.[10])

Варіянт Чубинського не має згадки про Київ, говорить тільки про Ведмедівку, але вводить до пісні ведмедівську попівну з леґендарною силою змогти, повалити „сімсот турок-яничар з коней".

Третій варіянт пісні записав Андрій Шевченко в Кирилівці, звенигородського повіту. Ось він:

Та славний город Ведмедівка всіма сторонами,
Та не прожили добрі люде та за ворогами.
Тече річка з Ведмедівки, тече вона стиха;
Ой, хто не був в Ведмедівці, той не знає лиха.

Ой, чи був хто в Ведмедівці, як церкву грабовали,
Отця Йвана в річці утопили,
До пристола святого коників в'язали,

[9]) Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, т. І. Київ, 1874, с. 299.
[10]) Там само, сс. 299–300.

Восковими ставниками коней поганяли
І ризами, патрахилями коней накривали.[11])

Запримічуємо, що в другій частині цього варіянту єсть уже згадка про втоплення о. Івана в річці Ведмедівці.

До кирилівського варіянту додав Драгоманів таку увагу: „Прирівнявши оцю пісню до тієї, котру напечатав Руліковський, можна побачити, як незручно хтось переробив оцю пісню, вставивши в неї Орлика з товаришами й припутавши Київ до Ведмедівки. Це проста й ясна пісня про поход турків на Україну за часи Дорошенка в 1677 р. і в 1678 р., коли (в 1677 р.) була взята турками й Ведмедівка (Летопись Гр. Грабянки, 224). До першої половини пісні, записаної д. Шевченком, подібна й пісня про ведмедівську дівчину, напечатана д. Чубинським (в. Записках Юго-западн. Отд. И. Р. Географического Общества, т. І, 299—300). Чи не підправлено другу половину пісні, напечатаної д. Чубинським?“[12])

Драгоманову була добре відома попередня література про пісню, тож і думка Миколи Костомарова, що не признавав ніякого Батия у варіянті Руліковського, але уважав її за пісню про похід Орлика на Правобічну Україну в 1711 р.[13]).

Після Драгоманова зайнявся піснею про Ведмедівку Іван Франко. Підставою його виводів став текст співаника кінця XVIII — початку XIX в. в Бібліотеці Оссолінських у Львові ч. 3586.[14]) Згаданий співаник належав колись до якогось Гаврила Ціпурчацького, як виходить із записки на л. 32: „Syi psalmy Raba Bozyia Gabryielia Ciepurczackiego“. З уваги на те, що в Франкову копію попали помилки, подаю текст пісні з рукопису (39б, 40а). Ось ця

Пѣснь свѣцкая.

Славна була Ведмедовъка всѣма сторонами.
Не много в ней люде жили п(е)редъ ворогами.
Славный гетъманъ Фелипоръникъ, на вѣру гонитель,
Християнъского народу празъний разоритель.

---

[11]) М. Драгоманів. Політичні пісні, с. 130.
[12]) Там само.
[13]) Там само, с. 129.
[14]) Цей співаник описаний у ІХ т. „Українсько-руського Архіва“. Львів, 1913, сс. 161—163.

Буджацкому солътанови онъ ради додавалъ,
Ґди от боку своего семъ вожовъ посилалъ:
Ийди, княже, на Вѣкраину, от теперъ часъ маешъ,
Бо подъ рукою своею добрихъ вожовъ маешъ.
А въ суботу барзо рано под городъ подъступали,
Бо тамъ они и(з) собою вся решътунъки мали.
А въ суботу ополудне города достали,
Якъ старихъ людей, славънихъ мѣсчанъ всѣхъ подъ мечъ /забрали.
По заходу солнечна церъкви разорали,
З икон[15]) святихъ вельми злати очи видирали,
Всѣ святосте церковние под ноги топтали,
А образи полотънянее подъ кульбаки клали.
А в неделю барзо рано не въ дзвони[16]) звонили,
Якъ старие, такъ малие ревне голосили.

Рукописне слово „Фелипоръникъ" відчитав Франко в формі „Феликорънисъ" і згідно з своїм відчитанням бачив у такому латинському слові »felis« = кіт, „cornu" = ріг) „рогатого кота" або „котячий ріг"[17]), не звертаючи уваги ні на те, що мало б робити латинське слово в українській пісні, ні на нечувану річ про роги в кота. Таке прізвище схилявся Франко віднести до „турецького підніжка Юрася Хмельниченка", а саму подію до 1668—9 р.[18]). Пізніше, у додатковій статті про Ведмедівку, Франко змінив свою думку й уважав за правдоподібне, „що під „славним гетьманом Феликорнисом, гонителем на віру християнську і праздним разорителем народу християнського" треба розуміти гетьмана з султанської ласки Петра Дорошенка, що відіграв фатальну ролю в історії руїни України в другій половині XVII в."[19])

[15] У рукописі „иконо".

[16]) У рукописі „здвони".

[17]) Ів. Франко. Студії над українськими народніми піснями Львів, 1908 і 1913, с. 151.

[18]) Там само.

[19]) Там само, с. 508. У додатковій статті про Медведівку навів Франко ще один варіянт пісні, а саме П. Брояківського, записаний 1910 р. в Паволочі, сквирського повіту. На жаль, Франко надрукував запис із своїми поправками, а відповідні слова запису зазначив у нотках. Наскільки ті нотки віддають вірно текст запису, він виглядав ось—як:

„Накажіте, відмедовці, хоч дідом Пилипом,
Нехай вийде, а ні, виїде проти турка з хлібом!"
— „Ми не вийдем, і не виїдем, і не будем кориться,
Славний город Ведмедівка, будем бороniться".
В неділю пораненько дзвони задзвонили,
Уже войсько турецьке у город приступило.
Старих людей, старенъких повибивали,
Молодую челядь турки в плєн забрали,
Малих дітей сьомолітніх на коли нахромляли,

При таких поглядах Франка на дану справу виринає питання, як поставився Франко до виводів попередніх дослідників пісні про Ведмедівку. Щодо запису Руліковського, він бачив у ньому фальсифікат, бо „порівнюючи текст співаника з текстом Руліковського, впевняємось відразу, що сфалшовано в ньому — чи рукою самого Руліковського, чи якого йому подібного мудрця — другу частину середнього уступа, від слів „на коліна упадають“ аж до „будем обід становити“. Руліковському тут дорога була згадка про Київ, що помогла йому перенести всю подію на Батия“. Далі побачив Франко руку фальсифікатора в рядку „Всім церквам українським верхи позбивали“, бо „такої нісенітниці не сказала б народня фантазія“, а „баламутство з Пилипом Орликом і двома козаками міг подати Руліковському якийсь малотямучий співак, що проказував йому сю віршу“. На думку Франка ймення козаків Грицько й Андрій без значіння й узяті, як попало на пам'ять, щоб заступити забуту назву „гетьмана Феликорниса“.[20]) При тому всьому Франко не звернув уваги на те, що від свого погляду з-перед тридцятьох кількох років Руліковський відійшов у статтейці про Ведмедівку для польського Географічного Словника, де, зв'язавши з містом ведмедівську попівну, писав: „Одначе леґенда не говорить про час, в якому жила ця лицарська дівчина, та легко можна догадатися, що це було в тих часах, коли з уваги на безнастанні татарські набіги кожний мешканець цього пограниччя жив героїчним життям серед кривавих пригод і небезпеки“.[21])

Лишив Франко без уваги також думку Костомарова в його праці „Историческое значение южнорусского народного песенного творчества“. Згадка про Пилипа Орлика (властиво „Орлива“) в записі Руліковського веліла Костомарову віднести пісню до походу Орлика на Правобережжя в 1711 р. Тоді в березні увійшов Орлик туди з запоріжцями й козаками, з поляками під проводом

А в храм божий, в церкву святую лошадей заганяли.
Всім деревляним іконам очи повиймали,
Пресвятую Мать Марію под ноги стоптали,
Под престолом херувимським лошадей прив'язали.
Город Ведмедівку турки в плен забрали.
Тече річка невеличка, іде вода стиха;
Хто не був у Ведмедівці, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами;
Хто згадає про Ведмедівку, умисна (? змиється) сльозами.

(Там само, сс. 503—504).

[20]) Там саме, с. 149.

[21]) Słownik Geograficzny, т. VI. Варшава, 1886, с. 235.

Потоцького й Ґалецького та з білгородськими й буджацькими татарами під проводом самого хана. Зразу Орлик мав успіхи: заволодів Немировом і після того, як піддалися Богуслав і Корсунь, підступив під Білу Церкву. Та союзники Орлика почали пекти свою печеню: поляки пішли на Волинь, а татари, зруйнувавши велику частину Правобережжя, забралися додому.

Щождо козаків Грицька й Андрія в пісні про Ведмедівку, писав Костомарів: „Кого розуміти тут під цими двома товаришами Орлика, ми не можемо означити, не знаючи, з ким саме приходив тоді Орлик, при чому й самі ймення могли в пісні змінитися“.[22]) Середній уступ запису Руліковського пояснював Костомарів як тривогу, що опанувала тоді киянами, „а під обідом у день Успення розуміється обід у Печерській Лаврі, де в день храмового свята завжди уладжувалися великі обіди для всього народу“.[23]) Про зв'язок пісні з Ведмедівкою не згадав Костомарів ні словом.

Не тільки в записі Руліковського перекручене прізвище Орлика на Орлива, але й в найменше п'ятдесять літ старішому від нього тексті співаника Бібліотеки Оссолінських. Із імення й прізвища зробилося тут одно слово „Фелипоръникъ“. Такий вислів, як „Всѣ святосте“ показує, що пісня записана в околиці, де змішуються *е* й *и*. Прізвище Орлика забулося й перемінилося в „Орника“, тим більше, що воно й так не українського, а чеського походження. Таким робом „Фелипоръникъ“ у пісні співаника Бібліотеки Оссолінських це ніякий „Феликорънисъ“, як відчитав Франко, а Пилип (Филип) Орлик.

Найдавніший текст пісні про Ведмедівку зберігся вже в попсованому тексті, на що вказують хочби рими: „часъ маешъ“ і „вожовъ маешъ“, але її зміст суцільний. Ведмедівка недовго прожила в спокої перед ворогами, бо Пилип Орлик порадив буджацькому султанові йти на Україну. Звідсіль і вислів про Орлика „гонитель на віру“. Підступили під город у якусь суботу вранці, а в полудне здобули його. Із слів, що старих людей, славних міщан забрали під меч, виходить, що город боронився. По заході сонця поруйнували церкви, повикидали золоті очі з ікон, а полотняні образи поклали під кульбаки. Кінчиться пісня плачем старих і молодих ведмедівців із приводу руїни їх городу.

Пісня про Ведмедівку повстала слідом за подіями походу

[22]) Н. Костомаров. Собрание сочинений, кн. 8. Спб. 1906. с. 869.
[23]) Там само.

Орлика на Правобережжя, отже в 1711 р. Франко робив різницю між піснею з співаника, яку називав віршею, і піснею в записах. Із приводу цього він думав, що „вірша, в якій заховалося невідоме ні з якого іншого джерела прізвище Феликорнис, мусіла повстати значно вчасніше, в другій половині XVII в., можливо ще за життя гетьмана Дорошенка, коли могло бути небезпечним згадувати його властиве ім'я з такими непідхлібними для нього епітетами, і коли в кругах без сумніву козацьких могло явитися для нього таке прізвище“[24]). Щождо пісні в записах, Франко добачував вплив літопису Граб'янки на неї, про який у дійсності не може бути й мови, й тому здогадувався, що пісня повстала не швидше, ніж у другому десятиліртті XVIII в.[52]) Висловивши такий погляд на справу, Франко не запримітив, що попав у суперечність із самим собою, бо для реконструкції тексту пісні[26]) він в однаковій силі вжив і тексту співаника й текстів із записів.

Пісня про Ведмедівку відбиває в собі в приложенні до цього містечка те знищення, про яке широко писав Орлик у латинському листі до шведського короля Карла XII в приложенні до широкої території Правобережжя. Ось уривок із нього: „Яких нечуваних під місяцем жорстокостей не вчинили тоді дикі татари! Вони обдирали й пустошили церкви, — одні перемінювали в стайні на коні, другі спалювали на попіл, а інші навмисне віддавали на всяку зневагу: звалювали церковні престоли, топтали ногами св. дари, глумилися над іконами, насилували недорослих дівчат, замучували людей обох полів, уже перед тим позбавлених мечем, огнем і грабіжжю усього свого маєтку. На всьому просторі від Дністра до Росі захопили вони в полон декілька тисяч духовних і світських людей, козаків, поспільства, жінок і дітей, і пігнали в свої благородські, буджацькі й ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем увесь край від Росі до Тетерева й до Дніпра, у полках Білоцерківському й Канівському знищили городи й містечка, а малих дітей, нездатних до полону, кидали у воду або розсікали навпіл. Пером годі описати нелюдськості, яких довершував із своїми свавільними татарами син Дзяун-бея в Германівці, не зважаючи на охоронні універсали, які видав я, київський воєвода й навіть сам султан“.[27]).

---

[24]) Ів. Франко. Студії над українськими народніми піснями, с. 509.
[25]) Там само.
[26]) Там само, сс. 150—151 і 505—506.
[27]) Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... (Чтения

Словом, немає сумніву, що пісня про Ведмедівку, як вона заховалась у співанику Бібліотеки Оссолінських, є відгомоном руїни, якої довершили татари в 1711 на Правобережжі. Чи стояли в її первісному тексті й імення Грицько й Андрій, не знати; в усякому разі й такі йменння можна відшукати серед найближчого оточення Орлика: це Грицько Герцик і Андрій Войнаровський. А що знищення обняло велику територію Правобережжя пісня легко могла доповнюватися рисами, які мали місце в інших місцевостях, із одним застереженням, що в таких текстах, як їх відбудував Франко, пісня про Ведмедівку ніколи й ніде не існувала.

До вставок, що попали в текст пісні про Ведмедівку, треба зарахувати й згадку про тривогу в Києві у варіянті Руліковського, й загадкову справу з ведмедівською попівною. Та шкода кидати слова на вітер, коли брак матеріялу не дозволяє щось певне про це ствердити, зокрема про ведмедівську попівну.

М. Возняк.

УКРАЇНСЬКА САТИРА НА ЦАРИЦЮ АННУ З 1735 Р.

У рукописному збірнику Бібліотеки Оссолінеуму у Львові Nr. 3163 з XVIII в., з матеріялом до історії XVII й XVIII вв., збереглась українська „Kompassya nad Anną Carową Rossyiską 1735“. У сатирі схоплений той момент, коли виправа генерала Леонтьєва в жовтні 1735 р. з двадцятьп'ятитисячною армією на Крим закінчилась утратою дев'ятьох тисяч вояків без ніяких результатів. І ось із цього приводу й написав автор свою сатиру на царицю Анну. Яко сторонник Станислава Лєщинського, що проти нього Росія підперла вибір Авґуста III польським королем, автор надіється, що Лєщинський засяде на польському престолі, й у зв'язку з цим малює в комічно-сатиричному тоні невеселі гороскопи для Анни Іванівни. Хоч і не треба брати дослівно, що сатиру написав „Iwan attaman od perszoy roty“, все таки походження її з військових кругів безсумнівне. Уважаючи цю сатиру незайвим новим знадібком до української сатиричної літератури, подаю її текст у цілості:

(с. 33) KOMPASSYA NAD ANNĄ CAROWĄ ROSSYISKĄ 1735.

Ach, Imperatorko, slozay teper horko!
Koły Turok honyt, Sas neoboronyt.

в Имп. Обществе Истории и древностей Российских. Москва, 1847, № 1, сс. 39—40).

Na cisara tysno, wczym (sic) narodom smiszno,
Szczo tia oszukały, na pohybel dały.
Kniazi Radziwiły, tyie tia zahubiły,
I samy pohynuł(y), łychoy doły neminuł(y).
Ludys pohubyła, Awszysz (sic)[1]) potratyła.
Buło nesłuchaty, a swoy rozum maty.
Smolenska y Kijowa oddaty do słowa
Treba budet Lachom, a samoy pod strachom
(c. 33) Any dnia, hodyny Moskowskoy krainy.
W słobody nebudesz, bidy nezabudesz[2]).
Odberut y Rygu, a ukazut fygu.
Na swoioy stolicy wozmiesz po huzycy.
Poznaiesz po straty i budesz płakaty.
Łycha neruszaty, koły choczesz spaty.
Budet Bohu sława, koły Stanysława
Obaczysz na troni w Polskoy koroni.
Toy tobi dohryiet i zpinu (sic) obijet.
Otoż tobi sztuka! wyi teper, iak suka.
Sedyty buło tycho, toby nebuło łycho.
Ja, Iwan attaman od perszoy roty,
Tuiu pisn napysaw z dobroy ochoty.

М. Возняк.

1) Чи не: a wseś?
2) В рукоп.: nazebudesz.

СПРАВЛЕННЯ ПОМИЛКИ.

3-ий випуск Записок т. 152 має починатися стор. 131, а не як хибно напечатано стор. 117.

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarneckyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CLIII. (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraina). (B. I—XX vergriffen).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
   - Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. III (bis zum J. 1340).
   - Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
   - Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. IV (bis zum J. 1569).
   - Bd. VIII—XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina. Bd. VII (Ukrainisches Kosakentum bis zum J. 1625).
   - Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraina, Bd. VIII, I Teil.
   - Bd. XV. Bohdan Barvińskyj, Dr. Julian Celevyč.
   - Bd. XVI: Al. Novyckyj, Taras Ševčenko als Maler.
2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV).

B Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 22 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 30 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk).

D. Die archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraina.
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen im Halyčer und Peremysler Lande vom J. 1565—66.
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen im Peremyšler und Sanoker Lande im J. 1565.
   - Bd. III: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen im Cholmer Belser und Lemberger Lande im J. 1564—5.
   - Bd. IV—V: St. Tomašivśkyj, Halyčer Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
   - Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Halyčer Chroniken 1648—1657.
   - Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657
Bd. XVI, 1: St. Tomašivśkyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraina 1648—1657.
Bd. XXII: Tagebuch von J. Markovyč. (1735—1740).

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VIII
3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgab vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomische Verhältnisse der West-Ukraina.
5. Ševčenko, Kobzar', Facsimile der ersten Ausgabe vom J. 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und de Statistik, bis jetzt 4 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komisii Bd. 3.

G. Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt e schienen 40 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur Ethnologie und Anthropologie; bis jetzt erschiene 22 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 6 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:

Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:

Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 5 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärzt chen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 19 Hefte.

L. Bibliothek und Museum:

Alt-Ukraina (Stara Ukraina) 1924, 1925; 24 Hefte.

M. Kommission der Ševčenkoforschung publizierte bis jetzt 1 H.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellscha sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1— ukrainisch und 1—59 deutsch.

152

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві

ЛЬВІВ 1933

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ 1933

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ CLII ТОМУ

Памяти дружини моєї Софії.

I.

Все, починаючи від перших років життя аж до смерти, було в ньому виїмкове, що дуже відріжняло його від минулих та майбутніх гетьманів. Покоєвий польського короля вживає всіх своїх сил, щоби з'єднати польську Україну з козацькою; вихований політично в часі розкладу королівської влади й розквіту шляхетських вольностей, Мазепа підносить абсолютну гетьманську владу на найвищий щабель; єдиний з усіх гетьманів після Хмельницького, що тримав найдовше булаву й стратив її сам, а не наслідком старшинської змови чи московської волі; приятель, принаймні назовні, царя протягом 21 років, андріївський кавалєр, князь святої римської імперії, Мазепа в останніх буквально днях свого життя кидає все це в імя незалежної України. Коли до цього додати ще вельми складний характер гетьмана, що його так важко досліджувати.

зіть моральної мети дозволяє собі у своїх студіях хоч найменш
ил від правди, негоден мати своє місце у великій ляборатор
ди допускають чесних, а не зручних".

Ці шляхетні рядки, писані більш, ніж 60 років тому й
ими з радістю підпишеться кожний історик, гідний цього імен
туальні більше, ніж коли в наші дні, коли науці доводиться за
то й не завсіди з успіхом боронитися на всі фронти від політи

II.

У протилежність до творів імаґінації історія була вель
упа супроти Мазепи. Досі маємо тільки одну, буквально од
укову моноґрафію, що охоплює в цілості життя й діяльні
азепи. Цей факт залишиться фактом, незалежно від того, чи
ому заважили спеціяльні умови українського політичного жит
наш „никчемный плащ лѣности", на який нарікав уже кан
рист Самійло Величко.

У 1932 році українська історіоґрафія посідає лише одну на
у моноґрафію про Мазепу й вона написана 50 років тому. Я м
увазі „Мазепу й мазепинців" Миколи Костомарова. Іронія д
хотіла, щоби ця моноґрафія була написана нашим славним іс
ком у часі, коли він пережив уже цілий траґічний процес, як
ивів колишнього автора вікопамятних „Книг битія українськ
роду" до гурту співробітників „Нового Времени".

Ще в 1860 р. Костомарів писав: „...Затаврована в своюму ч
окляттям, ця нещасна історична постать (Мазепи) мимов

і 1877 р. щодо підозрілости й непевности московських
кументів, Костомарів дає в 1882—84 рр. „Мазепу“, де
ож таки вислову, не було ані „історичного спочуванн
ронньої історії“. Я не збираюся тут оцінювати моно
арова, але при цій нагоді не можу також і промовча
часного голосу, що рішуче розторощив ідеольоґію „
инців“, тим більше, що цей голос вийшов ізпід пера
патріота, але вченого, для якого інтереси науки сто
у місці. Голос цей, тому, що з'явився за кордоном і н
яку царат переслідував за її релігійні переконання,
зовсім невідомий у нашій літературі. Маю на увазі
ова, автора відомих у всіх слявістичних колах пра
ні питання й палеоґрафію. Як тільки моноґрафія К
явилася у світ, він дав її критичний огляд в пова
кому науковому журналі „Revue des Questions Histori
І. Костомарів“, писав Мартинов, „осуджує Мазепу
 найкатеґоричніше... Але чому властиво Костомарів
зепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав
ненависна українцям? Що він міг зробити поль
і такі обіцянки, це цілком імовірне, але він міг їх з
раще його обманути й щоби краще заховати свою
боку Мазепи політичний хід, дипльоматичний підсту
 Богданові Хмельницькому, Мазепа в дійсності мав
 Україну незалежною (de rendre l' Ukraine indepe
ібрав для цього момент як найсприятливіший. Росія
рами ворожих армій. Швеція тріюмфувала, Польщ
і. Союз із Швецією не представляв жадної небезпе
ної свободи України... Спроба Мазепи знищити всяке
 панування на Україні дійсна й щира“.
 цьому осуді концепції моноґрафії Коcптомарова й с
 всіх тих матеріялів, які з'явилися після 1884 р., не
 ані одного рядка.
